SAMIR AMIN • EMPERYALİZM VE EŞİTSİZ GELİŞME

Samir Amin

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

İngilizceden Çeviren: Semih Lim

Yordam Kitap

***Samir Amin** (1931, Kahire)*

Mısırlı Marksist iktisatçı, akademisyen ve yazar. Bağımlılık Okulu'nun yaratıcılarından ve önemli figürlerindendir. Eğitimini Paris'te tamamlamış, akademik çalışmalarını da Fransızca vermiştir. Üçüncü Dünya'nın kalkınması üzerine çalışmalarıyla tanınır. Yazarın belli başlı çalışmaları Yordam Kitap tarafından yayımlanmaktadır: *Liberal Virüs* (2016), *Modernite, Demokrasi ve Din* (2016), *Kapitalizmden Uygarlığa* (2017).

Avrupa-Merkezcilik ve *V. Enternasyonal İçin* yayınevimiz tarafından yayımlanacak eserlerinden bazılarıdır.

Eserin Orijinal Adı
Imperialism and Unequal Development
(Monthly Review Press, 1977)

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

Samir Amin

İngilizceden Çeviren
Semih Lim

Yordam Kitap: 314 • **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme** • Samir Amin
ISBN 978-605-172-253-5 • *Çeviri:* Semih Lim • *Düzeltme:* Mustafa Çolak
Kapak Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Nisan 2018
© Samir Amin, 2008; © Yordam Kitap, 2014

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • E: info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme

İçindekiler

Giriş 9

1. Çağdaş Marksizmin yeniden doğuşu 9
2. Çağımızın temel sorunu: Emperyalizm 18

I. KISIM

TARİHSEL MATERYALİZM: KAPİTALİZM VE SOSYALİZM 27

1. Bölüm: Mikroekonominin Eleştirisi 29

2. Bölüm: Kapitalizm ve Toprak Rantı 49

1. Rant ve toprak mülkiyeti: *Kapital*'e dönüş 56
2. Kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşlara: Sınıf ittifakları ve kapitalist dünya sisteminin oluşumu 64
3. Tarımda kapitalizmin gelişimi: Kautsky, Lenin ve Çayanov'un teorileri 70
4. Kapitalist üretim tarzının tarım üzerindeki egemenliği 77

3. Bölüm: Sosyalizme Övgü 92

II. KISIM

EMPERYALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK 109

4. Bölüm: Evrensellik ve Kültürel Alanlar 111

5. Bölüm: Emperyalizmin Bunalımı 126

1. Yayılmacılık ve emperyalizm, gerekli bir berraklaştırma ... 126
2. Emperyalizm nedir? 131
3. Anlamlı iki tartışma 134
4. Emperyalizmin evreleri 138

6. Bölüm: Uluslararası Ticaret ve Emperyalizm 144

7. Bölüm: "Çevre" Sorunları 167

III. KISIM
GEÇİŞ SORUNLARI VE SOSYALİZMİN İNŞASI 175
8. BÖLÜM: KAMBOÇYA'NIN ÖĞRETTİĞİ 177
9. BÖLÜM: EĞİTİM, İDEOLOJİ VE TEKNOLOJİ 186
1. Toplumsal yeniden-üretimde eğitimin işlevi 186
2. Kapitalizm öncesi toplumlarda eğitim 188
3. Kapitalist sistemde eğitim, ideoloji ve teknoloji 192
4. Modern dünyanın bunalımı 194
10. BÖLÜM: "TEKNOLOJİ TRANSFERİ" 203

IV. KISIM
BİR TARTIŞMANIN SONU 213
1. Eşitsiz değişime ilişkin tartışma 218
2. Emmanuel'in katkısı: dünya değerlerinin önceliği 222
3. Ücret "bağımsız bir değişken" değildir 230
4. Kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin teorik konumu . 234
5. Kapitalist üretim tarzında ücretin belirlenmesinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik 245
6. Emeğin ücreti ve dünya sistemindeki konumu: eşitsiz değişim 249
7. Eşitsiz değişimden eşitsiz gelişmeye 259
8. Dönüşüm: ilgili bir sorun 267
9. Kâr oranının düşüşü sorunu 270
10. Kapitalist sistemin tarihsel dönemleştirilmesi 274
11. Sonuçlar 283

Giriş

Bu cildin bütün bölümleri *Unequal Development*'ın[1] neden olduğu tartışmalarla bağlantılı olarak yazıldı. Dolayısıyla, bu yeni kitap ekonomizme ve Batı-merkezli bakış açısına karşı olan ilk çalışmanın düşünce çizgisini izliyor. Bu çalışmalar, gerçekte, anti-emperyalist mücadelelerin radikalleşmesinin bir sonucu olan Marksizmin yeniden doğuşu genel perspektifi içinde görülmelidir.

1. Çağdaş Marksizmin yeniden doğuşu

Son on beş yıl, sosyalist düşüncenin gelişimi tarihinde kesinlikle önemli bir yer tutacak. Gerçekten de, Marksizmin bu olağanüstü canlanışı, egemen ideolojinin bunalımıyla tam bir çelişki içinde bulunuyor. Bu yeniden doğuş, Stalinist dogmatizmle belirlenen ve teknokratik "apolitisizm" ideolojisinin, önce kapalı bir biçimde, 1953'ten sonra ise açıkça yarattığı çekim gücüyle sivrilikleri törpülenen uzun bir duraklama dönemini izliyor. 50'lerin eklektik uzlaşmaları kısa sürdü; en azından 1965'ten bu yana, dinç bir Marksist düşünce onları geride bırakmaya başlamış bulunuyor.

Bu yenilenmenin nedeni, kapitalizmin derinleşen bunalımına paralel olarak sosyalizm için kitle mücadelesinin gelişiminde aranmalıdır.[2] Çünkü, Marksizmin gelişimi, hiçbir

1 Samir Amin, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976)

2 Bkz. Amin, Faire, Hussein ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975).

zaman, toplumsal gerçeklikten kopuk akademik düşüncenin özerk ilerleyişinin sonucu değildir. 1950'den bu yana, Çin'in (SSCB'ninkinden çok farklı olan ve) Kültür Devrimi'nde doruğuna çıkan yönelimi, ilk kez, Sovyet deneyiminin sol açıdan eleştirilmesine olanak sağladı. Bu, çok temel bir şey olarak görünüyor. Dikkat çekici bir biçimde, o zamana kadar, Sovyet gerçekliğinin her eleştirisi, Troçkizminki bile, kendini anti-komünizmden ayırmada aciz kalmıştı! Yirminci Kongre, Troçkizmin büyük rövanşı, onun atılımı için bir temel olmalıydı. Ama böyle bir etki yaratmadı: Troçkizmin hâlâ süren kısırlığı, müteveffa "peygamberinin" ötesine gitme, onun döneminin ekonomist tutumlarını aşma konusundaki yetersizliğinin sonucudur. Troçki'nin ekonomizmine, Alman devriminin yenilgisi üzerine duyduğu "düş kırıklığı" ve "sosyalist birikim"in zorunluluğunu (yani, "geçmek için yetişmek"), yani kapitalizme özgü işbölümünü yeniden üretmeyi ve bu sanayileşme modelinin finansmanını köylülerin sırtına yüklemek için, 1917'nin İşçi-Köylü ittifakını kırmayı kabul edişi tanıklık eder. Bu alanda Stalin muzaffer oldu.

Çin deneyimi, bize, bu tip bir "sosyalist inşa"nın "yöntemleri"ne ilişkin sığ tartışmayı aşma olanağını sağlıyor. Ta başından itibaren, hedefin radikal eleştirisini formüle ederken –başka bir ifadeyle, sosyalizmi "kapitalistsiz bir kapitalizm"e indirgemeyi reddederken ve bunun yerine– endüstrileşmenin, teknolojinin, örgütlenme ve hiyerarşinin, işbölümünün, kentleşmenin, tüketimin, eğitimin vb. kapitalist kalıplarını sorgularken ve bu kalıpların tarafsız olmayan karakterini açığa çıkarırken, Çin, sosyalizme geçişin tümel sorunsalına köklü biçimde farklı bir tarzda bakma durumunda kaldı.

Marksizmin İkinci ve Üçüncü Enternasyonal dönemlerinde etkili olmuş olan ekonomist-pozitivist yorumunun bu eleştirisi, Marx'a dönüş için yol açtı. Bu, Sovyet modelinin sunacak bir şeyi olmadığı Batı'da, ancak olumlu bir yankı bulabilirdi.

Batı'daki tüketim yönelimli kitlelerce hissedilen doyumsuzluk, olgun kapitalizmin uygarlık bunalımı, en sonunda kendini gerçek (otantik) sosyalist taleplerle ifade etmenin yolunu bulmuştu. Dünya kapitalist sisteminin, daha Avrupa ve Japonya ABD'ye "yetişemeden", yapısal bir bunalıma girmeye başlamış olduğu gerçeği –yani, son yirmi beş yılın refahının üzerinde oturduğu ekonomik temelin çökmekte olduğu gerçeği– ve krize eşlik eden toplumsal mücadelelerin (özellikle Fransa ve İtalya'da) 1968'den itibaren yoğunlaşması, bu yenileşmenin ufkunu daha da genişletmiş bulunuyor.

Çin deneyimi, aynı zamanda, kapitalizmin gelişiminde merkez ve çevrenin göreli rollerinin yeniden düşünülmesini gerekli kıldı. Milli kapitalizmin gelişimi ve Rus modeli arasında çok dar bir seçim marjı bırakan 40'ların ve 50'lerin milli bağımsızlık hareketleri, Vietnam'ın başarılarıyla güç alan yeni bir bakışın cazibesiyle yer değiştirmek zorundaydı. Burada, çok vaatkâr gözüken bu yenilenişin çizgilerini belirlemek istiyorum.

Ekonomizmin eleştirisi, ne bir iktisat teorisi, ne bir sosyoloji teorisi, ne de bir felsefe değil de, devrimci sosyalist eylemin toplumbilimi olan Marksizmin birliğinin yeniden keşfedilmesini sağladı. Bu eleştiri çok zaman mütevazı görünen değişik noktalardan başlar. Marjinalist ekonominin, Sraffa[3] gibi Marksist olmayanların adlarıyla ilişkili olan içeriden eleştirisi, çıkış noktalarından biri oldu. Bu eleştiri, 50'lerin teknokratizmindeki cazibenin Rusya'da[4] olduğu kadar Batı'da da ilham verdiği, Marksizmin ve marjinalizmin sözde sentezine yönelik girişimlerin temelini çürüttü. Bu girişimler, gerçekte, Sovyet

3 Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities* (New York: Cambridge University Press, 1961) [Türkçesi: *Malların Mallarla Üretimi*, çev. Ümit Şenesen, Yordam Kitap, 2010].

4 Oscar Lange ve Kantorovitch'in, daha sonra Sik, Brus ve Liberman'ın liberal okulu tarafından vülgarize edilen bu eklektik çabaları, Batı'daki işçi hareketleriyle kıyaslandığında, teorik ve pratik olarak iflas etti, ama açıktır ki, "Sovyet Marksizmi"nden artakalan ne varsa onun temeli olmayı sürdürdü.

üretim tarzının sınıf karakterini ve Marksizmin pozitivizme indirgenişini ifade ediyordu. Bu, Tinbergen'in, toplumsal sistemlerden bağımsız, ekonominin "doğal" yasalarının zaferi olarak gördüğü, "sistemlerin birleşmesi" teorisinde doruğuna ulaştı. Bu eklektizmin iflası, değerlerin fiyatlara dönüşümü sorununu yeniden ele almayı gerektirdi. Bu sorun bizzat Engels tarafından, *Kapital*'in üçüncü cildinin önsözünde, değer yasasına üretim fiyatları yasasının önünde gerçek bir tarihsel varoluş atfederek, sorunun pozitivist yorumuna davetiye çıkardığı zaman ortaya konmuştu. Daha başka katkılar –cevaplarından fazla soru yaratan katkılar– 1910 ve 1930 arasında yapıldı. Daha sonra, aşağı yukarı 1930'larda, konu gömüldü. Ekonomizm eleştirisinin derin karakteri yeniden keşfedildiği ölçüde, problem bugün de kapanmış durumdadır[5]. Bu tür sahte sorunları aşabilmek için, ideolojik etmen ile ekonomik temel arasındaki ilişkilerin karakteri anlaşılmalıdır; özellikle de kapitalist üretim tarzında, bu ilişkilerin, tarihsel olarak kapitalizmi önceleyen üretim tarzlarındakilerle ne aynı ne de tek yanlı olmadığı[6] anlaşılmalıdır.

Bu noktada, genç Marx'ın çalışmalarının, özellikle de *Alman İdeolojisi*'nin yeniden keşfi belirleyici olmuştur. Üstelik bu yeniden keşif, Çinlilerin bu ilişkilere, mekanik Sovyet yaklaşımının bizi götürdüğünden tümüyle farklı bir tarzda baktıkları bir zamanda gözlerimizin önüne serilmişti. Althusser, yabancılaşmanın Marksist karakterini reddederek, Moskova'yı kurtarmaya yönelik son bir girişimde bulundu. Ne var ki, aslında bu çabalarıyla, tam da en uçlarına kadar götürdüğü pozitivist mirasın tasfiyesine yardımcı oldu[7]. Bu belirleyici iler-

5 Bkz. Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur* (Paris: Anthropos, 1973).

6 Bkz. Amin, *Unequal Development*, böl. 1.

7 *Reading Capital* (New York: Pantheon, 1971); *For Marx* (New York: Pantheon, 1970).

leme, şimdi artık, tarihsel materyalizme ilişkin bir dizi temel sorunun; özellikle de, üretim tarzlarına, toplumsal kuruluşlara (social formation), üretim tarzlarının eklemlenmesine ve başatlığına, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkinin diyalektik karakterine, pre-kapitalist dinsel yabancılaşmanın ve kapitalist piyasa yabancılaşmasının doğasına ilişkin sorunların çözülmüş olduğunu söylememizi sağlıyor.

Ekonomizmden kopuş bu şekilde gerçekleşti. Şimdi, aralarında aşağıdakilerin de bulunduğu bir dizi sorunu doğru bir biçimde ortaya koymak mümkün hale geldi: 1) Merkezdeki çağdaş kapitalizmin tahlili; üretici güçlerin gelişme düzeyinin toplumsal doğası ile üretim ilişkilerinin sınırlayıcı karakteri arasındaki çelişkinin, *Kapital*'in ikinci cildinin yeniden üretim şemalarını aşmayı ve bu süreçte devlet müdahalesini görmeyi gerekli kıldığı bir aşamada bulunan çağdaş kapitalizmin özgül yeniden-üretim tarzı (bu analiz, kendilerine, çağdaş tekelci kapitalizmin çok yararlı "artık" kavramını borçlu olduğumuz Baran ve Sweezy tarafından başlatıldı).[8] 2) Kapitalizmin tarihinde sınıf ittifaklarının tahlili ve bu ittifakların, özellikle de sosyal demokrasinin, siyasi ve ideolojik tarihle ilişki içinde dönüşümleri.[9] 3) (l)den ve (2)den türeyen işçi hareketi stratejilerinin eleştirel değerlendirmesi ve özellikle, "cephecilik"in ve Lenin tarafından *Ne Yapmalı*'da tanımlanan işçi sınıfı örgütlenme biçimlerinin eleştirisi (bu eleştiri İtalya'da *Manifesto* grubu tarafından geliştirildi). 4) Çağdaş kapitalizmin çeşitli açılardan, özellikle de işbölümü ve yıkıcı etkileri, kentleşme, vb. açılarından eleştirisi. 5) Freudo-Marksizmin (Reich) ve Frankfurt Okulu'nun (*Tek Boyutlu İnsan*'daki[10] Marcus fel-

8 Paul A. Baran, *Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review Press, 1962); Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy, *Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1966).

9 P.-P. Rey, *Les alliances de classes*, (Paris: Maspero, 1973).

10 Herbert Marcuse, *One Dimensional Man* (Boston: Beacon Press, 1964).

sefesi, Adorno estetiği, vb.) eklektik girişimlerinin eleştirisi; Marksist içgörünün bu yeni alanlarına ilişkin olan ve hemen hiç başlatılmamış bulunan, gençliğin sahneye çıkışının (ve yeniden-üretimde eğitimin işlevine ilişkin sorunların) ve feminizmin değerlendirilmesi. 6) Sonuncu ama önemli olarak da, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin analizi, dünya sistemi tarihinin dönemleştirilmesine ilişkin tartışma.

Rus deneyimi Çin tarafından soldan aşıldığına göre, dünya sisteminin bütün sorunsalının yeni baştan incelenmesi gerekiyordu. Troçkizmi başarısız kılan engel şimdi aşılabilirdi. Hareket, burada da mütevazı çıkış noktalarından, "milli kurtuluş" ve "kalkınma" çabaları gibi somut toplumsal değişmelerle ilgili mütevazı çıkış noktalarından başladı. Dünya sistemiyle bütünleşme aksiyomunu kabul eden kalkınma stratejilerinin (popülizm ve Latin Amerika'da *desarrollismo*[11]) başarısızlığı, "bağımlılık teorisi" formülasyonuna, hâlâ belirsiz, yarı-milliyetçi[12] ve yarı-Marksist olan bir formülasyona götürdü. Mısır'ın en açık örneğini oluşturduğu "kapitalist-olmayan" yolun somut içeriği olarak SSCB'nin derslerinin "Üçüncü Dünya"ya uygulanmasından alınan cılız sonuçlar, bizi ısrarla, dogmatik sahte-Marksizmin burjuvazinin bilimci ideolojisi ile paylaştığı tarihsel gelişmenin doğrusal kavranışını sorgulamaya çağırdı. Aynı anda, bizi, sistemin tarihinin dönemleştirilmesine ilişkin cari fikirleri yeniden ele almaya zorlayan dünya sisteminin bunalımı başladı. Bu son yıllarda, bütün bu alanlarda belirleyici ilerlemeler oldu. Hâlâ sınırlı ölçüde olmakla birlikte, yine de, merkez ve çevre kavramlarının açıklığa kavuşturulmasını ve o zamana kadar dağınık ve yetersiz biçimde formüle edilmiş (örneğin eşitsiz değişime ilişkin) katkıların bütünleştirilmesini sağlayan

11 *Desarrolismo*: Kalkınmacılık (İspanyolca).

12 Bu eleştiri, Latin Amerika'da, özellikle Andre Gunder Frank, Femando Henrique Cardoso. Anibal Quijano ve Alonso Aguilar tarafından geliştirildi.

dünya çapında yeniden üretim modelleri tahlili, bizi, kapitalizmin doğuşu, gelişmesi ve aşılması tarihini dünya ölçeğinde yeniden incelemeye götürüyor. Avrupa merkezli bakış açısı sonunda aşıldı ve uygarlıkların eşitsiz gelişimi esasına dayanan genel formülasyonlar üretmeye yönelik girişimlerde bulunuldu. Aynı zamanda, elli yıl önce ortaya atılmış bazı eski tartışmalar da yeniden sahneye çıktı. Çayanov'un ve "Asya tipi" diye adlandırılan üretim tarzlarıyla ilgili tartışmanın yeniden keşfi, belirleyici ilerlemelerin gerçekleştiği alanlar listesine eklenmelidir.

Bu, elbette ki, kaydedilen ilerlemenin eksiksiz bir listesi değildir. Yenileşmenin gelecekteki gelişme çizgileri, her şeyden çok, bunalımın derinleşmesinin kesinlikle yol açacağı kitle eylemlerinin gücüne bağlıdır. Bizim bu yenileşmeye olan kişisel katkımız, esas olarak, *Unequal Development*'da bulunabilir. Burası, ekonomist bir eleştiriden –hem (özellikle azgelişmişliği ele alışında) geleneksel ekonomi teorisinin, hem de "kalkınma"[13] politikası deneyimlerinin çerçevesinde kalan bir eleştiriden– sınırlılıklarına rağmen, gerçekten de Marx'a geri dönmüş gibi gözüken birleşik bir formülasyona götüren yolu anlatmanın yeri değildir.

Bu çalışmanın belirli bölümleri daha ileri tartışmalara çağrı yapan bir giriş niteliğindedir; başka bölümleri ise, en azından geçici olarak kapanmış görünen tartışmaları, bir sonuca bağlıyor.

Kapanmış görünen belli başlı tartışmaları sayarak başlamak isterim. İlk tartışma, pre-kapitalist üretim tarzlarında altyapı ile ideoloji arasındaki ilişkiye ve kapitalist üretim tarzında yabancılaşma sorununun yeniden ele alınmasına ilişkin olan tar-

---

13 "The Integration of Precapitalist Economies into the World Economy" (1957) başlıklı yayımlanmamış tezimle başlayan ve Magreb, Batı Afrika, Fildişi Sahili, Gine, Gana, Mali ve Kongo üzerine çalışmaların izlediği bir yol.

tışmadır. Bir yanda komünist projenin, öte yanda ise *1984*'teki[14] Orwell'ci perspektifin ne olduğu, ancak bu temel üzerinde eşzamanlı olarak formüle edilebilir. Yine bu yeniden formüle ediş çerçevesindedir ki, değerlerin fiyatlara dönüşümüne ilişkin ekonomist sahte tartışmayı kapanmış kabul edebiliriz.[15] Bu, birikimin yasasına ve işgücünün değerinin konumuna ilişkin tartışmadır. Burada, yine, tahlilin yürütüldüğü düzeyleri ayırt etmek gerekiyor: Nesnel güçlerin diyalektiği (*Kapital*'in ikinci cildindeki birikim modelleri) ile öznel güçler (sınıf mücadelesi), 1) Kapitalist üretim tarzının soyut düzleminde, 2) Merkezdeki kapitalist kuruluşların somut düzleminde (sınıf ittifakları ve mücadeleleri burada ele alınmalıdır) ve 3) Bir bütün olarak dünya kapitalist sistemi düzleminde, aynı biçimde incelenemez. Bu formülasyon, uluslararası eşitsiz değişim sorununu, dünya değerlerinin başatlığını ön plana çıkararak çözüyor. Aynı zamanda, geleneksel "ekonomi teorisinin" (ve para, çevrim, konjonktür sorunlarını ele alış tarzının) eleştirisi ve teknokratik teknoloji sorunu da çözülmüş bulunuyor. Yine kapanmış bulunan üçüncü bir tartışma grubu da, azgelişmişlik sorunsalına ilişkin. Şimdi artık Rostow'un, hem Amerikan hem de Moskova versiyonlarındaki devasa aptallıklarını çoktan geride bırakmış bulunuyoruz. Bağımlılığın ve uluslararası eşitsiz işbölümünün doğasını ve biçimlerini olduğu kadar, kapitalizmin dünya çapında genişleme sürecinde, çevre ülkelerinin gerçekleştirdiği işlevleri de kesinlikle anlıyoruz.

Bunlar çözüme kavuşmuş sorunlar. Buna karşılık, *Unequal Development*'ın ilk bölümünde değinilen sorunlar, sistematik bir önerme, tarihsel materyalizm çerçevesinde yer alan bir hipotez oluşturuyor. Dolayısıyla, kavram sistemimiz anlaşılma-

14 Bkz. bu kitapta, Bölüm 3, "Sosyalizme Övgü".

15 Aynı bakış açısı Carlo Benetti, Claude Berthomieu ve Jean Cartelier tarafından da geliştirildi: *Economie classique, économie vulgaire* (Paris: Maspero, 1975).

lıdır: Üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, üretim tarzlarının eklemlenmesi ve aralarından birinin başatlığı, etmenler ve aralarından birinin başatlığı, vb. Bu sistem, hem kapitalizmin doğuşuna hem de çöküşüne ve aşılmasına ilişkin sorunların yeniden formüle edilmesini sağlamışa benziyor.

Şu andaki ilgi alanlarımızdan ilki, kapitalizm tarihinin dönemleştirilmesinin yeniden formülasyonudur. Dönemleri iki kümede topluyoruz. Biri, genişleme dönemleri (1815-1840, 1850-1870, 1890-1914, 1948-1967):1) birikim modeli (öncü sanayiler, rekabet biçimi, firmanın konumu), 2) bu modele tekabül eden ve politik hayatın karakterini belirleyen bir sınıf mücadeleleri ve ittifakları tipi ve 3) sistemin, uluslararası ilişkilerin karakterini ve çevre ülkelerinin rolünü belirleyen hiyerarşik yapısı ve genişleme modeli; bu üç etmen tarafından eşzamanlı olarak belirlenen genişleme dönemleri. Öteki ise, bunalım ve yeniden yapılanma dönemleri (1840-1850, 1870-1890, 1914-1948, 1967'den sonrası). Bu dönemler bir modelden ötekine geçişleri oluşturur.

Kapitalist sistemin çöküşü ve bugünkü bunalım sorununa, dönemleştirme sorunsalıyla bağlantılı olarak bakmak istiyoruz. Bu çöküşün karakteri ve tezahür biçimleri, en son genişleme aşamasında (bizim "yanılsamalar çağı" dediğimiz 1948-1967 aşamasında) olduğu kadar, iki bunalım döneminde (1914-1948 ve 1967'den sonrası) de aranmalıdır.

Mevcut bunalımın tahlili bizim başlıca ilgi konumuz. Alternatifler üzerine olan tartışma –(bir ya da birçok ülkede) *1984* mi geçerli olacak, yoksa sosyalizm yönünde yeni açılışlar mı olacak?– ve bu sorudan hareketle, Güney Avrupa'ya, Arap dünyasına ve Afrika'ya ilişkin stratejilere yakından bakılması güncel ve ivedi konulardır. *Unequal Development*, bu alanı açıkça anlamak için, tarım ve kapitalist üretim tarzı arasındaki ilişkiler üzerine bir çalışmayla tamamlanıyor. Bu durum-

da *Kapital*'in (özellikle, kapitalist üretim tarzından kapitalist toplumsal kuruluşa geçişi davet eden toprak rantına ilişkin bölümlerinin) yeniden okunmasını, Kautsky, Lenin ve "tarım sorunu" üzerine Çayanov'un yeni ve eleştirel bir tarzda ele alınmasını öneriyoruz.

Tarihsel materyalizmin gelişiminin gerekli kıldığı ikinci alan, ideoloji ile altyapı arasındaki ilişkinin incelenmesinin derinleştirilmesidir. Burada, Freudo-Marksizmin ve Frankfurt Okulu'nun eleştirisi gündemdedir.

2. Çağımızın temel sorunu: emperyalizm

Emperyalizmin doğası çağımızın merkezî sorununu oluşturuyor. Bu, gerçekte, ezilen periferide olduğu kadar emperyalist metropollerde de, sosyalizmi öneren herkesin sorunsalı olmalı ve asla Üçüncü Dünya ile sınırlı kalmamalıdır.

Lenin'in, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*'nda, ezilen halkların emperyalizm tarafından sömürüsü ile emperyalist merkezlerdeki işçi sınıfı üzerindeki sosyal demokrat ideolojik hegemonya arasında kurduğu ilişki çoktan unutuldu. Sosyal demokrat ideoloji (sosyal emperyalist daha uygun bir terim olabilirdi), içeride "sosyalizm"i, dışarıdaysa "emperyalizm"i çağrıştırır. Ancak elbette, olgular yapay olarak bu şekilde birbirinden ayrılamayacağına göre, söz konusu sosyalizm (gerektiğinde üzerine "özyönetim" örtüsünü geçirerek) kapitalizmin doğrudan bir uzantısı olan devlet kapitalizmi biçimini alır, (üretici güçler tarafından empoze edilen bir gereklilik olarak idealleştirdiği) kapitalist işbölümünü ve buna bağlı olarak, (devletin devamlılığının da bunu kanıtladığı gibi) egemenlik ilişkilerini ve dolaysız üreticilerden artık emek çekilmesini devam ettirir. Kendini "Marksist" bir kılıfta sunan burjuva ideolojisinin hegemonyası, bu "sosyalizm"in emperyalizmle el ele vermesini mümkün kılar. Sonra da üretici güçleri yeterince

gelişmemiş olduğundan ezilen halkların büyük ilerleme hamleleri başlatamayacakları, –devrimin yalnızca merkezin işçi sınıflarından gelebileceği– iddia edilir.

Batı merkezli ve doğrusal olan bu dünya görüşü yalnızca merkezin (sosyalist ve "komünist") işçi sınıfı partilerine özgü değildir. Yalıtılmış, sekter ve esas olarak entelektüel kalmanın sakatladığı aşırı sol, sürekli olarak, uç konumlar arasında bocalar; ya (bilinçsiz bile olsa) sosyal emperyalist ya da (tepki olarak) "Üçüncü Dünyacı" olur.

Sosyal emperyalist tavrın "sol" versiyonu, her yerde olduğu gibi, kaçınılmaz olarak burada da, fiilen sağla birleşen "ultrasol" bir görünüm alır. Emperyalist sömürü gerçeğini reddetmek için en bilgiçce formülasyonlara başvurur. Eşitsiz değişim tartışması, sözcüklerin gerçekleri maskelemek için nasıl kullanıldığını gösterdi. Bazıları, tezlerinin ne kadar gülünç ve iğrenç olduğunu fark etmeden, aynı makineyi çalıştırma ve aynı ürünü üretme (yani, aynı üretkenlikle çalışma) karşılığında aldığı ücret on kat, yirmi kat daha düşük olsa da, çevredeki işçi sınıfının merkezdekine göre daha az sömürüldüğünü savunuyor! Kendi evlerinde yarı-proleterlere dönüşen köylülerden mutlak artık değer çekilmesini mümkün kılan kalıplaşmış egemenlik mekanizmalarından habersiz gözüküyorlar.[16] O zaman da, bu halkların, emperyalizme karşı isyan ederek, sosyalizm davasını bugüne dek herkesten daha fazla ilerlettiklerini anlamaktan aciz kalıyorlar. Bu devrimleri, gönül rahatlığıyla, burjuva içerikli *baldırı çıplak ayaklanmaları* olarak karalıyorlar! Aynı anda da, –Lenin bu bağlamda çürümeden ve yozlaşmadan söz etmiş olsa da– merkezdeki işçilerin kayda değer büyüklükteki katmanlarında görülen bozulmaya herhangi bir atfı, "kutsal"a karşı büyük bir saygısızlık olarak görüyorlar.

16 Bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı".

Başkaları daha safiyanedir ve dünyayı, daha az veya daha çok gelişmiş kapitalist toplumların basit bir dizilişi olarak görmeye devam eder. Bu, onların, bıkmadan ve usanmadan şunu tekrar etmelerini sağlar: Her şeyden önce sınıf mücadelesi! Bu sıradan gerçek, her tekil sınıf mücadelesinin somut içeriğini tanımlamayı başaramadıkları, emperyalizmin merkezde olduğu kadar çevrede de sınıf mücadelesinin çerçevesini ve koşullarını nasıl belirlediğini anlamayı reddettikleri zaman bir ahmaklık haline geliyor. Çevredeki çelişkilerin somut tahlili -göreli ağırlıkları ve karşılıklı ilişkileri, Üçüncü Dünya'da müttefik sınıflar ve emperyalizm arasındaki ittifakların evrimi- yerine, zaman zaman, bir Çinli çınlaması olan albenili sloganları ikame ediyorlar. ("Emperyalizme karşı mücadele yerel feodallere karşı mücadeleden geçer" gibi sloganlar -bu feodaller mevcut olmasa bile!)

Kapitalizmin emperyalist bir çerçevede küresel gelişiminin sosyalizmin kaderi için belirleyici sonuçları vardır. En önemli olanı, emeğin sermaye tarafından (ve her şeyden önce, sisteme bir bütün halinde hâkim olan tekelci sermaye tarafından) sömürülmesinin ağırlık merkezinin sistemin metropollerinden periferisine (çevresine) doğru kaymış olduğu gerçeğidir. Periferideki emekten emilen artık değer kitlesi (bütün biçimlerinde, mutlak ve nispi, görünen ve fiyat yapıları ile maskelenen biçimleriyle) on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri düzenli biçimde artmaktadır. Bu basit gerçek, periferinin, toplumların eşitsiz gelişiminin olası sonuçlarından birine yeni bir ivme kazandırarak, dünya sosyalist devriminde neden giderek daha aktif bir rol oynadığını açıklıyor: Sosyalizmin gelişmesi kapitalizmin daha geri bölgelerinden başlıyor. Buna, Marksizmin Avrupa'daki tarihsel ve kültürel köklerinden artan bir hızla kopuşunda açıkça görülebileceği gibi, Batı merkezli bakış açısının sona ermeye başlaması eşlik ediyor.

Sosyalizm, artık periferiden güç aldığına göre, kendini, altyapı ve üstyapı arasındaki, üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki vb. ilişkilere ait temel sorunların üstesinden gelme, dolayısıyla da, Marksizmi ekonomizme indirgemek biçiminde özetlenebilecek olan merkezdeki baskın eğilimin tam tersi bir yol tutma zorunluluğu altında buldu. Merkezde kapitalist sistemin yozlaştığını gösteren bu gelişme, hem sistemin kendisinin hem de ideolojik tezahürlerinin evriminin, sistemin içkin mantığının uzantısı olan bir evrimin yolunu açıyor. Tekelci kapitalizmin yerini pekâlâ devlet kapitalizmi alabilir. Bunun bir göstergesi de, eski sosyal demokrasinin yeni sosyal emperyalizme, eski sosyal demokrat sınıf ittifaklarının ise yeni revizyonist ittifaklara doğru yönelişidir.[17]

Bu durumun yansımalarının, Batı'daki aşırı solda 180 derecelik dönüşler yaratması şaşırtıcı değildir. Sosyal emperyalist muvazaa Üçüncü Dünyacı taşkınlıklara izin verir. Çünkü Üçüncü Dünyacılık kesin olarak Avrupa'yla sınırlı bir olgudur. Bunun savunucuları, Batı'da sosyalizm için mücadelenin, yine Batı toplumunun kendi içinde anti-emperyalist mücadeleden geçtiği gerçeğini kavramak yerine, Batı'da sosyalizm için mücadelenin olanaksızlığını kanıtlama telaşı içinde, "Doğu rüzgârı Batı rüzgârını yenecektir" ya da "fırtına merkezleri" gibisinden edebi ifadelere pek bir hevesle sarılırlar. Sorunun özünü, emperyalist hegemonyayı anlamadan, uçlar arasında salınıp dururlar. Üçüncü Dünyacılık artık revaçta değil. Ancak nesnel durum değişmeden kaldıkça, geri dönüşler ihtimal dışı bırakılamaz. Bu modanın parlak bir dönemi ve misyonerleri vardı. Avrupai kültürü yüzünden, Latin Amerika bunun etkisine daha açıktı –İspanyolca ve Portekizcenin öğrenilmesi kolaydır, ayrıca, bu kıtanın kapitalist sistemle sıkı biçimde bütünleşme-

17 Bkz. Gustave Massiah, "Division internationale du travail et alliance de classe", Amin, Faire, Hussein ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* içinde.

si esas olarak oturmuş bir durumdadır. Alt-Sahra bölgesi de, yönetici sınıflarının yabancılaşmasından kaynaklanan olanaklar sunuyordu; Doğu ise bu tür arayışlara hiç aldırmadı. Ne ki, Üçüncü Dünyacılık hiçbir biçimde, Üçüncü Dünya'nın bir hareketi veya Üçüncü Dünya'da bir hareket olmadı. Bu içten düş kırıklığına uğramış olan ultra-sol en sonunda ağıla döndü. Troçkizmin canlanması (müzmin bir şey), deneyimden çıkan derslerin unutulmuş olduğunu gösteriyor. Troçkizm, sosyal emperyalizmin ikizi olarak kalır, her ikisi de emperyalizmin doğasına karşı kördür ve onun belirleyici önemini küçümser.

Üçüncü Dünyacılık veya aşırı solculuk sahte alternatiflerini, ister Troçkist isterse (onun anarşist veya sahte Maocu versiyonlarında olduğu gibi) Troçkizm sempatizanı olsunlar, şiddetle reddediyoruz. Bizim için, tek soru şudur: Kapitalizme karşı ortak mücadelede, ki bu zorunlu olarak emperyalizme karşı bir mücadeledir, hem merkezdeki hem de periferideki somut sınıf mücadeleleri birbirine nasıl eklemlenebilir?

Bu tür bir soruyu düzgün biçimde sorabilmek için, emperyalizm baş düşman olarak kalmakla birlikte, sosyal emperyalizmin baş tehlikeyi oluşturduğu anlaşılmalıdır. Emperyalist sistemin egemen metropollerle ezilen periferiye bölünmüş olması, sosyalist devrim sorunsalını radikal biçimde değiştirmiştir. Metropollerde, sosyal emperyalizme, yani, sermayenin daha büyük bir merkezileşmesine uygun düşen ileri bir yeni kapitalizme dönük eğilimi güçlendirmiş bulunuyor. Devrimci güçlerin olgunlaştığı periferide, devlet kapitalizmine yönelik eğilimleri pekiştiren özgül geçiş sorunları ortaya çıkıyor. Bu koşullar altında, emperyalizmin her geri çekilişi, şu iki alternatiften –sosyalizmden ya da devlet kapitalizminden–[18] birine ya da ötekine ümit verdiğinden, belirsiz bir karaktere sahiptir.

18 "Devlet kapitalizmi", birbiriyle uyumsuz birçok farklı duruma işaret ederek belirsizliğe yol açtığı için, Michel Beaud'nun önerdiği deyim –"devlet kolektivizmi" deyimi– bize daha uygun görünüyor.

Bu yeni sınıflı üretim tarzını ilerleten güçler, anti-emperyalist mücadelenin tam da göbeğinde bulunuyor. Günümüzde Sovyet deneyimini bir sosyalizm örneği olarak görmek artık mümkün değil. Sistemin bütünlüğü, hem ekonomik altyapı (işbölümünün ve meta yabancılaşmasının sürdürülmesi, sermayenin merkezileştirilmiş yönetimi), hem de üstyapı düzleminde (devletin sürdürülmesi, otoriter polis yöntemleri, milliyetçi ve sosyal emperyalist ideolojik monolitizm) dikkatli bir biçimde incelenmeli. Çünkü bu model, her şeye rağmen, Güney Avrupa'nın revizyonist KP'lerinin gücünün açıkça gösterdiği gibi, Batı işçi sınıfının en ileri kesimleri arasındaki cazibesini hâlâ koruyor. Periferide, aynı doğrultuda hareket eden güçler, hem (Nasırcılığın en tutarlı tezahürünü oluşturduğu) milli burjuva hareketinde, hem de (deneyimlerin açıkça gösterdiği gibi ve genelde, Latin Amerika'da Maoist bilincin yokluğundan ötürü) popülist harekette etkili oluyor. Sosyalizm yönünde hareket eden güçler yalnızca komünist Asya'da esaslı bir olgunlaşma gösterdi.

Bugün, sistemin var olan bunalımı içinde,[19] onun evrimini kendi çıkarları yönünde etkilemek için çalışan güçleri gözledikçe, alternatifler her zamankinden daha berrak bir biçimde ortaya çıkıyor. Gerçekte, var olan bunalımın üç değişik sonuca götürebileceğini kestirmek mümkün.[20]

İlk senaryonun özelliği, egemen dünya sistemi olarak emperyalist sistemin var olmaya devam etmesi. Bu olasılık, kartların yeniden dağıtılması temelinde, emperyalist-kapitalist yayılmanın yeni bir evresini ve eşitsiz uluslararası işbölümünde yeni bir aşamayı başlatır. Sosyal emperyalizm, SSCB ve uydularıyla sınırlı kalmaya devam eder ve "barış içinde bir arada yaşama" stratejik bir etmen haline geldiğinden, bizzat emperyalizmin stratejik müttefiki olur. Sosyalizm de Doğu Asya'da

19 Bkz. bu kitapta, Bölüm 5, "Emperyalizmin Bunalımı".

20 Bu fikir bana Gustave Massiah tarafından önerildi.

ve bunalımı kullanarak kendilerini dünya sisteminden ayırmayı başarmış birkaç ülkede sınırlı ve yalıtılmış olarak kalır. Emperyalist sistemin periferisi, "emperyalist servis istasyonları" ile "yedek yeni-koloniler"e bölünmüş olur. Bu senaryo, egemen emperyalizmin (kuşkusuz ABD) kendi konumunu pekiştirmesi ve Atlantik Avrupası ile Japonya'nın "kompradorlaştırılması" ya da tersine, her biri kendi etki alanına sahip birkaç emperyalist merkez arasında belirli bir denge kurulması biçiminde, değişik varyantlara da izin veriyor.

İkinci senaryo, sosyal emperyalizmin egemen sistem haline gelişini öngörüyor. Bu, kötüleşen bir kriz anında, var olan sistemin zayıf halkalarını oluşturan bir dizi ülkede, ulusal devlet kapitalizmlerinin kurulması yönünde bir güç kaymasının gerçekleşeceğini varsayar. Özellikle Güney Avrupa'da, "tarihsel uzlaşma" formülü genelleştirilebilir ve geleneksel sosyal demokrat ittifakın revizyonist bir sınıf ittifakı ile yer değiştirmesine yol açabilir. Benzer bir evrim çizgisi bir dizi çevre ülkede, özellikle SSCB ve Avrupa'nın etki alanlarındaki ülkelerde de ortaya çıkabilir. "Ulusal" devlet kapitalizmleri, sosyal emperyalist sistem(ler) içinde belirli bir (eşitsiz) uluslararası işbölümüne meydan okumayacakları için, bağımlı durumda kalırlar. O zaman, belirli tiple bir "Avro-Afrika" ve yeni Nasırcılık mümkün hale gelebilir. Burada da, emperyalizm ve sosyal emperyalizm arasındaki denge tarafından belirlenen birtakım varyantlar öngörülebilir. En olası varyant, Latin Amerika ve İngiliz/Kuzey Avrupa bağımlılıklarına tek taraflı olarak hükmetmeye devam edecek olan ABD'de geleneksel emperyalist-kapitalist sistemin sürmesi olabilir.

Sadece üçüncü senaryo sosyalizmin, muhtemelen emperyalist ve sosyal emperyalist sistemlerle rekabet halinde, egemen sistem haline gelmesi olasılığını öngörüyor. Böyle bir durumda, her bir emperyalist sistemin etki alanı göreli olarak yalıtılmış olarak kalır ve sonuçta, kısa bir süre içinde çökmesi beklenir. Sosyalizm yoluna zaten girmiş olan ülkeler kendilerini bir sis-

teme dönüştürmek için yeterince kalabalık ve güçlü hale gelmeye başlar. Bu ülkelerden bazıları gelişmiş durumdadır (Güney Avrupa?), başkaları (birçok Afrika ve Asya ülkesi) ise değil. Bunlar kesinlikle özerk olacaktır, ancak, yine de, bundan böyle sosyal emperyalist ve emperyalist merkezlere bağımlı kalmamak için, dayanışma içine gireceklerdir. Öz merkezli ulusal geçiş modelleri, bir bütün olarak sosyalist sistemin olduğu kadar ülke gruplarının da özgüveni artırıcı yönde hareket etmelerini sağlayan karşılıklı ilişkilerle güçlenmiş olacaklardır. Söylemeye gerek yok, ama, tek elverişli perspektif olarak bu perspektif, emperyalizmin doğasına ilişkin berrak bir bilinci şart koşuyor.

Var olan bunalım, bize, emperyalist aşamadaki kapitalist sistemin temel karakteristiğini –kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin başat emperyalist merkezlerden boyunduruk altındaki çevre ülkelere aktarıldığını–; milli kurtuluş için mücadelenin devrimci ve sosyalist potansiyelini; metropollerdeki çalışan sınıflar üzerindeki sosyal demokrat ideolojinin egemenliğini; güçlü bir biçimde hatırlatıyor. Bu nedenle, dünyanın sosyalist dönüşümü, pekâlâ, periferi tarafından sürüklenmeye devam edebilir. Bu bir kehanet değildir, sadece, hemen hemen bir yüzyıldan beri etki yaratan güçlerin tahlilinden çıkan sonuçtur. Periferinin kapitalist sistemden kopuşu, hiç kuşkusuz, merkezdeki sınıf mücadelesinin koşullarını değiştirecektir. Eğer var olan bunalım derinleşir ve periferide yeni devrimlere yol açarsa, kapitalizmin çelişkilerinin ağırlığı, merkezdeki çalışan sınıflar üzerinde, dünyadaki sosyalist dönüşüm modelini köklü biçimde dönüştürecek nitelikte etkiler yaratacaktır. Ama henüz bu noktaya ulaşmış değiliz.

Bu tahlil, "yirmi-beş-noktalı mektup"larında Çinliler tarafından ortaya atılan tahlilin aynısıdır. İki varsayıma dayanır.[21] İlk varsayım, çağımız tarihinin itici gücünün anti-emperya-

21 Bu bakış açısı Catherine Quiminal'inkine uygun düşüyor, *La politique extérieure de la Chine* (Paris: Maspero, 1975).

list mücadele olduğudur. 'Devletler bağımsızlık, milletler kurtuluş, halklar devrim istiyor' saptamasının anlamı budur. Bu formülasyon, anti-emperyalist mücadelenin sosyalist mücadele haline gelmesi gerektiğini açık seçik bir biçimde gösteriyor. Aynı zamanda, emperyalizmin doğuşundan bu yana, sadece işçilerle sınırlı olan eski sloganın yerini alması gereken, "İşçiler ve ezilen halklar, birleşin!" sloganını da açıklığa kavuşturuyor. Bu yüzyılda sosyalizm, anti-emperyalist mücadele yoluyla ilerlemektedir. Bütün on dokuzuncu yüzyıl tarihi ise, tersine, -İngiliz Çartistlerinden Paris Komünü'ne kadar- Batı proletaryasının devrimci mücadeleleriyle belirlenmişti. Gerçekte, Paris Komünü, emperyalizm öncesi dönemdeki devrimci mücadelenin son örneğiydi. Geriye dönüp bakıldığında, Lenin'in büyük umutlar beslediği Orta Avrupa'daki hareketlerin daha o zamanlarda başarısızlığa mahkûm oldukları görülür.[22] Ne 1968 olayları, ne de Portekiz ve İspanya'daki daha yeni gelişmeler, Batı'da devrimci bir perspektifin mümkün olabileceğini gösterir. Buna karşılık, Üçüncü Dünya'daki her anti-emperyalist mücadele potansiyel bir sosyalist boyut yarattı ve yaratıyor.

Bu tahlilin ikinci varsayımı, revizyonizmin, sosyalizmin gelişmesinin önündeki baş engel haline geldiğidir. Uluslararası düzlemde, Sovyet süper gücünün yeni-emperyalizmi, geleneksel ABD süper gücüyle dünya hegemonyası için (mücadele/ganimet paylaşımı diyalektiği içinde) mücadele ederken, ideoloji ve sınıf mücadelesi stratejisi düzleminde, revizyonizm tarafından yayılan boş beklentiler kesinkes yenilgilerle sonuçlanacaktır.

22 Pierre Broué'nin *Révolution en Allemagne* (Paris: Minuit, 1971) kitabı, okuru, yazarın inandığının aksine, 1917-1923 yıllarında Almanya'da hiçbir devrimci perspektifin bulunmadığına ikna edecektir.

I. KISIM

TARİHSEL MATERYALİZM: KAPİTALİZM VE SOSYALİZM

1. BÖLÜM

Mikroekonominin Eleştirisi

Aşağıda sunulan eleştiri, "kalkınma planlaması"nı mikroekonomik "proje" analizi teknikleri üzerine temellendirmeyi savunan yöntemleri karşısına alıyor. Teorik düzey, African Institute for Economic Development and Planning (IDEP)'in belirli faaliyetleri bağlamında sistematik biçimde geliştirildi. Hedefinde, "proje" analizinin, somut Afrika deneyimlerinin açığa çıkardığı pratik sonuçları bulunuyor. Bu eleştiri, belli başlı "finansman" kurumlarına, hem kalkınma "proje"leri yapılabilirlik çalışmaları için, hem de "proje analizi" öğretmenlikleri için hücum ediyor.

Sorun şu: Bir "kalkınma planı"nı, bir küme mikroekonomi tercihi üzerine inşa etmek mümkün müdür? Bu yöntem, olası kalkınma stratejilerini belirli sınırlar içine hapseder mi? Daha özgül olarak, "projeler" üzerine temellenmiş planlama, zımni olarak, kendisi dışındaki bütün stratejileri dışlayıp belirli bir stratejinin kabulünü gerektirmez mi? Tekil ölçütler yerine sözde toplumsal kârlılık ölçütlerinin ikamesi söz konusu zımni stratejinin ufkunu genişletir mi, genişletirse nasıl? Bu soruları yanıtlamak, gerçekte, sadece "kârlılık" kavramının içeriğini tanımlamayı gerektiriyor.

Dar anlamında getiri oranını hesaplamanın ötesinde, sorunun değişik yönleri vardır. Çünkü bu hesaplama, işletme yönetiminin bütün teknikleriyle; personel yönetimi, çalışmanın

örgütlenmesi ve işbölümü, görev tanımlama ve hiyerarşinin (komuta çizgisinin) örgütlenmesine ilişkin bütün tekniklerle yakından bağlantılıdır.

Bütün bu kârlılık hesaplamaları, en basitinden en karmaşığına kadar, aynı genel çizgiyi izler. x-eksenine zaman –bir projenin yaşam süresinin birbirini izleyen yılları– konur. Pozitif y-eksenine firmanın geliri, negatif y-eksenine ise maliyetler yerleştirilir. Bu tür bir grafik, firmayı, çevresinden, yani o endüstri dalındaki öteki firmaların hepsinden, ülkeden ve dünya sisteminden soyutlar. O zaman da sistemin mantığı, şu yöntemlerden biriyle kârlılık hesabı yapmaya dayanır.

İlk yöntem: ("Eldeki bir kuş daldaki iki kuştan iyidir" diyen zahiri sağduyuya uygun biçimde) zaman tercihli bir iskonto haddi (R) hesaplayın. 0, 1, 2, vb. yıllar için satışların şimdiki değeri (A): $A_0 + \frac{A_1}{1+R} + \frac{A_2}{(1+R)^2} + \text{vd....}$ Benzer biçimde, harcamaların şimdiki değeri (B): $B_0 + \frac{B_1}{1+R} + \frac{B_2}{(1+R)^2} + \text{vd....}$

Şimdiki değeriyle hesaplanan brüt kâr: $A_0 - B_0 + \frac{A_1 - B_1}{1+R} + \frac{A_2 - B_2}{(1+R)^2} + \text{vb....}$ dir. Bu da, gerekli sermaye yatırımının şimdiki değerine göre, söz konusu yatırımın kâr oranını verir.

İkinci yöntem: Harcama ve geliri şimdiki değerleriyle eşitleyin ve bundan, gelir ve harcamayı şimdiki değerinde eşitleyen zımni iskonto haddini türetin. Bu yöntemin gizli varsayımları nedir? Birincisi, firmayı çevresinden ayırabileceğimiz, yani, firmanın gelir ve harcama akımlarının ekonomik sistemin bütünlüğünden bağımsız olduğu varsayımıdır. Dolayısıyla, bir mikroekonomik rasyonalitenin bulunduğu ve sistemin rasyonalitesinin firmaların rasyonalitelerinin toplamından başka bir şey olmadığı kabul edilir. Başka bir deyişle, bütünün –ulusal sistemin, dahası dünya sisteminin– parçalarının (şu durumda, temel ekonomik birimler olarak firmaların) toplamından başka bir şey olmadığı varsayılır. A ve B terimlerini,

ister "piyasa fiyatları" (bireysel kârlılık) ile, ister bir tür "gölge fiyatlar" (sözde toplumsal kârlılık) aracılığıyla ölçelim, zımni ilke değişmeden kalır.

Firma ile çevresini birbirinden ayırmanın altında ikinci bir ilke yatar; bu da, firmanın ekonomik denen işlemlerini toplumsal hayatın öteki cephelerinden ayırmanın mümkün olduğu varsayımına dayanır. Oysa bu ayrım kapitalist üretim tarzına özgü bir ayrımdır. Bundan çıkan sonuç şudur ki, maliyet-fayda hesabına dayalı rasyonalite, daima bu üretim tarzına ilişkindir. Ne var ki, ekonomik işlemler ile toplumsal hayatın öteki cepheleri arasında sıkı bir bağlantı vardır. Bunun güzel bir örneği, teknokrat ve plancıların kırsal hayatın sorunlarını ele alırken (sık sık) yaptıkları hatalardır. Yeni bir girdinin kullanımını veya iş miktarında bir artışı izlemesi gereken daha büyük hasatların hesabını yaparlar. Sonra da, bu kârlılık hesabına dayanan politikaları uygulamaya koyarlar. On durumdan dokuzunda, köylünün direnişiyle karşılaşırlar. Neden mi? Çok basit. Köylülerin girişimci olmadıklarını ve ekonomik hayat denen şeyi sosyal hayatın öteki cephelerinden ayırmadıklarını unuturlar da ondan. Başka bir ifadeyle, köylü üretim tarzında üretimin örgütlenmesi, "ekonomik rasyonalite" ilkesine uymaz; daha yüksek bir rasyonalitenin, toplumsal hayatın bütün öğelerini birleştiren bir rasyonalitenin kurallarına uyar. Örneğin, köylüler, bütün hayat sürelerini, hatta daha da ötesini kapsayan uzun bir zaman ufkuna sahip olabilirler. "Ekonomik" kararları, aileyle, istedikleri çocuk sayısıyla, evlilik ve mirasa ilişkin düzenlemelerle, vb.[1] ilgili davranışlarından ayrılamaz.

Şimdilik, varsayalım ki ekonomik hayatı toplumsal hayattan ayırabiliriz. Dolayısıyla, ekonomik hayatın bütün unsurlarının

1 Bkz. A. V. Çayanov'un köylü ekonomisi tahlili, *The Theory of Peasant Economy* (Chicago: Aldine, 1966), veya Witold Kula'nın feodal ekonomi tahlili, *Théorie économique du système féodal* (The Hague: Mouton, 1970).

bir piyasa değerine sahip olduğunu düşünüyoruz. Olmayanlara ise, "benzer" malların piyasa değerleriyle karşılaştırarak değerler biçeceğiz. Üretici tarafından tüketilen ürünlere de bir piyasa değeri atfedeceğiz demektir.

Emeğin kendisi de, üretim birimi tarafından "satın alınan" bir girdi metası olarak ele alınacaktır. Gerçekten de, teknokratların ekonomi kokan dili, işgücüne, firmaya dışsal bir etmen olarak bakıldığını yansıtır: işgücünün adı, "beşerî kaynaklar"dır. "Kaynak" terimi, meta yabancılaşmasını açıkça yansıtır: Ne için ve kimin için beşerî kaynak? Burada, beşerî kaynak kavramı insanların, soyut varlıklar olan firmaların hizmetinde, işgücünü oluşturdukları anlamına gelir. Ama soyut olan, somut bir şeyi gizler, bu da sermayenin kârıdır. Başka bir ifadeyle, bu beşerî kaynaklar, sermaye için, insanların amaç değil araç oldukları bir sistemin egemen unsuru olan sermaye için kaynaktır. Bütün geleneksel ekonomi temelindeki felsefenin, amaçlar ile araçlar arasında çelişki olmadığını ve insanlara üretim aracı muamelesi yapmakla elde edilecek sonuçların temel insan özlemleriyle telif edilebileceğini varsaydığı doğrudur.

Şimdi, fiziki miktarların fiyatlarla çarpılmasından elde edilen gelir ve harcamaların nasıl tanımlandığına ve ölçüldüğüne bakalım. Önce, bu fiyatların doğasını rekabet koşullarıyla ilişkili olarak göz önüne almalıyız. Çünkü kapitalist sistemin tarihine baktığımızda, rekabetin en az üç aşamadan geçtiğini görüyoruz ve belki de şu anda bir dördüncünün içindeyiz.

İlk aşamada (Sanayi Devrimi'nin tamamlanmak üzere olduğu Avrupa ve Kuzey Amerika'nın sanayileşmiş bölgelerinde, yaklaşık 1840'a kadar süren aşamada) başlıca etmen, sınai firmalar arasındaki rekabet değil, yeni ortaya çıkan firmalarla çözülmekte olan zanaat loncaları arasındaydı. Bu, "kolay rekabet" olarak adlandırılabilecek bir dönem, farklı üretim tarzları arasındaki bir rekabet dönemiydi. Başlıca özelliği, üretici güç-

lerin eşitsiz gelişimiydi. Rekabetin ideolojisi yazılırken, tarihin bu aşaması, yeni toplumun yapılaşmasında belirleyici olmasına rağmen, kasten görmezlikten gelinir. Pre-kapitalist bölgeleri proleterleştiren ve böylece, kapitalist firmaya işgücü sunarak genişlemesini sağlayan bu rekabet tipidir.

İkinci bir aşamada (kapitalizmin tarihinde çok kısa bir yer tutan –yaklaşık 1850'den 1870'e veya 1880'e kadar süren– ikinci aşamada), ekonomi teorisinin sonradan "tam rekabet" olarak ideolojisini yaptığı şeye yakın bir rekabet tipi buluyoruz. Bu dönemin özelliği, her biri sermayenin bağımsız biçimleri tarafından yönetilen üretim ve dolaşım süreçlerinin arasındaki ayrılıktı. Dönemin başka bir özelliği, ürün farklılaştırmasının yokluğu ve dolayısıyla, aynı daldaki firmaların ürünleri arasında yüksek bir ikame edilebilirlik derecesi bulunmasıydı.[2] Bu koşullar altında, fiyat her firma için dışsaldır ve girişimcinin kararları fiyat yapısı üzerinde etki yaratmaz. Dolaysız gerçeklik, toplumun, onu oluşturan bireylerin toplamından ibaret olduğu biçimindeki burjuva ilkeyi görünüşte haklı kılıyor. Bireysel davranıştan türeyen rasyonalite, bireysel rasyonalitelerin toplamından başka bir varlığı olmayan global bir rasyonaliteyle çatışmaz. Ancak, tek bir girişimcinin kararının hissedilebilir bir genel etkisi olmamasına rağmen, bütün girişimcilerin kararlarının toplamının böyle bir etkisi vardır: Bu da, sınıflı toplumun yeniden üretimidir.

1880'den itibaren, çok sonraları (1930'larda), özellikle E. H. Chamberlin ve Joan Robinson[3] tarafından analiz edilen tekelci rekabetin doğuşunu görüyoruz. Fiyat, firma için dışsal bir veri değildir artık, tekelci stratejinin doğrudan sonucudur. Ayrıca te-

2 Tüketici davranışının Balzac ve Zola'nın romanlarındaki ince betimlemeleri, bu özellikleri, bütün ekonomi ders kitaplarından daha iyi meydana çıkarır.

3 E. H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (1931; Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962); Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition* (1933; New York: St. Martin's Press. 1969).

kel, üretim ve dağıtım süreçlerinin kaynaşması ile ilişkili olarak, ürünlerin farklılaştırılmış karakteriyle güçlenmiştir.

Bu durumların her birinde mikroekonomik rasyonalite teorisi totolojik hale gelir. Çünkü, fiyatlar firma için dışsal olsa da olmasa da, fiyat sistemine tepki veren davranış tiplerini tekeller belirler. Tekeller arasındaki rekabetle bu totoloji infilak eder: Bütün, açık seçik biçimde, artık parçalarının toplamına eşit değildir. Geleneksel teori, fiyatların dışarıdan verildiği varsayımını rasyonel biçimde sürdüremez hale gelince, totolojisini ürün farklılaştırmasına aktarır ve ürün farklılaşmasının tüketici tercihlerinden kaynaklandığını iddia eder. Oysa bu iddianın dayanağı yoktur. Bu yaklaşım meta yabancılaşmasını yansıtır ve toplumun kendi denetimini yitirdiğini gösterir, çünkü farklılaşmanın firmalar tarafından yaratıldığı bilinen bir gerçektir. Farklılaştırma, üretim sürecinden bağımsız ve bu sürece dışsal bir veri değildir, tersine, kâr yapma amacına dönük bir stratejinin sonucu olarak, bizzat üretim sürecinin doğasından kaynaklanır.

Tekelci rekabetin ilk sonucu, bu tür bir rekabetin, özel ihtiyaçlar yaratmak amacıyla, satış harcamalarını hızlı biçimde artırmasıdır. Bu, mal üretmenin kârlılığını düşürür, çünkü, kârın üçüncü sektördeki firmalarla bölüşümünü gerektirir. İkinci sonuç, tekelci rekabetin toplumsal maliyetlerin artan bir oranını, altyapı yatırımı biçiminde, devlet tarafından üstlenilmesidir (örneğin: otomobil üretimini kârlı kılmak için devletin yol yapması). Kamu harcamalarının finansmanı ise, üretim kârlarına gidebilecek artığın miktarını düşürür. Üçüncü sonuç, coğrafi yoğunlaşmadır. Bu da dünya çapındaki eşitsiz gelişme ile ilgilidir, çünkü, kapitalist sistemin merkezinde gelişmiş olan bu model, periferisindeki kapitalist gelişmede çarpık bir eğilim yaratır.

Bu eğilimin çok eski kökleri vardır. Bu kökler, periferinin dışarıdan yönlendirilen ekonomik kuruluşunda zemin bulmuş

olan tarihî talep yapısıyla ve uluslararası eşitsiz işbölümünün altında yatan eşitsiz değişimle ilgilidir. Yani, periferideki emekle merkezdeki emeğin karşılığı arasındaki fark, bu ikisi arasındaki verimlilik farkından daha büyüktür. Bu, periferide daha yüksek bir toplam kâr oranını mümkün kılar ve bu temelde, çarpık bir piyasa oluşur. O zaman da, ithal ikameci sanayileşme, aşırı sömürünün sınırlı bir iç pazar yaratması çelişkisine neden olur. Bu iç pazar o kadar sınırlıdır ki, proleterleşmenin yarattığı ucuz emek potansiyelini tam olarak sömüremez.

Bunun sonucu olarak sistem, bu pazarı yapay biçimde genişletmek için, periferide artan devlet müdahalesini gerekli kılar. Ama, bununla da bitmez. Meta yabancılaşması işçilerin, tüketiciler olarak, kendilerine sunulan malların gerçekten özgül olduğunu kabul ederken, işgücü satıcıları olarak da, statülerine rıza gösterdikleri anlamına gelir. Meta yabancılaşması ideolojisinin devamı, sistemin merkezinde, hem göreli tam istihdamı, hem de gerçek ücretlerde sürekli bir artışı gerekli kılar. Gerçek ücretlerdeki bu artış da, bu gelişme modeli üzerine oturan büyümeyi, pazarın genişlemesi yoluyla mümkün kılar.

Öyleyse, fiyat yapısı hiçbir biçimde değişik rekabet tarzlarının bir sonucu değildir. Fiyat yapısı global bir veridir; "tam rekabet" şartlarında bile, tekil firma davranışlarının bir sonucu olamaz. Sraffa gayet çarpıcı bir biçimde, marjinalist mantığın içsel çelişkisini, marjinalizmin üzerine oturduğu totolojiyi ortaya koydu. Fiyat yapısının, nihai olarak gerçek ücretlerin düzeyine, yani, toplam gelirin emeğin ücreti ile bu emeğin çıktısı arasında nasıl bölüşüldüğüne bağlı olduğunu gösterdi[4]. Ne göreli fiyat yapısı, ne de sermayenin, belli bir gelir dağılımına karşılık gelen belli bir talebi karşılama amacıyla, değişik üretim dalları arasında dağılışı, herhangi bir biçimde rekabetin koşullarına bağlı değildir. Fiyat yapısı ve sermayenin dağılımı,

4 Pierro Sraffa, *Malların Mallarla Üretimi*, Yordam Kitap, 2010.

nihai olarak, emeğin sömürü oranına bağlıdır. Bundan çıkan sonuç şudur ki, üretim birimlerine dışsal fiyatlar üzerine kurulu herhangi bir ekonomik düzen, kendi koşullarını, yani, toplam gelirin dağılım kalıbını ve dolayısıyla, talebin kalıbını, buna bağlı olarak da değişik dallar arasındaki kaynak dağılımını, yeniden yaratma durumundadır.

Meta fiyatlarını irdeledikten sonra, bir de, üretim "etmenleri"nin fiyatlarına göz atalım.

Toprağın fiyatı. Firma bir parça toprak satın alır veya kiralar ve onun üzerine yerleşir. Bu, yalnızca tarım için değil, aynı zamanda, tekelci rekabetle ve onun belirlediği alan kullanımının örgütlenmesiyle ilişkili başka pek çok faaliyet için de temel bir sorundur. Kentsel bir yerleşimdeki alan örgütlenmesinin, görünüşte, talep kalıbına, dolayısıyla da, nihai olarak gelire bağlı olan, kendine ait bir "rasyonalite"si vardır. Bu alan örgütlenmesi, işgücü değerinde belirleyici olan konut sorunu ve gelir/talep kalıbı yönünden de temel önemdedir. Bununla birlikte, bu noktada, ekonomik faaliyet, toprak sahipliği sınıf tekeliyle, yani, belirli toplumsal grupların veri bir alandaki toprağa erişim tekelini ellerinde tuttukları ve bu erişime izin verme karşılığında para aldıkları gerçeğiyle yüz yüze gelir. Çayanov ve Von Thunen, bu tekelin faaliyet yapısı ve fiyatlar üzerinde etkili olduğunu gösterdiler. Von Thunen, toprağın kullanımının, üzerinde özel mülkiyetin olması (yani, toprağa erişimin kiralama maliyetine ve toprağın fiyatına bağlı olması) ya da, kamu mülkiyeti sayesinde toprağın kapitalist girişimcilere tahsis edilmesi durumlarında, aynı şey olmadığını ortaya koydu. Von Thunen, bu (toprak sahipliği) sınıf tekelinin, başka etmenlerin müdahalesi olmadan, işgücünün sömürüsü temelinde sermayenin getiri haddini maksimize etmeyi hedefleyen kapitalist rasyonalitenin gelişiminin önünde bir engel oluşturduğunu gösterdi. İşte burada, toprağın millileştirilmesi veya

belediyelere mal edilmesi temeline oturan sosyal demokrat reformların kapitalist doğasını kavrayabiliriz.[5]

Hammaddelerin fiyatı. Cari ideolojiye göre, hammadde fiyatları doğrudan doğruya tüketici tercihlerinden türetilemezler, çünkü bu tür mallar nihai tüketime konu değildir. Bu malların fiyatlarını, üretilmelerini mümkün kıldıkları tüketici mallarının fiyatlarından türetmek son derece totolojiktir –girdilerin faydası, bizzat kendisi girdilerin fiyatına bağlı olan çıktıların faydası tarafından belirlenecektir.

Dahası, hammaddelerin fiyat yapısı, hiçbir biçimde, dünya sisteminin yapısından, yani, uluslararası eşitsiz işbölümünden bağımsız değildir. Bu yapı eşitsiz değişimi yansıtır: (bütün dünya sistemine dağılmış) bir daldaki emeklere ödenen karşılıklar arasındaki fark, bu emeklerin üretkenlikleri arasındaki farktan daha büyüktür. Bu yapı, aynı zamanda, doğal zenginliğe ulaşmadaki eşitsizliği de yansıtır. Ayrıca bu, doğal kaynakların tükenmesi gibi pek çok "çevre" sorununun da kökenidir, çünkü doğal kaynaklara ulaşma olanağı bütün dünya ölçeğinde türdeş değildir.[6]

Sermaye ve emek. Hammaddelerde olduğu gibi, sermaye donanımının değerini, ürettiği malların değeriyle açıklamak bir kısır döngüye yakalanmaktır. Geleneksel ekonominin son sığınağı, sermayenin verimliliği efsanesidir. Bu gerçekten de bir mittir, çünkü ücretleri üretim birimi için verili varsaymak, başından itibaren kapitalist üretim tarzının temel mantığını; işçiyi emek gücüne indirgemeyi, mikroekonomik hesaplamanın bütün rasyonalitesinin bu önkoşulunu kabul etmek demektir. Bu kabulü zorunlu olarak şu izler: Verili koşullarda (belli tipte bir sermaye teçhizatını işleten) emeğin verimliliği sermayenin verimliliği olarak gözükür. Bu, yabancılaşmanın öteki yüzü-

5 Bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı".

6 Bkz. bu kitapta, Bölüm 7, "Çevre Sorunları".

dür. Yazı yazarken işi yapan el midir, yoksa kalem mi? Doğru yanıt bunun sahte ve kötü biçimde ortaya konmuş bir soru olduğudur; çünkü yazı elle ve bir kalemin yardımıyla yazılır. Kalem kendi başına, hareketsiz bir nesne olarak, yazma yeteneğinden yoksundur. Bu, meleklerin cinsiyeti hakkındaki tartışmayla aynı türden bir sorundur. Ortaçağlar boyunca bu sorun, hüküm süren ideolojinin mantığı doğrultusunda, alabildiğine tartışıldı. Sermayenin verimliliği de, kapitalizmin ekonomist ideolojisi açısından aynı türden bir sorundur: Emeğin verimliliğini hareketsiz makine-teçhizatın verimliliğinden ayırmamız isteniyor. Sanki makineler, onları çalıştıracak işçiler olmadan bir şey üretebilirmiş gibi; sanki işçi makinesiz, aletsiz, hammaddesiz –bir boşluktan ve bir boşlukta– herhangi bir şey üretebilirmiş gibi. Emeğin üretkenliğinin üretici güçlerin gelişme düzeyi tarafından koşullandığı açık bir şeydir, çünkü emek, özgül nesneleri ve emek araçlarını yönetir. İki üretkenlik "kaynağını" birbirinden ayırmak, o olmadan sistemin kendisinin herhangi bir mantıktan yoksun kalacağı bir sınıf ayrımını varsayar ve yansıtır.

O halde, "maliyet-fayda" analizinin üzerine oturduğu mikroekonomik rasyonalite toplumsal sistemden bağımsız, o sistem karşısında "tarafsız" değildir. Aksine, göreli fiyat yapısı, bütün temel toplumsal olgulara –ilkönce ve en başta da, sermayenin emeği sömürü oranına– bağlıdır. Göreli fiyat yapısı, aynı zamanda, (uluslararası eşitsiz işbölümünü belirleyen) dünya ölçeğindeki güç paylaşımına ve sermaye ile toprak sahipliği arasındaki ilişkilere de bağlıdır. Bu tür bir rasyonalite temelinde "plan" yapmak, bu toplumsal sistemi yeniden üretmeyi kabul etmek demektir. "Gelişmeyi planlamak", ister istemez, uluslararası eşitsiz işbölümünü sorgulamayı gerektirir ve sınıf ilişkilerinin dönüştürülmesini gündeme getirir vb. Öyleyse, mikroekonomik rasyonalite temelinde plan yapmak olanak-

sızdır. Örneğin, bir toprak reformu, yalnızca tarımsal gelirin dağılımını değil, aynı zamanda toprak sahipleri ile sermaye arasındaki ilişkiyi ve dolayısıyla, ekonomik tercihleri belirleyen bütün bir dizi veriyi de değiştirir.

Bu köklü eleştiri, proje analizinin bütün biçimleri için geçerlidir, ister "piyasa fiyatları" ile sınırlı ve yalnızca tekil firmaların bakış açısına bağlı olsun, isterse "gölge fiyatları" kullanarak toplumun tümünü kapsayan bir bakış açısı düzeyine çıktığını iddia etsin, proje analizinin bütün biçimleri aynı eleştirinin muhatabıdır. Tartışmalı olan, yöntemin ta kendisidir.

Bireysel "fayda-maliyet" hesabının rasyonalitesine dönelim. Girişimci, bazı finansman giderlerini firmanın "maliyetler"i ile birleştirir. Çalışabilmek için firma, kendi sermayesine ihtiyaç duyar ve onu kullanarak da dış finans kaynaklarını, ödünç biçiminde, elde etmeye çalışır. Borçlandığı bu sermaye için bir karşılık ödemek zorundadır. "Rasyonel" girişimci, elbette, firmanın kendi sermayesinin kâr haddini maksimize etmeye çalışır, toplam sermayeninkini değil. Peki, bir firma veya endüstri dalı için, "kendi fonları" ile ödünç alınmış fonlar arasındaki ayrım nasıl yapılır? Bir firmadan ötekine, bir ülkeden ötekine, bir tarih döneminden bir başkasına değişen bu oranlar, nihai olarak, neye bağlıdır? Bunlar, kapitalistler arasındaki rekabete bağlıdır, yani, sermayenin tam olarak merkezileşmediği, bütün sermayeye sahip ve onu, tek bir rasyonalite ölçütüne göre farklı ekonomik faaliyetlere tahsis eden tek bir kapitalistin var olmadığı, pratikte, bazı kapitalistlerin veya finans gruplarının öz sermayenin belirli sektörlerini kontrol ettiği gerçeğinden türer. Dolayısıyla her biri etki alanını korumaya ve genişletmeye çalışacaktır. Her biri, verili bir ekonomik durumda, belli bir ödünç sermaye oranının ötesine geçmenin firmanın denetiminin yitirilmesi anlamına geleceğini bilir. İşte burada, yine katıksız bir toplumsal etmenle, ücretlerin kârlara oranı gibi gerçek bir toplumsal etmenle karşı-

laşıyoruz. Bu sonuncusu, temel sınıfsal bölünmeyi (burjuvazi ile proletarya) yansıtır. Burada ise, yine ekonomik "rasyonalite"yi belirleyen, burjuvazi içindeki bölünmeyle ilgiliyiz.

Kolektif "rasyonalite"yi göz önüne alacak olursak, devleti hesaba katmak zorundayız. Firma vergi öder ve ödediği vergiye maliyet gözüyle bakar. Ekonomist ideoloji, vergilerin "kolektif" ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu biçimindeki sıradan gözlemle, bu gerçeği hesaba katmış olduğunu sanır. Burada yine, tam bir totoloji ile karşı karşıyayız. Çünkü böyle bir anlayış, sistemin bütünsel yeniden üretiminde bu "ihtiyaçlar"ın doğasını ve işlevlerini, sınıf mücadelelerine, sınıf ittifaklarına vb. bağlayan bir toplumsal analizden yoksundur.

Şimdi biraz ileriye gitmemiz ve dört küme sorunu irdelememiz gerekiyor: 1) Teknolojik "tercih"lerin anlamı; 2) Ekonomik karar almanın üzerine oturduğu zaman döneminin uzunluğu; 3) Uluslararası işbölümünün anlamı; ve 4) Sözde etkenliğe hizmet eden iş ve firma örgütlenmesi sistemlerinin doğası.

Önce, teknoloji seçimi sorununa göz atalım. Fayda-maliyet analizi, teknolojinin, "olabilecek" farklı teknolojiler arasında bir seçim yapan firmaya göre "dışsal" bir unsur olduğunu varsayar. Bu, sadece, bilimin evrensel olduğunu değil, aynı zamanda, bu bilimin uygulandığını ve firmanın toplumsal sisteminden ve özgül işleyişindeki rekabetten bağımsız bir teknoloji yarattığını kabul etmek anlamına gelir. Hiçbir şey bu görüş kadar gerçeklikten uzak olamaz. Örneğin, tekelci rekabet eşzamanlı olarak yeni sahte-ürünlerin icadını, yani, "özgül" kullanım değerleri yaratılmasını ve verili bir yapılaşmış pazar temelinde, bu sahte farklılaştırmanın doğruluğunu kanıtlamaya yönelik tekniklerin oluşturulmasını içerir. Bu sözde araştırma ve geliştirme tekniğinin, doğrudan doğruya, tekelci firma tarafından denetlendiğini ve toplam veriler karşısında özerkliği olmadığını biliyoruz.

İkinci olarak, "ekonomik" zaman sorununu göz önüne ala-

lım. "Zaman tercihi"nin yabancılaşmış ideolojik terimlerini kullanırsak, yüzde 7 ile yüzde 15 dolayındaki bir getiri haddi ne demektir? Bu sınırlar içinde bir oran, ekonomik kararın zaman ufkunun çok kısa olduğu anlamına gelir, çünkü, yıllık yüzde 7 haddinde değer, on yılda yarıya iner; yüzde 15 durumunda ise, beş yıldan az bir sürede. Eğer ekonomik büyüme oranı yılda yüzde 4 dolayında, verimlilik artış oranı da yüzde 1 ve 2 arasındaysa, on veya on beş yıldan daha uzun bir zaman ufkunu kavrayacak herhangi bir seçim yapmak olanaksız hale gelir. Şu, gözlenmiş bir gerçektir ki, kapitalist işletme, ekonomik kararlarını yaklaşık on yıldan daha uzağı görecek biçimde planlamaz. Madencilik ya da petrol çıkarımı alanlarındaki en güçlü çokuluslu firmalar bile, uzun dönemli tahmin için en iyi biçimde hazırlanmış olmalarına ve doğal kaynakların tükenmesi, teknolojik ilerleme, alternatif kaynakların geliştirilmesi gibi uzun dönemli etmenleri hesaba katmak zorunda olmalarına karşın, zaman ufku yaklaşık on beş yılı aşan politikalara sahip değillerdir. "Ekonomik zaman" ufkunun bu aşırı kısalığı son derece ciddidir, çünkü toplumsal hayatın başka birçok cephesi sonsuza doğru uzanan bir zaman ufku ile belirlenir. Kapitalist sistemde kararlarını daha uzun bir zaman ufkuna oturtan tek sektörün silah sektörü oluşu tipik bir olaydır. Çünkü, bu alanda, uluslararası güç dengesinin evrimini uzun bir zaman dilimi çerçevesinde dikkate almak gerekir; bu, bir ölüm kalım veya en azından, ülkenin dünyadaki yeri sorunudur. Bu, kısa dönemli çıkarlara terk edilemeyecek kadar ciddi bir şeydir.

"Ekonomik rasyonalite"nin kısa zaman ufku ile toplumsal hayatın daha uzun zaman ufukları arasındaki çelişkinin bir başka örneğini ele alabiliriz: Eğitim ve yetiştirme.[7] Eğitim ve yetiştirme bireyleri biçimlendirir ve hemen bütün yaşamları boyunca onların toplumsal statülerini belirler. Elbette, az veya çok

7 Bkz. bu kitapta, Bölüm 9, "Eğitim, İdeoloji ve Teknoloji".

sınırlı olmakla birlikte, toplumsal akışkanlık fırsatları da vardır; ancak yaşamımızı belirleyen ilke, yaşamın ilk yirmi beş yılı boyunca alınan eğitimin, insan hayatının nerdeyse tümünü ve büyük bir olasılıkla onun da ötesini belirlediğidir. Çünkü toplumsal statü, kişinin kendi çocuklarının eğitimi için sağlayabileceği olanakları da derin biçimde etkiler. Öyleyse, ekonomik bilginin zaman ufku on beş yılı geçmiyorsa, bireysel veya ulusal düzeyde bir eğitim "politika"sı belirlemek nasıl mümkün olabilir? Bu, sözgelimi, okul eğitimi için baskı ile azgelişmiş ülkelerdeki sistemin nesnel ihtiyaçları arasındaki çelişkinin kökündeki çatışmadır. Aynı şekilde, daha genel olarak, gelişmiş kapitalist ülkelerde ekonominin mantığı ile eğitimin mantığı arasındaki çatışmadır.

Üçüncü olarak, uluslararası eşitsiz işbölümü sorunu gelir. Bu, hem çıktılar hem de girdiler alanında, bütün ürünlerin evrensel metalar olmaya yöneldikleri anlamına gelir. Bu koşullar altında, firmaların ekonomik seçimlerini yöneten genel eğilimler, uluslararası eşitsiz işbölümünden ve özellikle sistemin merkezi ile periferisi arasındaki karşıtlıktan asla bağımsız değildir. Öte yandan bu seçimler de, onu genişleterek ve geliştirerek, uluslararası işbölümünün eşitsiz yapısını yeniden üretirler.

Dördüncü ve son ilgi alanımız, çalışmanın örgütlenmesi, görev tanımları, örgüt şemasının tanımlanması ve firma içindeki işbölümünün yapısıdır. Geleneksel ideoloji, bu "teknikleri", ekonominin etkenliğini ve üretkenliğini geliştirmeye yönelik rasyonel araçlar olarak sunar. Yvon Bourdet[8] tarafından, kuralları-harfiyen-uygulama eylemi örneğiyle de gösterildiği gibi, bu bir mittir. Bu grev türünde işçiler, firmanın etkenliğini artırmak için dizayn edilmiş bütün düzenlemeleri harfi harfine uygulayarak, üretimi felç ederler. Bu gözlem, söz konusu düzenlemelerin bir ideoloji üzerine, karar verme işini -ki,

8 Yvon Bourdet, *La délivrance de Prométhée* (Paris: Anthropos, 1970); *Pour l'autogestion* (Paris: Anthropos, 1973).

daha üstün olarak görülür– icra işinden ayıran ve karşısına koyan bir ideoloji üzerine oturduğunu gösterir. Oysa bu ayrım etken değildir. Gerçekte, emeğin sömürüsünün koşulları olarak, karar verme işinin üstünlüğünü, işbölümünü, sermayenin egemenliğini sağlama bağlayan hiyerarşiyi meşru kılarak, esaslı bir ideolojik işlevi yerine getirir.

Geleneksel teori, soyut emek ve somut emek kavramlarını görmezden gelir ve sadece çıplak gözle görüleni dikkate alır. Örgütlenmenin ve işbölümünün etkenliğini ölçerken, tam anlamıyla totolojiktir, çünkü ölçtüğü etkenliğin bizzat kendisinin bu işbölümünü yansıtan ödeme hiyerarşisi üzerine kurulu olduğunu görmez.

Son bir nokta: Sistemin gelişme olasılıkları nelerdir ve bu olasılıkların ekonomik rasyonalitenin statüsünü ne yolda etkilemeleri beklenir? Burada, sona ermekte olan öncü endüstrilerin (tekelci rekabetin favorisi olan dayanıklı tüketim malları endüstrilerinin) yerini alarak, izleyen genişleme aşamasının öncü endüstrileri haline gelebilecek olan yeni endüstrileri (atom ve güneş enerjisi, imalat sanayisinin üretim süreçlerinin elektronikle otomasyonu, uzayın fethi, deniz kaynaklarının işletilmesi, genetik ve sentetik maddeler üretimi) saymakla başlayabiliriz. İzleyen adımda, iki uç modeli (ve bu iki uç arasındaki bütün bir olası bileşimler yelpazesini) ele alabiliriz. İlk modelde, yeni öncü endüstrilerin merkezde yoğunlaştığını, "klasik" üretim süreçlerinin ise merkeze ihracat perspektifiyle periferiye taşındığını tasavvur edebiliriz. Öteki uçtaki ikinci modelde ise, bütün yeni endüstrilerin merkezde yoğunlaşmasının yanı sıra, "klasik" üretim türlerinin de merkezde iç pazar için korunduğunu düşünebiliriz. Periferi bu durumda hemen tümüyle marjinal bir konum alacaktır. Var olan bunalımın ve siyasi mücadelelerin gidişine bağlı olarak, ana trendin, bu alternatiflerden biri veya ötekine doğru yönelmesi beklenebilir. Siyasi

mücadeleler deyince, sınıf mücadelelerini ve onların uzantısı olan uluslararası mücadeleleri anlıyoruz (yani, yeni uluslararası işbölümü içindeki stratejik konumlarıyla ilişkili olarak değişik emperyalizmler arasındaki çatışmalar, merkez ülkeleri ile periferi ülkeleri arasında, hammadde fiyatlarına ve belli endüstrilerin denetimini ele geçirmek için periferi tarafından geliştirilen stratejilere ilişkin çatışmalar vb.). "Proje seçimleri"nden hiçbiri bu perspektifin dışında anlamlı olmayacaktır.

Şimdi de anahtar endüstriler yelpazesindeki bu temel değişime uygun düşmesi beklenen rekabet biçimlerini irdeleyelim. Yeni öncü endüstriler için, büyük bir olasılıkla, öyle yoğun bir sermaye merkezileşmesi göreceğiz ki, günümüzün en güçlü firmaları bile bu köklü değişimin büyük mali gereklerini karşılamaktan aciz kalacaklar. Devletin firmaların yerine geçeceği kuşkusuz. Sistem, üretici güçlerin gelişimi sonucu ortaya çıkan ve giderek büyüyen çelişkileri alt etmenin bir aracı olarak, devlet yönetimli endüstrilere doğru bir eğilim içindedir. Sermaye, dolaysız üreticileri mülksüzleştirdikten sonra, aynı şeyi kapitalistler için de yapıyor ve onları soyut sermayeyle, devletle ikame ediyor. Bu koşullarda, rekabet esas olarak devletler arası bir rekabet haline gelecektir. Bu tür bir rekabet, bir önceki rekabet biçimlerine uygun düşen ekonomik kaynaklar kadar, siyasi ve askeri kaynakları da kullanacaktır. Bu gelişmelerden, G. Orwell'in *1984*'ü gibi bir şeyin doğduğunu görüyoruz. Böyle bir dünyada, rasyonalite ekonomik düzlemden siyasi düzleme geçmiştir artık. Örneğin, uluslararası eşitsiz işbölümünü üretim etmenlerinin (emek ve sermaye) göreli kıtlıklarını vurgulayarak meşrulaştıran egemen ideolojinin tersine, bu eşitsiz yapı, artık "ekonomik" terimlerle değil, fakat "ulusal" terimlerle, ırkçı bir dille haklılaştırılacaktır.

Böylece, evrimin sonunda, Marx'ın temel analizini buluyoruz; üretici güçlerin sürekli gelişimi ile sömürü üzerine oturan

kısıtlı üretim ilişkileri arasındaki çelişki şu iki alternatiften birini getirecektir: sosyalizm ya da barbarlık. Ya, kapitalist sistemin mantığından ayrılıp sosyalist bir devrime doğru gidilecektir; ya da şu ana kadar kapitalizmi karakterize etmiş olan ekonomist yabancılaşmadan "yeni-dinci" veya "yeni-milliyetçi" bir yabancılaşmaya (kendini, halklar arasındaki eşitsizliğin terimleriyle ifade edecek olan bir yabancılaşmaya) doğru yol alınacaktır.

Bu eleştirinin sonuna gelindiğinde, mikroekonomik rasyonalitenin erdemlerinden geriye pek bir şey kalmıyor. Bu rasyonalite, özgül toplumsal sistemin ötesine uzanmaz; tümüyle, sınıf ilişkileri tarafından belirlenir: emeğin sömürü oranı, sermaye ve toprak sahipliği arasındaki ilişkiler, sermayenin çeşitli kolları arasındaki iç rekabet ilişkileri, eşitsiz uluslararası ilişkiler ve nihayet, devlet politikasında billurlaşan toplumsal mücadele ve ittifak ilişkileri. Ekonomik zamanın kısalığı, mikroekonomik rasyonalitenin, bu ilişkilerin yeniden üretilmesinden başka hiçbir şeye izin vermediğini gösterir.

Burada, varsaydığı sistemin yeniden üretimiyle sınırlanmış bu rasyonalitenin iki ayrı cephesini açık biçimde belirlememiz gerekiyor. Birincisi, kapitalizmin gelişiminin doğrusal olmadığı, türdeş genişleme aşamaları ile yapısal bunalım aşamalarından oluştuğu gerçeği ile ilgilidir. Genişleme aşamaları, bunları belirleyen öncü endüstriler, rekabetin işleyişi, temel sınıf ittifakları (özellikle, burjuvazinin toprak sahipleri ile ilişkileri), uluslararası işbölümünün koşulları vb. nedeniyle türdeştirler. Mikroekonomik rasyonalite, bu koşullarda etkileyici olabilir. Ancak yapısal kriz dönemlerinde, yeniden üretimin toplumsal temelleri değişirken, bu rasyonalite bütün anlamını yitirir.

Bu rasyonalite, mekanik ekonomik tahmin yöntemlerininkine benzer: Bunlar da, türdeş bir genişleme devresine denk

gelmezlerse, anlamsızdırlar. Teknokrat, belirli bir devrede, tahmin yapmaya yetenekli, kudretli bir birey olarak gözükmesine rağmen, devrenin artık hızını yitirdiği bir noktanın ötesine uzandığında, saçmalamaya başlar. Herman Kahn'ın, geçmiş yirmi yılın büyüme oranlarına dayalı ve gelecek yirmi yıla doğru genişletilmiş projeksiyonları, saçmalıkları bugün aşikâr olan bulgularla sonuçlandı. Bunun nedeni, Kahn'ın çalışması yayımlandığında bunalımın çoktan başlamış olması, başlayan bunalımın da, ABD hükümetinin bu ünlü danışmanının bütün varsayımlarını altüst etmiş olmasıdır.

Yapısal bir bunalım devresinde, siyaset öncelik kazanır. Sınıf mücadelesi keskinleşir ve mikroekonomik rasyonalitenin iddialarıyla teknokratların makroekonomik projeksiyonlarını yerle bir eder. Böyle zamanlarda, bir devlet başkanının bulanık konuşmaları, "ekonomi bilimi"nin bütün ince çözümlemelerinden daha varsıl ve daha aydınlatıcıdır.

Ekonomik rasyonalitenin ikinci sınırı, sermayenin merkezileşmesinin kapitalist ekonominin öncü sektörlerinin millileştirilmesiyle sonuçlandığı anda ufukta belirir.

"Gölge fiyatları"nı piyasa fiyatları yerine kullanmak mikroekonomik rasyonaliteye yeni bir boyut kazandıramaz; tersine, görüş açısını daha da daraltır. Firmanın getiri haddini hesaplamanın, gerçekleri açıklamasa bile, bunları hiç değilse betimleme avantajı vardır. Sözde kolektif getiri haddi, bu niteliği yitirir ve mikroekonomik yöntemin ideolojik içeriğini daha da belirgin hale getirir.

Önerilen gölge fiyatlar, bir kıyaslama sistemine gönderme yaparak seçilmelidir. Böylece, bir kalkınma stratejisi, tarafsızlık ve nesnellik iddiası olan bir yönteme el altından eklenmiş olur. Açıktır ki, "fırsat maliyetleri" uluslararası piyasa fiyatlarıdır –var olan tek fiyat kümesi budur– ve bunun altında her zaman, otomatik olarak, dünya sistemiyle belli bir bütünleşme

stratejisi yer alır. Ne var ki, azgelişmişlik bu bütünleşmenin sonucundan başka bir şey değildir, o halde gölge fiyatların kullanılması, yöntemi iyileştirmek bir yana, onu daha da kötüleştirir: Devletin, bütünleşmenin serbestçe işlemesine engel olan sürtünmeleri azaltarak bu bütünleşmeyi hızlandırması istenir. Buna bir örnek, işgücü için önerilen gölge fiyatlardır. Emeğin sınırsız arzı bahanesiyle, sıfır ücret veya en azından, vasıfsız emeğin gerçek ücretinden daha düşük bir düzey önerilir. Bu öneri, ulusal sınırlar içinde kalan emeğin uluslararası bir fiyatı olmaması gerçeğine rağmen, ortaya atılır. Önerilen yöntem, uluslararası işbölümündeki eşitsizliğin yeniden üretilmesi açısından, bütünleşmenin mantığının meşru kılınmasından başka bir şey değildir, çünkü "bol emek arzı" tam da bu bütünleşmenin sonucudur.

Dolayısıyla, gölge fiyatların kullanılmasının görünüşte yarattığı ilerleme, aslında, yöntemin ideolojik doğasını daha da kötüleştirir. Örneğin, Dünya Bankası, firma getiri haddi ile kolektif getiri haddini birbirinden ayırırken, hem özel (ödünç alınan sermaye) hem de kamusal (vergiler) nitelikteki mali işlemleri maliyet ve kârların dışında tutar.

Bütün bunların anlamı nedir? Çok basit olarak, sermayenin merkezileşmesinin tamamlandığı varsayımıdır. Burada söz konusu olan gerçekten de "kolektif" bir getiri haddidir, ancak referans çerçevesi toplum (işçiler) değil, soyut sermayedir. Öncelik henüz "kemale ermemiş" olan günümüz kapitalist sisteminin rasyonalitesine değil, *1984*'ün rasyonalitesine verilir. Ulusal düzeyde bunun anlamı, temel çelişki korunurken (emeğin sömürüsü), burjuvazinin iç çelişkilerinin (kapitalistler arasındaki rekabet) aşıldığının kabulüdür. Uluslararası düzeyde ise anlamı, genel olarak sermayenin yararı, yani daha özgül olarak, dünya sistemine hükmeden tekelci sermayenin

yararı için, eşitsiz işbölümünden türeyen "ulusal çatışmalar"ın aşıldığının kabulüdür.

Ama denebilir ki, gölge fiyatların ille de bu şekilde seçilmesi gerekmez. Bunlar keyfi biçimde de saptanabilir. Bu aşamaya varıldığında, herhangi bir mantık kalmaz artık, biçimsel bir mantık bile –bu noktada bir düşünce çerçevemiz kalmaz. Çok yoksul bir ülkede öncelikli yatırımın, başkan için mermer bir saray olduğunu "gösterme" olanağı sağlayan bir gölge fiyatlar sistemi hâlâ vardır. İstediğimiz her şeyi istediğimiz tarzda haklılaştırabiliriz: besin-tahıl tarımını veya ihracat tarımını, hafif sanayii ya da ağır sanayii, her şeyi. Değişik zaman uzunlukları arasındaki farkların doğası, ürünün ücretler ve artık değer arasında bölünüşünden türeyen çelişki, sermayenin denetiminin parçalanmışlığından türeyen gerçek rekabetin çelişkileri vb. tümüyle görmezden gelinebilir. Bu, artık bir teknik bile değil, savunulan politikaların gerçek mantığını gizlemekte kullanılan katıksız bir sahtekârlıktır.[9] Bir insanın ne yaptığından haberdar olması, yani çelişkilerin analizini karar alma sürecine katması, herhalde, önceden belirlenmiş bir sonucu elde etmek için yapay hesaplamaların gereksiz zahmetine girerek farkındalığını bütünüyle terk etmesinden daha iyidir.

Mikroekonomik rasyonalite sürekli olarak şu iki uç arasında bocalar. Ya bireysel kârlılığı ölçmeye yarayan bir tekniktir –davranışı açıklamaz, yalnızca betimler– (ki bu durumda, bütün sofistike aygıtına karşın bildiğimiz muhasebecilikten başka bir şey olamaz); ya da teoride iddiası varsa, bildiğimiz muhasebeciliği bir yana bırakıp ideolojik bir kandırmacaya dönüşür.

9 Charles Prou, "A propos des prix de référence" (gölge fiyatlar) teksir, Paris, CEPE, 1973.

2. BÖLÜM

Kapitalizm ve Toprak Rantı

Kapitalizmin tarım üzerindeki egemenliğini tartışmadan önce, kapitalizmin ne olduğu konusunda anlaşmamız gerekiyor. Bu konu geleneksel ekonominin veya sosyolojinin kapsamı dışındadır. Sözgelimi, Birleşik Devletler'de, kapitalist bir ülkede yaşadığınızı bilmeden, sosyal bilimlerde doktora derecesi bile alabilirsiniz! Sosyal bilimlerin temel kavramları tarihdışıdır: Üretimin üç "etmen"i (doğa/toprak, sermaye –üretim teçhizatıyla eşanlamlı– ve emek), incelenen toplumun ünlü teknik formüllerine göre, sonsuz biçimde bir araya getirilir. Sosyal bilimler tarih üzerine temellenmiş değildir ve tarih, olayların basit sıralanışına indirgenmediğinde bile, kurumların ve toplumsal, ahlaki, siyasi veya estetik fikirlerin karşılaştırmalı bir tasvirinden öteye gitmez. Sosyoloji bu şekilsiz yığın üzerine kuruludur; amacı, işlevsellik perspektifinden bakarak, toplumsal hayatın gelişigüzel seçilmiş parçalarının iyi işleyip işlemediğini incelemektir. Böyle bir çerçevede, kapitalizmin doğuşunu ve gelişmesini incelemek riskli bir öneridir: Eğer kapitalizm sermaye etmeni denen şeyin, yani aletlerin kullanımıyla karıştırılırsa, o her zaman var olmuş demektir. Öte yandan sermaye, sık sık meta mübadelesiyle de karıştırılır. Sonuç olarak, bazılarının elinde, belirli bir sektörde kapitalizmin gelişiminin incelenmesi, sermeye teçhizatındaki artışın ve ticaret hacminin genişlemesinin nicel bir ölçümüne dönüşür.

Kapitalizmin berrak bir kavrayışı için, toplumbilime, başlangıçtan itibaren farklı bir açıdan, üretim tarzı kavramı üzerine temellenmiş bir görüş açısından bakmak gerekiyor.

Ne yazık ki, burada da, geniş ölçüde ampirik ortak bir yaklaşım oldukça yaygın biçimde uygulanıyor. Çünkü günlük hayat deneyiminden, bir kapitalist işletmenin ne olduğu açıkça bellidir: özel mülkiyete ve ücretli emek tarafından işletilen üretim araçlarına dayanan özerk üretim birimi. Bir önceki bölümde tartıştığımız gibi, o zaman kapitalizm, kapitalist işletmelerin toplamına indirgenir. Benzer biçimde, eğer tarımda da geniş çapta ücretli emek ve sermaye teçhizatı kullanılıyorsa, üretim kapitalisttir. Dolayısıyla, tarımsal kapitalizmin boyutu ücretli emek gücünün büyüklüğü ve mekanizasyon derecesi aracılığıyla ölçülecektir. Bu, kapitalizmi ticaret ilişkileriyle karıştırmaktan iyidir, ancak hâlâ yetersizdir ve ciddi yanlış yorumlara neden olabilir.

Şimdi üretim tarzı kavramını irdeleyelim.[1] Bir üretim tarzı, iki karşıt sınıftan oluşan bir denklemle tanımlanır: kapitalizm örneğinde burjuvazi ile proletarya, yani, toplumsal emeğin ürünleri olan üretim araçlarının (sermaye haline gelen teçhizatın) sahipleri ile kendi emek güçlerini satanlar. Kapitalist üretim tarzında: 1) Bütün toplumsal ürün meta biçimini alır; 2) İşgücünün kendisi bir metadır (akışkan bir meta); 3) Toplumsal bir ilişki olan sermaye, aynı zamanda kendileri de meta olan, sermaye mallarında cisimlenir (sermaye de akışkandır). Bundan şu üç sonuç çıkarılabilir: 1) Kapitalist üretim tarzının özgül ideolojisi ekonomizmdir, çünkü emilen artık –proletaryanın artı-emeğinin ürünü veya artık değer– sermayenin bölümleri arasında orantılı bir yeniden dağılımla maskelenir (artık değer kâr biçimini alır ve sermaye üretkenmiş gibi gözükür); 2) Dolayısıyla,

1 Daha ayrıntılı bir değerlendirme *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976), Bölüm 1'de bulunabilir.

kapitalizmin özgül yabancılaşma biçimi meta yabancılaşmasıdır (özellikle, doğaya egemenlik sorunu aşıldığı için); 3) Ekonomik etmen, sadece son kertede belirleyici olmakla kalmaz, aynı zamanda, başat etmendir de.

Pre-kapitalist toplumların tarihine egemen olan haraççı üretim tarzlarında ise, denklem, (cemaat halinde örgütlenmiş) köylü üreticilerle toprağa erişimi denetleyen bir devlet yönetici sınıfı karşı karşıya getirir. Köylü cemaatlerinin (ve/veya onların üyelerinin) toprak mülkiyetinin üzerinde, yönetici sınıfın (ve/veya devletin ve onun değişik bölümlerinin) toprak mülkiyeti yer alır. Burada haraç biçiminde emilen artık (feodal toprak rantı haraççı üretim tarzlarının feodal tipine denk düşer), açıkça görünür ve değişken mahiyettedir. Çünkü, doğanın eşit olmayan cömertliğine bağlıdır (doğanın egemenliği gerçekten de belirgindir). Bundan şu sonuçlar çıkarılabilir: 1) Ne toplumsal ürün, ne artık (bunun tek istisnası, haraççı toplumlar arasındaki ticaret ilişkileri dolayısıyla bunun bir oranının metalaşması olasılığıdır), ne de emek gücü bir metadır; 2) Egemen ideoloji ve yabancılaşma dinsel karakterdedir; 3) İdeolojik düzey egemendir ama, her zaman olduğu gibi son kertede belirleyici olan ekonomik düzeydir.

Öte yandan, hatırlanmalıdır ki, toplumbilimdeki en soyut kavram olan üretim tarzı kavramı, toplumsal kuruluşlara ilişkin ikinci bir kavramlar kümesine ve birbirine ticaret ilişkileri yoluyla bağlanmış toplumsal kuruluş sistemlerine ilişkin üçüncü bir kavramlar kümesine temel oluşturur. Birinin egemenliği altında birkaç üretim tarzının yapısal bir bileşimi olan toplumsal kuruluş, "egemen üretim tarzı" tanımlaması için var olma zemini sağlar. Egemenlik, hiçbir koşulda, ekonomik faaliyetin tek bir formunun istatistik başatlığına indirgenmemelidir. Egemenlik kavramı son derece kesindir ve şunları içerir: 1) Egemen olan tarzın temel yasasının egemenliği; bu da, tüm

kuruluşun yeniden üretim koşullarını belirler (dolayısıyla, sözgelimi kapitalist birikim yasası, hem kapitalist toplumun yeniden üretim koşullarını, hem de, kapitalist sınai ekonomi ile köylü ekonomisi dahil, kapitalist toplumun değişik bölümleri arasındaki karmaşık ilişkileri belirler); 2) Egemenlik altındaki tarzlarda üretilen artığın bir kısmının egemen tarza aktarımı (dolayısıyla, örneğin, rantın bir parçasının kâra dönüşümü); 3) Egemen tarzdaki egemen sınıfın politik üstünlüğü, öteki egemen sınıfların ise, en çok, müttefik konumuna indirgenmesi; 4) Egemen tarzın ideolojisinin başatlığı.

Kapitalist tarzın temel yasasının, pre-kapitalist kuruluşlardan farklı biçimde, öteki tarzların çözülmesine ve ortadan kalkmasına neden olma eğilimini taşıdığına işaret ederek, kapitalist ve pre-kapitalist kuruluşları birbirinden ayırdık. Pre-kapitalist kuruluşlar heterojen kalırken, kapitalist kuruluşlar türdeşleşme, kapitalist tarza indirgenme eğilimi gösterir. Sonuç, kapitalist kuruluşlarda egemenlik altındaki tarzların, hâlâ var oldukları kadarıyla, bozulmuş, dönüşmüş, çarpıtılmış ve bazen, özlerinden yoksun bırakılmış olmalarıdır. Bu noktanın, sanayi ve tarım veya kapitalist ülke ve egemenlik altındaki ülke arasındaki ilişkilerin analiziyle tam olarak kanıtlandığı görülecek. Lenin ile Çayanov arasındaki tartışmanın gösterdiği gibi, bir yandan, türdeşliğe doğru olan bu yönelim ve öte yandan, kapitalist tarzın öbür tarzlar üzerindeki egemenliğinin tezahürü arasındaki çatışmadan türeyen özgül bir sorunlar kümesi var.

Toplumsal kuruluşlar birbirlerinden yalıtılmış değildir. Toplumsal kuruluş sistemleri söz konusudur. Özellikle pre-kapitalist dünyada, değişik kuruluşlarda üretilen artığın bir kısmının dolaştığı sık sık görülür; bu, bazı uygarlıklar (örneğin, Yunanistan, Arap dünyası ve Sahel savanası) için çok önemli olan uzun-mesafe ticareti sorununun kökenidir. Pre-

kapitalist ticaret kârlarının doğası ve konumu, ticari sermayeden ayrı bir kâr kategorisidir.

Çağdaş dünyamızın özelliği, şu üç unsur tarafından belirlenen tek bir kapitalist kuruluşlar sistemi oluşturmasıdır: 1) Metaların evrensel doğası –başka bir deyişle, dünya değerlerinin (ki bu, uluslararası değerlerden daha doğru bir ifadedir) ulusal değerler üzerindeki üstünlüğü; 2) Sermayenin evrensel doğası, yani, uluslararası akışkanlığı; ve 3) Sürekli bir biçimde ulusal sınırlar içine hapsolmuş işgücü piyasaları –başka bir deyişle, işgücünün uluslararası akışkanlığının aşırı sınırlılığı. Ayrıca, iki grup kapitalist kuruluş arasında önemli bir ayrım yapmamız gerekiyor: olgun, egemen, merkezi kuruluşlar ve gelişmemiş, bağımlı, çevresel kuruluşlar.

Bu nedenle, çevre ile merkez arasındaki uluslararası ilişkiler sorunu (meta ticareti, sermaye hareketleri, teknoloji hareketleri, siyasal örgütlenme ve katmanlaşma, ideolojik akımlar vb.), hiçbir koşulda, yüzeysel biçimde veya "ayrı parçalar halinde" ele alınmamalı ya da aceleye getirilip pre-kapitalist kuruluş sistemlerinin içindeki ilişkiler sorunu ile karşılaştırılmamalıdır.

Son bir yöntemsel gözlem yapmak gerekiyor. Şu ana kadar yalnızca iki tür üretim tarzını göz önüne aldık; kapitalist ve haraççı. Daha birçokları var elbette; 1) Genellikle istisnai bir tarz olarak görülen ve özellikle ileri derecede gelişmiş ticari formasyonlarda bulunan köle-temelli üretim tarzı; 2) Basit meta üretimi, yaygın, ama yalnızca istisnai durumlarda egemen tarz (örneğin, sömürge New England'ında); 3) Bu tarzlarla, pre-kapitalist çağların egemen haraççı üretim tarzları arasındaki karşılıklı ilişkiler; 4) "Asyatik", "Afrikalı" ve feodal, (ki, bence olgun bir merkezi tip –Çin ve Mısır– içeren tek ve aynı aileye mensupturlar) ve çevresel tipler (özellikle, Batı Avrupa ve feodal Japonya) diye atıf yapılan haraççı üretim tarzları yelpazesi.

Şu ana kadar, (tekil veya çoğul) bir köylü üretim tarzından söz etmedik. Çünkü bu, köylü toplumlar hakkındaki tartışmamızla[2] irdelenecek olan çok önemli sorunlar ortaya çıkarır.

Kapitalist üretim tarzına dönerken, onun tarımla olan ilişkilerinin incelenmesinde karşılaşılan ilk güçlük, kapitalist üretim tarzı kavramının toprağın denetimini, yani, doğanın cömertliğini hesaba katmayışı olgusundan türer. Gerçekten, kapitalist tarzda sadece iki sınıf, burjuvazi ve proletarya ve sadece iki "gelir", kârlar ve ücretler vardır. Başka bir deyişle, geleneksel ekonomide üretim etmenleri ikidir; sermaye ve emek. Dolayısıyla, ne toprak sahipleri, ne rant, ne de "doğa" veya "toprak" denen bir etmen yoktur. Toprak aynı zamanda sermayedir, rant aynı zamanda ("sermaye-toprak"tan elde edilmiş) kârdır ve toprak sahipleri de bir çeşit kapitalisttir diyerek, durumu basitleştirebilir miyiz? Söz konusu pre-kapitalist kategorilerin (toprak mülkiyetinin, toprak sahiplerinin ve toprak rantının), ilerde göreceğimiz gibi, kapitalist tarzın egemenliği sonucu bozulmaları nedeniyle, tam da yukarıda belirtilen biçimleri almalarına karşın, şüphesiz ki hayır, böyle bir basitleştirme yapamayız.

Önce, olası bir yanlış anlamayı önlemeliyiz. Tarımsal arazi doğanın bakir bir parçası olarak tanımlanacak olsa, bütün agronomistler, haklı olarak, buna karşı çıkarlardı. Tarımsal arazi art arda gelen kuşaklar boyunca tekrarlanmış insan emeğinin ürünüdür. Köylü için toprak saban veya sığırdan farklı değildir, toprak bir çalışma aracıdır. Ayrıca, hiçbir üretim süreci boşlukta meydana gelmez; her üretim süreci daima doğa güçlerini kullanır: yel değirmenini rüzgâr döndürür, bitkilerin büyümesinde biyolojinin yasaları işler, pik demir yapmak için

2 Bu konu ile ilgili olarak, bkz. Daniel ve Alice Thorner'in incelemeleri. *Land and Labor in India* (1962; New York: Asia Publishing House, 1974) ve *The Emergence of Capitalist Agriculture in India*, teksir, Dakar, IDEP, 1973.

demir ve karbonu birleştirirken kimyanın yasaları devreye girer vb. En sonu, coğrafi bir unsur, gerekli bir yerleşim yeri olmadan herhangi bir ekonomik faaliyet oluşmaz: fabrika arazi üzerinde bir alan kaplar, doktorun bir muayenehanesi olmalıdır, hatta bir seyyar satıcı bile sokakları kullanır.

Ancak sorun burada değildir. Bu, "doğa"nın var olup olmadığını bilme sorunu da değildir; doğa kesinkes vardır. Doğa güçleri, üretim sürecini kuşkusuz etkiler. Sorun, bu güçleri kullanma hakkını yöneten toplumsal koşulları bilmektir. Bu hak gerçekte pek ender olarak bedavadır –göçebe-otlatıcı aşiret tarafından kullanılan çayır bile başka aşiretlere kapalıdır. Gerçi, deniz bütün balıkçılara açıktır ve ABD'nin batısındaki topraklar, uzun bir süre, oradaki yerlileri öldürebilen herkese açıktı. Pre-kapitalist toplumlarda, tarımsal arazi çok önemlidir ve toprağa erişim toplum tarafından sıkı biçimde denetlenir. Erişim ister herkese açık, ister belli bir topluluğa (örneğin bir klanın üyelerine) özgü olsun, ister bedava, ister ondalık veya başka bir tür rantın ödenmesine bağlı olsun, daima denetim altındadır. Buna karşılık, araçlar basit ve ikincil önemdedir. Göreceğimiz gibi, bu durum, modern kapitalist çiftliklerde artık böyle değildir.

Öte yandan, kapitalist sınai işletmede, arazi ikincil önemde kalırken, sermaye teçhizatı temel önem taşır. Ek olarak, eğer kapitalist, arazi satın alıyor veya kira ödüyorsa, bunun nedeni, kapitalizm ortaya çıktığında, toprağın zaten mülkiyet konusu olması ve sahipliğinin kurallara bağlı bulunmasıdır. "Sermaye", esas olarak, kendileri de toplumsal emeğin ürünü olan üretim araçlarında somutlaşır. Kapitalist üretim tarzını anlamak için, Kesim I (sermaye malları üretimi) ile Kesim II (tüketici malları üretimi), burjuvazi ile proletarya, artık değer ile işgücünün değeri (burada, pek çok yanıltıcı biçim karşısında dikkatli olmak gerekir: kârlar ve ücretler veya tasarruflar ve

tüketim) arasında ayrım yapmak çok önemlidir. Öyleyse, nasıl oluyor da bu soyut kapitalist üretim tarzı, herhangi bir tarihi arka planı ya da üzerine oturduğu zemini olmadan, gerçek tarihî kökenini içinde bulduğu ve kökenini yine ondan aldığı üretim tarzıyla, karşılıklı ilişki içinde olabiliyor? Sorun budur ve bu, kapitalist kuruluşun tahliline toprak sahipliğini ve rantı eklemenin doğru yoludur.

1. Rant ve toprak mülkiyeti: *Kapital*'e dönüş

Marx'ın *Kapital*'i, sel kadar yoruma konu oldu. Cilt 1 ile Cilt 3 nasıl bağdaştırılmalı, değerler üretim fiyatlarına, artık değer kârlara nasıl dönüştürülmeli; iki karşıt sınıf –burjuvazi ve proletarya– modeli ile Cilt 3'ün sonundaki "üçlü formül" nasıl uzlaştırılmalı? Cesareti kırılan pek çok yazar ya teslim oldu, ya eklektizme başvurdu, ya marjinalist "katkı"yı yeniden düşünme gereğini duydu, ya da toplumsal sınıflar kavramını gözden geçirip değiştirdi. Sadece Cilt 1'in Marx'ın sağlığında yayımlandığını ve öteki ikisinin tamamlanmamış taslaklar olduğunu ve taslak olarak kaldıklarını, çünkü Marx'ın yukarıdaki sorunlara çözüm bulamamış olduğunu iddia etmek kolaydı. Ben bu görüşü paylaşmıyorum ve üç kitabın sırasının, sorunların sıralanışının, üzerinde özenli bir biçimde düşünüldüğüne ve bunun anlamlı olduğuna inanıyorum.

İlk iki cilt yalnızca sermaye ve emekle uğraşır ve sermayeyi en geniş anlamında ele alır, yani, bileşenlerinde değil toplumsal biçiminde. Cilt 1 yalnızca en temel kavramları, dolayısıyla en soyut ve en az ampirik olanları içerir: meta fetişizmi ve değerin diyalektiği, sınıflar arasındaki bir ilişki olarak toplumsal sermaye ve bir meta olarak işgücü. Bu kavramlar kapitalist üretim tarzının ruhunu, bu tarza özgü artığı ve bu artığın, tam da tarihsel olarak onu önceleyen üretim tarzına kıyasla, nasıl üretildiğini anlamak için yeter. Bu, kapitalist tarzın genel ya-

sasının, yani, birikim yasasının, bu tarzın tarihsel doğuşu –ilk birikim– ile birlikte, niçin bu ciltte formüle edildiğini açıklar. Şu üç temel soruya yanıt vermek için başka kavramlara ihtiyacımız yoktur: Kapitalizm nedir? Nereden gelir? Nereye gider?

Meta, sistemin anahtarıdır: değişim değerinin aracıdır; kullanım değerini gizler; fetişleşniş durumdadır. Althusser'in, "olgun" Marx'ın yabancılaşma teorisini terk ettiği yolundaki görüşüne karşıt olarak, onun, Feuerbach ve genç Hegelciler tarafından formüle edilen hümanizm eleştirisinin ötesine giderek, yabancılaşmanın kapitalizmle birlikte etki alanını ve biçimini değiştirdiğini keşfettiğine inanıyoruz. O zamana kadar yabancılaşma din temeline dayalıdır, çünkü toplum hâlâ doğrudan doğa tarafından yönetilir; üretici güçlerin gelişiminin toplumu bir başka bağımlılık biçimine, yani, kendi "ekonomik yasaları"na[3] tabi kılarak onu bu bağımlılıktan kurtarmasıyla birlikte, yabancılaşma meta yabancılaşması haline gelir.

Bir metaya indirgenmiş olan işgücü, sistemin ikinci anahtarıdır. Kullanım değeri, tükettiğinden daha çok üretebilme yeteneğine sahip olan bu meta, artığın kaynağını (proletaryanın artık emeğini) keşfetmemizi, onun özgül biçimini (artık değer) anlamamızı, üretici emeği (artık değer üreten emeği) tanımlamamızı, onun biçimsel görüntüsünün (sermayenin üretkenliğinin) örtüsünü kaldırmamızı, kapitalist tarzın ideolojisinin (ekonomizm) doğasını ve onun altyapıyla olan ilişkisini (altyapının başatlığını) kavramamızı mümkün kılar.

Böylece sermaye, öncelikle, toplumsal sınıflar arasındaki bir ilişki olarak belirir: Varoluşunun tek nedeni, bir sınıf üretim araçlarını denetlerken, ötekinin işgücünü satmasıdır. Dolayısıyla sermaye, bütün toplumu kuşatan, geneli kapsayan

3 Louis Althusser, *For Marx* (New York: Pantheon, 1970) ve *Reading Capital* (New York: Pantheon, 1971). Aynı zamanda bkz. bu kitapta, Bölüm 3, "Sosyalizme Övgü".

bir toplumsal ilişkidir. Ampirizm sermayeye dolaysız gerçeklik açısından bakar: kendisine vücut veren teçhizat, bu teçhizatın yerleştirildiği tekil üretim birimleri. Geleneksel ekonominin mikroekonomik yaklaşımı, bütünün, parçalarının toplamından daha büyük bir şey olduğunu anlama yeteneksizliğini yansıtır. Marx işe bütünle başlar.

Cilt 2, mantıksal bir uzantı, somuta daha yakın bir adımdır. Kotardığı bu kavramlar sayesinde Marx, değişmez sermaye ile değişir sermaye (sermayenin organik bileşimi) ve bu sonuncuyla artık değer arasındaki nicel ilişkiler (artık değer oranı) anlamında, sistemin yeniden üretiminin modelini artık formüle edebilecek durumdadır. Biz bu çerçeveyi, kapitalist dünya sistemi düzeyinde, yani, işgücü piyasalarının parçalanmışlığıyla karakterize olan bir kapitalist kuruluşlar sistemi içinde, nesnel güçlerle (birikim yasası) öznel güçler (sınıf mücadelesi) arasındaki ilişki sorununu yeniden formüle etmek için kullandık. Uluslararası ticaret (eşitsiz değişim) sorununu ortaya atmak, bize, kapsayıcı bir bütün oluşturabilmek için dolaşım ve üretimi yeniden üretim sürecine sokmanın tek doğru yolu olarak gözüküyor.

Cilt 3'te, somuta doğru iki adım daha atılır. İlki, artık değerin sermayenin farklı bileşenleri arasında yeniden dağılımının tahlili, ikincisi ise, artık değerin sermayedarlar (kâr) ile toprak sahipleri (rant) arasında yeniden dağılımının tahlilidir. Bu noktada üretim tarzından toplumsal kuruluşa geçiş başlar ve sınıf ittifakları sorunu işin içine girer.

Ladislaus von Bortkiewicz, kuşkusuz, Cilt 3'te ortaya konan bu iki sorunu sistematik biçimde incelemiş olan ilk yazardır. Luca Meldolesi'nin, onun eserini anlatırken[4] işaret ettiği gibi, Bortkiewicz "dönüşüm" sorununun "tam" ve "doğru" bir formülasyonuyla ilgili değildi, esas olarak, kendi formülasyo-

4 Luca Meldolesi, *La teoria economica di Marx* (Torino: Einaudi, 1971).

nunun *Kapital*'in merkezi temaları üzerinde yarattığı sonuçlarla ilgiliydi. Bunu yaparken, Bortkiewicz, Sraffa'nın elli yıl sonra yeniden keşfedeceği şeyi ayrıntılı biçimde gösterdi: Kâr artık değersiz var olamazdı ve kâr için farklı bir temel bulma girişimi, (Bortkiewicz'in temel bir eleştiri yönelttiği Böhm-Bawerk'in ve Walras'ın eserlerinde olduğu gibi,) bir totoloji üzerinde durmaktaydı. Bortkiewicz şu gerçeği de keşfetti: kâr oranı gerçek ücretlere ve hem ücret mallarının, hem de bu malların üretimine doğrudan ya da dolaylı biçimde katılan, lüks mallar ve altın dışındaki ara malların üretimindeki emeğin üretkenliğine bağlıdır. Bu temel üzerinde Bortkiewicz, teknik ilerleme ve bu ilerlemenin kâr oranı üzerindeki etkileri sorununu yeniden formüle etti.

Kâr oranı ile artık değer oranı arasındaki eşitsizliğin, "pazarın ekonomik yasaları"nın gizli doğasını, kapitalist tarza içkin ekonomik yabancılaşmanın temelini ve bununla ilişkili her şeyi (ekonomik düzlemin başatlığını) açıklamak için gerekli olduğunu görmüş bulunuyoruz. Global bir toplumsal gerçeklik (sınıf ilişkisi) olarak sermaye ile parçalanmış bir toplumsal gerçeklik olarak sermaye (kapitalistler arasındaki rekabet ve dolaşım sürecinin üretim sürecine üstünlüğü), arasındaki çatışmanın kapitalizmin ve kârlılık hesabının irrasyonel doğasını açığa vurduğunu da gördük. Çünkü "kaynak tahsisi", yalnız emekçi ve burjuva sınıflar arasındaki ilişkiye değil, aynı zamanda burjuvaziye özgü iç çelişkilere de bağlıdır. İşe üretim birimi, yani firma ile başlayan geleneksel ekonomi, böyle bir içgörüye asla ulaşamaz: Bir yığın yüzeysel ayrıntıya dolanır, sonsuz çeşitte rekabet ("katıksız ve mükemmel", "tekelci", "oligopolcü" vb.) betimler ve hiçbir sonuca ulaşmaz. Neoklasik ekonominin ve marjinalist girişimlerin Marx'ı çürütmedeki başarısızlıkları, 1914 yılında, en azından Avrupa'da apaçık meydana çıkmıştı. Ampirik geleneği yüzünden tümüyle

yabancılaşmış olduğundan, bir tek İngiltere, bu tartışmayı görmezlikten gelebildi ve ne Ricardo'yu ne Marx'ı, ne de Böhm-Bawerk'ın, Walras'ın ve Pareto'nun bu ikiliyi çürütme girişimlerini anlamadan, sahneye "büyük adam" olarak çıkan Alfred Marshall'ı üretebildi. Avrupa'nın iki dünya savaşı arasındaki karanlık yılları ve refahın Birleşik Devletler'e geçişi, nasıl olup da Samuelson gibi akıl fakiri ve gelişmemiş bir adamın, sadece Marshall'ın eklektik ahmaklıklarını yeniden formüle ederek, bu "bilim"in üzerinde durduğu totolojiden tümüyle habersiz olarak, "ekonomi bilimi"nde bir otorite haline gelebildiğini açıklıyor. Arkasından, 60'ların "uygarlık bunalımı" geldi, bunu da 70'lerde ekonomik sistemin kendisinin bunalımı izledi. Bu noktada bütün yapı, Roma İmparatorluğunun sonundakini anımsatan ideolojik bir boşluk bırakarak çöktü.

Toprak rantı sorunu, daha az yoruma yol açtı. *Kapital*'de buna ayrılmış bölümlerin en zor bölümler olduğu rivayet edilir ve bu rivayet iyice güçlenmiştir. Marx'a göre rant, kapitalizm bir boşlukta doğmamış olduğundan, hâlâ yaşayan prekapitalist bir kategoridir. Yeni gelişen burjuvazi ile (feodal veya köy kökenli) toprak sahibi sınıf arasındaki ittifak ilk birikim sürecinde hayati bir rol oynar. Bu süreç, toprak sahiplerinin elde ettiği kâr veya artık değerin, yani mutlak rantın vergilenmesine yardımcı olur.

Bildiğimiz gibi Marx, farklılık rantı ile mutlak rant arasında ayrım yapmıştı. Farklılık rantıyla niye bu kadar uğraştığı sorulabilir. Tarih bilinci olmayan günümüz ekonomistleri, Marshall bunun yolunu bir kez açtıktan sonra, rant teorisini "genelleştirme"nin zekice olduğunu sandılar. "Toprak verimliliği" farklılıkları, endüstride bulunan çeşitli nispi avantajlarla (örneğin mevki avantajıyla) aynı karakterde değil miydi? Öyleyse sermaye, normal ortalama kâra ek olarak, daha küçük ya da daha büyük farklılık rantları elde ederdi. Gerçekte,

farklılık rantı, tümüyle farklı bir karakterdedir. Bunun basit nedeni, bu tip rantın kapitalizm ortaya çıkmadan önce de var olmasıydı. Gördüğümüz gibi, feodal rantın özelliği eşitsiz oluşudur: Üretici güçlerin düşük gelişmişlik düzeyinde, doğanın egemenliği bu biçimde ortaya çıktı, çünkü feodal rant dolaşım sürecinin dışındaydı. Buna karşılık, kapitalist endüstrideki farklılık avantajları, (burjuvazi içindeki çelişkiler nedeniyle aksayan biçimde de olsa), *dolaşan* sermayenin kendi içindeki (eşitsiz) rekabetten doğar.

Mutlak ranta gelince, Marx bunu, söz konusu sınıf ittifakının bir belirtisi olarak görür. Bortkiewicz'in mutlak rant sorununu anlama girişimine bakmak ilginçtir. Tahlili onu iki sonuca götürdü. İlki şudur: Mutlak rant, ille de tarımdaki organik bileşimin endüstridekinden daha düşük olmasını gerektirmez. Dolayısıyla, mutlak rant, Marx'ın dediği gibi, zorunlu biçimde, tarımsal ürünlerin üretim fiyatıyla (genel dolaşımdan çekilmiş olarak tarımda üretilen artık değer), dolaşımdaki sermaye toprak mülkiyeti tekeliyle karşılaşmak zorunda olmasaydı ortaya çıkacak olan fiyat düzeyi arasındaki fark tarafından değil, burjuvazi ve toprak sahipleri arasındaki sınıf mücadelesiyle belirlenir. Ben de aynı sonuca ulaşmış, hatta, artık değerin yeniden dağılımının burjuvazinin değişik bölümleri arasındaki mücadeleye bağlı olduğu sınai tekelle toprak rantı arasında bir paralellik kurmuş bulunuyorum. Kuzey ve Güney Avrupa'daki kentsel arazi rantı karşılaştırıldığında, bu açık biçimde görünür. Birinci durumda (Kuzey Avrupa), burjuvazinin endüstriyel fraksiyonu küçük kentsel mülkiyet sahiplerini çıplak bir geçimlik düzeye indirgemeye yetecek kadar güçlüydü: Bu, sosyal demokratlar ve daha iyi barınma koşullarından yararlanan emekçi sınıf arasındaki ittifakla mümkün oldu. İkinci durumda ise (Güney Avrupa), güçsüz sanayi burjuvazisi, entegrasyonuna karşı mücadele veren bir

proletarya ile karşılaştı ve görece daha güçsüz olduğundan bu burjuvazi, kentsel mülk sahiplerinden oluşan asalak bir orta sınıfla ittifak yaptı. Bu ittifak bedava değildi; sanayi burjuvazisi fahiş kiralara rıza göstermek zorunda kaldı. Yine, sınıf mücadelesinin üzerinde herhangi bir ekonomik rasyonalite olmadığını görüyoruz. Bununla birlikte, Marx'ın görünüşteki "hata"sının bir kökeni var: Onun çağında, o zaman hâlâ geri olan tarımdaki organik bileşim sanayidekine göre daha düşüktü. Ayrıca, kapitalizm, bir önceki dönemin basit meta ilişkileri durumundan doğmaktaydı. Bu ilişkiler (tarımsal ürünlerden, günü geldiğinde sanayi ürünlerinin rekabetiyle karşılaşan kırsal imalathanelere kadar uzanan) bir göreli fiyatlar yelpazesi yarattı. Bu olgu, Marx'ın ortaya koyduğu anlamda, mutlak rantın doğuşunu açıklıyor. Böylece, rantın zorunlu olarak tarihi işin içine soktuğu ve soyut bir kavram olarak kapitalist üretim tarzından (onu bu anlamda tarih-dışı olarak niteledim), somut ve tarihi bir kavram olarak (sınıf mücadelesinin ve ittifaklarının bir ürünü olarak) kapitalist kuruluşa geçişi hazırladığı görülebilir. Karl Kautsky, mutlak rantı tarihsel ve somut ilişkileri içinde inceledi. Tarımdaki organik bileşimin ortalamadan daha düşük olduğuna, çünkü kapitalizmin ilkönce sanayide geliştiğine işaret etti. Kautsky, aynı zamanda, kapitalizmin tarıma girdikçe onun organik bileşim oranını yükselttiğine de dikkat çekti.[5]

Bortkiewicz'in ulaştığı ikinci sonuca göre, mutlak rant yoktur, çünkü, kapitalist, en az verimli toprak için bu rantı ödemek yerine, aynı sonucu (Marx'ın ekstansif farklılık rantı modeliyle yan yana geliştirdiği entansif modele uygun biçimde), sermayesini daha verimli bir toprak üzerinde yoğunlaştırarak elde edebilir. Bu, kapitalistlerin, mutlak rantı sıfıra indirmek için, toprak sahipleri arasındaki rekabetten yarar-

5 Karl Kautsky, *Die Agrarfrase* (Tarım Sorunu) (Stuttgart: J. H. W. Dietz, 1899).

landıklarını varsayar. Ancak böyle bir yaklaşım, burjuvaziyle bir grup olarak toprak sahipleri arasındaki sınıf ittifakının hiç söz konusu olmadığını varsayar. Rekabeti katı ve sınırsız bir kural olarak gören ekonomist yanılgı, yine bu rekabeti denetleyen devlet iktidarının kolektif sınıf karakterini es geçer. Keza, bir kez daha, sınıf (bütün), tekil üyelerine (parçalarına) göre öncelik taşır; bütün, bileşenlerinin toplamından daha fazla bir şeyi temsil eder.

Luca Meldolesi, Bortkiewicz'in akıl yürütmesini bir adım ileri götürerek, rant teorisinin, tek bir tarım ürünü (örneğin buğday) yetiştirildiği varsayımına dayandığı gözleminde bulundu. Her birinin değişik bir fiyatı olan birden fazla ürünün üretilmesi durumunda, verimlilik veya yatırım ölçeği fiyatlardan bağımsız olarak saptanamaz. Tek çözüm, Sraffa'nın yaptığı gibi, rantı, fiyatları ve kâr oranlarını eşzamanlı olarak ve hep birlikte belirlemek olabilir. Bence bu, görünen olguların ampirizmine bir dönüştür, çünkü, ürünler, pazar yanılsamasının önerdiğinden katbekat daha az spesifiktir (özgüldür). İşgücünün yeniden üretiminde girdi olarak iş gören besin ürünleri, "bileşik bir ürün grubu" oluşturur. Bu ürün grubu, Marx'ın zamanında, (büyük) bir oranda tahıl ve (küçük) bir oranda etten oluşuyordu. Bugün bu oranlar, bizzat kendisi üretici güçlerin gelişimine bağlı olan işgücü değerinin evrimiyle değişerek, daha farklı bir görünüş sunuyor.[6] Dolayısıyla toprak rantı, açıkça, dikkatimizi kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşların tarihine çevirmemizi gerektiriyor.[7]

---

6 Bkz. Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur* (Paris: Anthropos, 1973). Açıktır ki, eğer ürünler göründükleri kadar spesifik değillerse, marjinalizmin temeli olan geleneksel arz ve talep teorisinin bütünü, kendini kaba bir totoloji biçiminde açığa vurarak çöker.

7 Benim rant tahlilim P.-P. Rey'in ulaşmış bulunduğu sonuçlarla uyum içindedir, *Les alliances de classes* (Paris: Maspero, 1973).

2. Kapitalist üretim tarzından kapitalist kuruluşlara: Sınıf ittifakları ve kapitalist dünya sisteminin oluşumu

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin bir tarımsal devrim tarafından öncelendiğini biliyoruz. Aynı zamanda, "feodal" ortaçağlarla Sanayi Devrimi arasında, toplumsal ve ekonomik ilişkilerinin karmaşıklığı yüzünden betimlenmesi güç olan üç yüzyıllık bir geçiş dönemi olduğunu da biliyoruz. Bilinen başka bir olgu, tarım duraklarken ve bazı geri özelliklerini korurken, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında kapitalist sanayinin hızla geliştiğidir. Ve son olarak, bu yüzyılın bitiminde ve hatta bazı durumlarda I. ya da II. Dünya Savaşları'ndan sonra, Avrupa'da tarımın, kimyasal gübre ve makinelerin yaygın kullanımıyla, ikinci bir atılım yaptığını da biliyoruz; başka bir deyişle tarım "sanayileşti".

Böylece, üç aşama ayırt edilebilir: 1) Tarımın ilk dönüşümü, ticarileşmesi ve feodal üretim ilişkilerinin çözülmesiyle karakterize olan, on beşinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar süren ve merkantilizm dediğimiz aşama; 2) Sanayide kapitalist üretim ilişkilerinin tam gelişimiyle belirlenen on dokuzuncu yüzyıl; 3) Tarımın sanayileşmesinin karakterize ettiği yirminci yüzyıl. Tarım ve öteki faaliyetler arasında (manifaktür ve ticaret, daha sonra sanayi), yukarıdaki aşamaların her birine uygun düşen farklı ilişkiler oldu. Burada ileri sürdüğümüz teori şu: Kapitalist üretim ilişkileri ilkönce kırda, ancak feodal üretim tarzının direnişi nedeniyle sınırlı ölçüde belirir. Daha sonra bu ilişkiler, tarımı bırakarak, olgun biçimlerini kazandıkları yeni faaliyet alanlarına (yani kentsel sanayiye) geçerler. Nihayet, tarımı daha kapsamlı ve derin bir biçimde kuşatarak, bütün toplumsal hayat üzerinde egemen olurlar. Merkezi kapitalist kuruluşlarda, bu ileri geri hareketler, kapitalizmin tarımla olan ilişkilerinin tarihinde tipik bir olaydır. Çevresel kapitalist kuruluşlarda bunun böyle olmadığını göreceğiz.

Önce ilk aşamaya, merkantilizm aşamasına bakalım. Bu dönem boyunca, kapitalizmin tamamlanma aşamasına erişmesi için zorunlu olan iki kutup, yani, sermaye ve proletarya oluştu. Ama, Sanayi Devrimi'ne kadar bu kutuplar birbirlerine karşı konumlanmadılar. Sermaye hâlâ tarih-öncesi biçiminde, Atlantik Batı Avrupası'ndaki ticaret burjuvazisinin servet biriktirmesi aşamasındaydı. Bu burjuvazi üçlü ticaret tekeli ve Amerika kıtalarının köle temelli ihracat tarımı üzerindeki denetimi sayesinde büyük servetler yığıyordu. Bununla birlikte, bu tarz birikim henüz pre-kapitalist uzun-mesafe ticaretinden farklı değildi: Bu, sadece, bir uçta köle artık emeğinin tekelci gaspı, öteki uçtaysa feodal rant idi. Gerçek anlamda bu, yalnızca potansiyel olarak sermayeydi. Benzer oluşumlar başka yerlerde, başka pre-kapitalist uygarlıklarda da yaşandı: Roma İmparatorluğu'nda, Arap dünyasında, İtalyan ve Hansa birliği kentlerinde, Afrika'nın İslamlaşmış savanalarında, güney Çin'in liman bölgelerinde vb.

Merkantilizmin bizi çok daha fazla ilgilendiren öteki cephesi feodal ilişkilerin çözülmesi, proleterleşme ve tarımın ticarileşmesidir. Bu süreç, söz konusu üç yüzyıl boyunca Avrupa açısından tipiktir ve sonradan, merkantilist dönemin bir geçiş dönemi olarak görülmesine neden olmuştur.

Bu dönem boyunca feodal üretim tarzına ne oldu? Ne gibi dönüşümler yaşadı? Feodal üretim tarzında, köylünün toprağa girişi garanti altındadır: Köyün üyesi dışarı sürülemez ya da proleterleştirilemez. Rant (yani, feodal rant, haracın özel bir biçimi) ayni olarak, ürün ve emek olarak ödenir. Ama bu üç yüzyıl boyunca, ilkönce feodal lortlar, bazen de köylülerin bazıları toprağın mutlak sahibi oldular. Artık iki sınıfın haklarının üst üste gelmesi gibi bir durum yoktu. Bu mutlak mülkiyet hakkı, Roma hukukunun *jus usi et abutendi*'sini,[8] değişik bir

8 Kullanma ve tasarruf hakkı.

yorumla, yani, ticaret hukuku olarak yeniden yürürlüğe soktu. Köylülerle feodal lortlar arasındaki sınıf mücadelesi, bu dönüşümün kimin lehine çözüleceğini belirledi.

Bu yeni mutlak toprak sahipleri (potansiyel kapitalist toprak sahipleri, tarım burjuvazisi ve köylüler) topraklarıyla ne yaptılar? Toprağın ıslahı için sermaye yatırımı yaptılar ve ürünlerinin bir bölümünü sattılar. Eski feodal lortlar veya yeni burjuvazi –toprak satın almış türeme soyluluk– söz konusu olduğunda, para-rant ayni rantın yerine geçti. Ayrıca, toprağa yatırım kırsal nüfusun bir bölümünü işsiz bıraktı. Bunlar dışarı itildi, proleterleştirildi. Halk, arada bir emeklerini satan bir başıboş topluluğu haline geldi ya da kralın orduları için askere alındı. İngiltere'de bu, insanların hırsızlıktan idam edildiği dönemdir. Bir başka çözüm ise Amerika'ya göç etmekti.

Tarım ürünleri için, patlayan kentleşme üzerine oturan bir pazar oluştu. Kentlerde, Atlantik ticaret burjuvazisi, krallık mahkemeleri ve giderek genişleyen bir merkezi yönetim, gelirlerini hızla büyüyen bu pazardan kazanan zanaat ustaları ve ordusunun ve yönetim mekanizmasının ihtiyaçlarını sağlamak için kral tarafından kurulan ilk manifaktür sanayiler bulunuyordu.

Tarım ürünleri için bir pazarın ortaya çıkışı, bundan böyle rantın dolaştığını ifade ediyordu. Rant, kökenindeki eşitsiz oluş özelliğini yitirdi, farklı toprak parçalarında eşitlenmeye başladı ve bu süreç Sanayi Devrimi'ne kadar tamamlanmamakla birlikle, kapitalist rant haline geldi ya da öyle olmaya yüz tuttu.

Kapitalist üretim ilişkileri ve ücretli emek gelişmeye başladı. Bu, kentlerde, önce manifaktür endüstrilerin gelişimiyle birlikte uç verdi, ama süreç yavaştı. Çünkü, zanaatkârlar loncalarda örgütlü kalmaya devam ettiler, tüccarlar hizmetçiler dışında fazla ücretli emek istihdam etmediler ve yönetim, kendi görevlilerinin hizmetlerini onlara ayrıcalıklar bağışlayarak

ödedi. Kırsal kesimde ücretli emek daha hızlı gelişiyordu, bununla birlikte, para hâlâ kıt olduğundan, kiracılık ve ortakçılık, büyük sıklıkla, köylülüğü proleterleşmeye sürükleyen adımları oluşturuyordu. Kırda kapitalist ilişkilerin gelişimi, hâlâ endüstri öncesi aşamada bulunan ve ancak dar bir ürün yelpazesi sunabilen kentsel pazarın küçüklüğüyle sınırlıydı.

Merkantilizmin ekonomi politiği veya fizyokrasi, Quesnay tarafından geliştirildi. Pre-kapitalist tarzları açıklamak için ekonomi politiğe gerek duyulmaz: Artık (surplus) açık ve çıplak olduğunda, aydınlatılacak esrar yoktur. Fizyokrasi, kapitalizme geçişin, Avrupa merkantilizmi olarak bilinen bu özgül geçişin ekonomi politiğidir: Artık, kapitalist bir fazla mevcuttur (tarım ve manifaktürdeki artık değer) ve bu fazla dolaşımdadır, ama bunun çoğu hâlâ kırsal bölgelerde bulunmaktadır ve rantın yeni biçimiyle iç içe ilişki içindedir. Bu geçiş formasyonu ekonomi politiğinin başka bir örneği, Witold Kula'nın *Théorie économique du système féodal* adlı yapıtında verilir.[9] Başlığına rağmen bu kitap gerçek bir feodal tarzla uğraşmaz, çünkü on yedinci yüzyıl Polonya feodal malikânesi ("demesne"), Hansa kentleri yoluyla Atlantik Avrupa'sına bağlanmış olarak, ileri derecede ticarileşmişti.

Uzun-mesafe ticareti gibi ticari tarım da yalnızca Avrupa'ya özgü bir olgu değildi. Başkalarının yanı sıra, Roma İmparatorluğunda ve Arap dünyasında da, ürünlerinin hiç değilse bir kısmını pazara sunan özel malikâneler vardı. Pararant, tarımsal ücretli emek, kiracılık, ortakçılık ve toprağın tam mülkiyeti, İslam hukukunun ticari karakterinin gösterdiği gibi, Arap dünyasında da bulunuyordu.

Bununla birlikte, Avrupa'ya özgü olan şey, feodal ilişkilerin çözülmesi (tarımın ticarileşmesi ve tarımda kapitalist ilişkilerin belirmesi) ile ticari burjuvazinin gelişmesi arasında doğan

9 Witold Kula, *Théorie économique du système féodal* (The Hague: Mouton, 1970).

ilişkiydi. *Unequal Development*'da bu ayrıksı karakter, haraççı tarzlar ailesi içinde feodal tarzın kendisinin de ayrıksı –çevresel– bir karakter taşımasıyla, rant merkezileşmesinin yokluğu yüzünden, eksik ve tamamlanmamış olarak kalmış olmasıyla açıklandı. Bu ayrıksı karakter, merkantilist geçiş sırasındaki sınıf ittifaklarının özgül tipinde yansımıştı. Feodal çözülmenin yarattığı sarsıntı karşısında, dönemin Avrupa'sının mutlak monarşilerinin ticaret burjuvazisiyle ittifaka girdiği bilinir. Aynı zamanda, bunlar bazen, sınıf mücadelesinde ibrenin köylülükten yana dönmesine izin vererek, dolayısıyla toprak sahibi bir köylü burjuvazisinin ortaya çıkışını hızlandırarak, belli bir dengeyi korumaya da çalıştılar. Buna karşılık, olgun bir haraççı tarz üzerine temellenmiş formasyonlarda (Çin ve Mısır) yönetici merkezi güç hiçbir zaman bu tür ittifaklara girmek zorunda kalmadı: Hiçbir zaman herhangi bir feodal özerklik olmadı. Uzun-mesafe ticaretine dayalı formasyonlarda (Arap dünyası, Sahel Afrika'sı) tarımdan emilen artık, tüccar sınıfına, Avrupa'da olduğu gibi, kırsal düzeni çözme olanağını veremeyecek kadar küçüktü.

Sanayi Devrimi yeni bir dönem açtı. Kapitalist ilişkiler, kırda embriyonik biçimde geliştikten sonra, tamamlanmış formlarına eriştikleri endüstriye yayıldılar. Sermayeye dönüştürülebilecek para vardı artık; proletarya da oluşmuştu. Zanaat ürünleri piyasası tarım ürünleri arzıyla başa çıkamayacak bir küçüklükteydi; böylece bazı zanaatkârların, ilk makineleri icat etmeleri için, güçlü bir dürtü belirdi. Elbette, yeni kapitalist sanayici sınıf, ille de eski ticaret burjuvazisinden türemedi. Ticaret burjuvazisi, genellikle, sistem tarafından soğurulmaya rıza göstermiş, arazi ve soyluluk unvanları satın almıştı. Yeni zenginleşen köylü veya çiftçi eşraf, maceracı spekülatör veya saraya ve orduya mal tedarikçisi, başka yerlerde birikmiş parayı gasp etti ve bu parayla yeni endüstriler kurdu.

Bu sanayi devrimi, yeni burjuvazi ve toprak sahipleri arasındaki ittifak yoluyla gerçekleşti. İşin içindeki dürtüler, basit bir biçimde siyasi veya ideolojik değildi (özel mülkiyetin kutsal doğası). P.-P. Rey'in *Les alliances de classes*'ta gösterdiği gibi, toprakta özel mülkiyet kapitalizmin gelişiminde çok önemli bir rol oynadı. Fazla nüfusun topraktan sürülmesini, sonuç olarak da proletarya saflarının kabarmasını mümkün kıldı. Bu ittifak, tarihi koşullara göre değişik biçimler aldı. İttifakın, İngiltere'de, burjuvazinin büyük kapitalist toprak beyleriyle uzlaştığı ve daha sonra tek bir sınıf halinde kaynaştığı bu ülkede aldığı biçimle, burjuvazinin, "kulak" tipi bir kırsal sınıfın doğuşuna yol açan radikal bir toprak reformu yapmak için köylülerle el ele verdiği Fransız modeli arasında kabaca bir ayrım yapabiliriz.

Bu ittifakın aldığı biçim ne olursa olsun, maliyeti, toprak sahipleri lehine olmak üzere artık değerin bir kısmının çekilmesini gerekli kıldı. İşte şimdi, kelimenin tam anlamıyla kapitalist ranta atıf yapabiliriz, çünkü bu rant artık değerden kesilir. Mekanizma, temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının ve dolayısıyla ücretlerin artışına neden oldu ve kapitalistlerin kârlarını düşürdü. Temel ihtiyaç maddeleri için bu yüksek fiyatlar, basit olarak, geçiş döneminde hüküm süren fiyatların bir devamıydı. Öte yandan bu mülkiyet tekeli, toprak sahiplerini, rekabet baskısı altında üretim tekniklerini sürekli geliştirme zorunluluğundan, hiçbir sanayicinin kaçamayacağı bu zorunluluktan kurtardı. Böylece sanayinin modernleşmesiyle tarımdaki göreli durgunluk arasındaki açık genişledi.

Tarım sektörü kentlere temel besin maddeleriyle hammaddeler sağladı ve karşılığında, (merkantilist geçiş dönemindekinin tersine) üretim mallarından çok, mamul tüketim malları aldı. Bu ilişkiler oldukça eşit biçimde dengeliydi.[10]

10 Bkz. Christian Palloix, *Problèmes de la croissance en économie ouverte* (Paris: Maspero, 1969); Samir Amin, *Unequal Development*, böl. 3.

Kırsal toplumun bu özerkliği –özerkliği, kendine yeterliği değil– sermayenin gelişimini engelliyordu. Rantın kapitalist üretim tarzına has bir kategori olmadığı ve sermaye birikimini yavaşlattığı açıktı. Ricardo, bunu bir darboğaz kaynağı olarak algılamıştı. Bu nokta daha sonra John Stuart Mill tarafından, çok kesin bir şekilde ifade edilecekti.

Sermayenin, ekonomi üzerinde rantın ifade ettiği bu yükü adım adım azaltmaya girişmesi bu yüzdendir. Nasıl mı? Toprağın kamulaştırılması, kuşkusuz en radikal yöntemdi. Bu yüzdendir ki, Lenin buna, sosyalist bir reform olarak değil, devrimci bir burjuva reformu olarak bakıyordu. En ileri sosyal demokrasilerde kentsel topraklar üzerinde belediye mülkiyetine yönelik düzenlemeler bu doğrultuda adımlar oldu.

Üçüncü aşama, tarımın sanayileşmesiyle açıldı; bundan böyle tarım kentlere artan miktarda ürün sağlayacak, buna karşılık da, yalnızca mamul tüketim malları değil, tarımsal girdiler de (gübre, teçhizat, enerji) alacaktı. Bu aşama, dünya sisteminin, tekelci sermayenin kanadı altında kurulmakta olduğu bir döneme rastladığı için, değişik biçimler aldı. Dolayısıyla, rant indirimi iç ve dış sınıf ittifaklarını değiştirerek gerçekleştirildi. Sonuç olarak periferinin tarım sektörü kapitalizmle bütünleşiyor ve onun egemenliği altına giriyordu. Ancak, bu belirleyici sorunla uğraşmadan önce, sosyalist harekette tarımsal kapitalizmin gelişimine ilişkin tartışmalara bakmak yararlı olacak.

3. Tarımda kapitalizmin gelişimi: Kautsky, Lenin ve Çayanov'un teorileri

Sosyal demokrasi, ötekilerde olduğu gibi, bu alanda da Marksizmi ekonomist bir düzeye indirgedi. Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın sonu, tarımda kapitalist gelişmenin üçüncü aşamasını yaşadı. Sosyal demokrasi, bu gelişmeye hükmeden yasayı, çok basit bir biçimde belirleyiverdi: Rekabet, adım

adım, mekanizasyon sürecini başlatmak için gerekli sermayeye sahip büyük tarım kapitalistlerini köylülerin yerine geçirecektir. Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması, sermaye mülkiyetindeki yoğunlaşma gibi, bu gelişmenin tipik eğilimidir.

Burada, İkinci Enternasyonal'in hakkını verelim. Sosyal demokrasinin popüler versiyonu tarımdaki evrim trendi olarak sadece toprak mülkiyetinin yoğunlaşmasını görürken, Karl Kautsky, *Tarım Sorunu*'nda, tarıma sermaye tarafından hükmedilmesini daha incelikli ve şaşırtıcı biçimde modern terimlerle tahlil etti. Kautsky, ilk olarak yoğunlaşmaya karşı direniş olayına dikkat çekti. Bunun üzerinde durdu ve şu sözlerle, küçük köylü işletmesi ve büyük kapitalist çiftlik arasındaki karşıtlığı gösterdi; "... kendi hesabına çalışan emekçinin yoğun gayreti gündelikçi işçinin çalışmasıyla karşıtlık içindedir." Kautsky, küçük köylüyle ilgili olarak, bundan şu sonucu çıkardı: "Ürünleri karşılığında aldığı fiyat, masraflarını düştükten sonra, harcadığı emeği karşılıyorsa yaşamayı becerir, kârdan ve toprak rantından vazgeçebilir." Kautsky tarım ve kapitalizm arasındaki ilişkiler sorununu, siyasal sınıf ittifakları açısından, sadece kapitalist tarımın gelişimi anlamında değil sanayi kapitalizminin kapitalist-olmayan veya kapitalizm-öncesi kırsal formasyonlar üzerindeki egemenliği açısından ve toprak mülkiyeti teorik olarak kalmasına rağmen, fiili mülksüzleşme açısından tahlil etti. Kautsky, bu yolda yürüyerek, küçük köylüyü "sanayi sermayesinin serfi" olarak tanımladı. Verdiği özgül örnek, Vevey'deki Nestlé firmasıydı: "Vevey sakinleri, topraklarının sahibi olarak gözüken, ama artık özgür olmayan köylülerdir." Kautsky, aynı zamanda, deniz-aşırı ürünlerin rekabetini tahlil etti ve şu saptamayı yaptı: "Yetiştirdikleri tarım ürünleri Avrupa'dakilere göre daha ucuza mal olan ülkeleri iki kategoriye ayırabiliriz: Doğu despotlarının plantasyonları ve özgür (eski) sömürgeler." Bu konuları daha sonra gözden geçireceğiz.

Bildiğimiz gibi, Lenin, Kautsky'den yoğun biçimde yararlandı.[11] Böylelikle, Rus tarımında kapitalizmin gelişimini, artan yoğunlaşma yasası varsayımıyla inceledi. Toprak ve üretim araçları (öküzlerin çektiği sabanlar) mülkiyetinin yoğunlaşması, tarım işçilerinin ortaya çıkışı ve sayılarının mutlak ve göreli olarak artması, köylülük içinde artan farklılaşma ve orta köylülerin aleyhine olarak zengin köylülerin (kulaklar) konumunun güçlenmesi –bunlar, sistemin trendleriydi. Bununla birlikte, Lenin, bunların sadece genel trendler olduğunu kaydetti. Geçiş biçimleri, bir süre için, kaçınılmaz sonu (köylülerin tam proleterleşmesini) gizleyebilirdi.

Ne var ki, kapitalizm ve tarım arasındaki etkileşimin zeki ve derinlikli bir tahlilini Çayanov yaptı.[12] Çayanov köylü üretim tarzının tahliliyle işe başladı. Bu, kapitalist olmayan ve köylü emekçilerin aile birimleri üzerine temellenen bir tarzdır. Köylü üretim tarzında, kendi topraklarının sahibi olan emekçiler esas olarak aile tüketimi için üretmekle birlikte, vergilerini ödemek ve kendilerine mamul mal sağlayan kentsel piyasayı doyurmak için ürünlerinin küçük bir bölümünü satarlar. Öte yandan kentsel endüstri kırsal imalathanelerle rekabet halindedir. Çayanov, bu üretim tarzında, marjinalist teorinin yapay olarak yaptığı gibi üretim etmenlerini (emek, sermaye, toprak) birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını kaydetti. Köylü hanesi, hem üretim hem de tüketim birimidir ve meta ticareti görece önemsizdir: Tarım ekonomistleri köylünün, bir sanayi işletmesi gibi, sadece üretimle ilgilenmediği gerçeğinin tümüyle farkındadırlar: Köylü için bu, bir üretim tarzı olduğu kadar, bir hayat tarzıdır da. Çayanov, bunu aklında tutarak,

11 Lenin, *The Development of Capitalism in Russia* (1899; New York: Beekman, 1969).

12 A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy* (Chicago: Aldine, 1966); *Peasants and Peasant Societies* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1971).

üretimin örgütlenmesinin (farklı ürünlerden ne miktarda üretileceği, üretim yönteminin yoğunluğu, vb.), aile ihtiyaçlarının işin güçlük derecesiyle nasıl dengelendiğine bağlı olduğu fikrini ileri sürdü. Bu iki etmen arasındaki dengenin kendisi, ailenin kendisinin (üretici olan ve olmayan üyeler arasındaki oran) ve toprağının büyüklüğüne bağlıdır. Zaman içinde her kuşakla birlikte, hem ailenin hem de toprağın büyüklüğü değiştiğinden, Çayanov, kırsal dünyanın özgül bir evrimsel farklılaşma hızına sahip olduğu sonucuna vardı ve bunu, Kautsky ve Lenin tarafından vurgulanan sınıf farklılaşmasıyla karşıtlık halinde, "demografik farklılaşma" olarak adlandırdı.

Çayanov'un teorisi genelde iyi karşılanmadı. İhtiyaçların tatmini ve işin güçlük derecesi arasındaki dengeye Robinson Crusoe'nun hazcı ekonomisinin kabul edilemez bir uzantısı olarak bakıldı. Gerçekte, eleştirmenler Çayanov'un tahlilinin şu gözlemin sonucu olduğunu göremiyorlar: Söz konusu olan köylü, kapitalist bir girişimci değildir; "sermayesinin" kârını azamileştirmeye değil, belli bir kırsal toplum düzeni sayesinde kendisinin olan toprağına dayanarak geçinmeye çalışır.

Bence, gerçek sorun başka bir yerde yatıyor. Sorun, bu köylü üretim tarzının doğasını ve değişik toplumsal kuruluş tipleri arasındaki konumunu anlamaktır. Aşağıdaki gözlemler bu amaca yöneliktir.

İlk olarak, Çayanov tarafından sunulduğu biçimiyle bu üretim tarzı, küçük meta üretim tarzları ailesine mensuptur: Kendi üretim araçlarına (toprak ve avadanlık) sahip olan üretici, ürünlerini (en azından bir bölümünü), benzer durumdaki öteki meta üreticileriyle alışverişte kullanır. Bu üretim tarzları, bütün tarih boyunca sık sık görülmelerine rağmen, hiçbir zaman yalnız başlarına, hele başat konumda var olmazlar. (Daniel Thorner'in incelemeleriyle de desteklenen) Çayanov'un bakış açısında, bu tip bir köylü ekonomisi belirli koşullar bir

araya geldiğinde başat konuma geçebilir: Kırda küçük mülk sahiplerinin büyük çoğunluğu oluşturduğu, kırsal nüfusun sayıca baskın olduğu bir toplum; uzmanlaşmış kırsal zanaat ürünlerine ve kentsel mamul mallara dayalı ve tarım ürünlerinin sadece çok küçük bir oranını içeren bir kır-kent ticareti; "köylü" tipi bir devlet sistemi vb. Bu koşullar sadece çok istisnai durumlarda yerine gelmişe benziyor; çünkü devlet sistemi, genellikle, köylülere değil bir yönetici sınıfa dayalıdır ve bu sınıfın özelliği, köylü topluluklarını vergilemekten çok onları haraca bağlamasıdır. Dolayısıyla söz konusu toplumsal kuruluşu haraççı toplum çerçevesinde tahlil etmeliyiz.

Merkantilist Avrupa, Rönesans'tan on sekizinci yüzyılın sonuna kadar, bu tür bir köylü ekonomisinin gelişimi için fazlasıyla elverişliydi. Neden? Çünkü feodal üretim tarzı, haraççı tarzlar ailesi içinde, feodal artığın (feodal rantın) dağınıklığı, ademimerkeziyeti ve olgun haraççı tarzda olduğunun aksine, devleti yöneten sınıf düzeyinde yeniden-dağıtımının yokluğu ile belirlenen, ayrıksı ve uç bir tip oluşturuyordu. Bu koşullar altında, merkezi Avrupa monarşilerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi, feodal iktidarın sınırlanmasına, tabi hale getirilmesine dayandı. Monarşiler, bunu gerçekleştirmeye çalışırken, en çok tüccarlara ve kentlilere güvendiler, ama aynı zamanda köylülere de. Dolayısıyla, esas olarak feodal ilişkilerin çözülmesiyledir ki, söz konusu köylü ekonomisi gelişebildi.

On yedinci yüzyıl Fransa'sı için son derece karakteristik olan bu köylü ekonomisi, üç yüzyıl süren feodalizmden kapitalizme geçiş boyunca, merkantilist ticaret ve manifaktür ekonomisinin yanı sıra yaşamaya devam etti. Fizyokrasi, görmüş olduğumuz gibi, esas olarak bu dönemin ekonomi politiğidir.

Ne var ki bu, kapitalizme geçişin tek biçimi değildir. Doğu Avrupa'da köylü ekonomisi büyük malikâne ekonomisiyle bağlantılıydı ve bu sonuncunun hemen bütün üretimi özellikle

kentleşmiş Batı Avrupa'ya satılıyordu. Basit meta üretim tarzlarına mensup köylü ekonomilerinden söz etmek hiç de anlamsız değildir. Dünyanın başka bölgelerinde ve başka halkların tarihlerinde de benzeri örnekler buluyoruz. New England temelde böyle bir köylü ekonomisiydi, keza, başka koşullar altında olmakla birlikte Arap dünyasında ve sömürge öncesi Sahel Afrika'sının bazı bölgelerinde de durum böyleydi.

Bu üretim tarzıyla bağlantılı olarak, Çayanov'un en önemli keşiflerinden biri toprağın fiyatına ilişkindir. Ürünün ticarileşmesi, toprağın kendisini de, ticari işlemlerin konusu olan bir meta haline getirir. Oysa, köylünün toprak üzerindeki koparılamaz hakkı ile belirlenen feodal tarzda ve doğrudan haraççı üretim tarzlarında, bu olay meydana gelmez. Çayanov, bu üretim tarzlarında (köylü üretim tarzları) toprağın fiyatının mevcut olmayan rantın kapitalizasyonuna değil, ailenin ihtiyaçlarını tatmin için gerekli olan iş miktarına eşit olduğunu gösterdi.

Onun ikinci gözlemi, köylü üretim tarzının bir kez kapitalist kuruluşla bütünleştikten sonra, içeriğinden sıyrıldığı ve kapitalist üretim tarzı tarafından egemenlik altına alındığıdır. Çayanov, on dokuzuncu yüzyıl sonundaki Rusya'ya ilişkin olarak, köylü ekonomisinin, kapitalist rekabete karşı güçlü direnme yeteneğini kaydetti. Küçük köylülerin, kapitalist tarımı rekabet edemez hale getirecek kadar düşük toplam kazançları kabul edebileceklerini açıkça ileri sürdü.

Bu gözlem çok önemli. Çünkü, köylü üretim tarzının, içinde yer aldığı toplumsal kuruluşun tümel bağlamı dışında incelenemeyeceği anlamına gelir. Kapitalist rekabetten söz etmek, küçük köylünün, kendi fiyatlarını, en etken kapitalist rakiplerininkiyle eşit düzeyde tutmak zorunda bulunduğunu kabul etmeyi gerektirir. Köylünün kapitalist rakipleri, kendi ülkesinden olabileceği gibi, (İngiliz buğdayı ile rekabet eden

Amerikan buğdayı klasik örneğinde olduğu gibi) malları ithal edilen yabancı kapitalistler de olabilir. Öyleyse, köylülerin kazançlarındaki bir düşme, 1) toprak rantının (mülkiyetten doğan rantın) ortadan kalktığı ve 2) emeğin –ürünü için aldığı fiyata denk düşen– karşılığının, proleter işgücünün değeriyle eşitlendiği anlamına gelir.

Böylece egemen sermaye rantı silip süpürdü, yani, toprak mülkiyetini ortadan kaldırdı ve köylü-emekçiyi proleterleştirdi. Köylü elbette toprağın biçimsel sahibi olarak kalmaya devam etti, ama artık onun gerçek sahibi değildi. Köylü, görünüşte, pazara ürün sunan bir meta üreticisi olarak kaldı, oysa gerçekte, meta üretimi örtüsü altında maskelenen bir işgücü satıcısı haline geldi. Böylece köylü, gerçekte, ev içi üretim kapsamında çalışan bir kişi statüsüne indirgendi.

Çayanov, teorisinin değişik öğeleri arasındaki bağları her zaman kurmaksızın, bu noktaları aydınlattı. Özel mülkiyetin olmadığı, bölgesel olarak örgütlenmiş bir tarım üretimi (devletin, tarım üreticilerini, tekil arazi parçaları üzerinde çalışmak üzere görevlendirmesi olasılığı üzerine dayalı bir örgütlenme) sisteminin sonuçları ile hukuki olarak tanınmış toprak-mülkiyetli bir sistemin sonuçlarını (Von Thunen'in varsayımı) karşılaştırarak, birincinin daha büyük bir yoğunlaşmaya ve üretimde daha hızlı bir büyümeye yol açacağı, dolayısıyla daha geniş bir kentsel talebi karşılamaya muktedir olduğu sonucuna vardı. Çayanov, böylece, toprak mülkiyeti ve rantın kapitalizmin gelişmesini engelleyici unsurlar olduğunu gösterdi.

Çayanov, köylüleri toprak üzerindeki efektif mülkiyetlerinden sıyıran ve onlara sadece lafzen sahiplik bırakan mekanizmaları açığa vurdu. Öte yandan, üretim maliyetlerine giren değişik unsurların içsel bir tahliliyle, optimum tarım işletmesinin ille de en geniş çiftlik olmadığına dikkat çekti. Rusya koşullarında optimum büyüklük, ekstansif tahıl üretimi için

5.000 akr dolayında, aynı ürünün entansif tarzda üretimi için ise 1.235 akr[13] idi. Öyleyse, sermayenin egemenliği toprak mülkiyetinin sınırsız yoğunlaşması ile açıklanamaz. Çayanov, bu egemenliğin, dikey yoğunlaşma yoluyla, yani, bir grup orta-ölçekli köylü çiftliğinin üzerine besin sanayilerinin yerleştirilmesi yoluyla oluştuğunu gösterdi. Bu sanayiler, ürün satışları üzerindeki denetimleri sayesinde, köylünün kazanç düzeyini etkili biçimde belirleyebiliyorlardı. Savaş sonrası Fransız tarım ekonomistleri bu görüşlerden büyük ölçüde etkilenmişlerdir.[14]

Kapitalizmin köylü ekonomisini baskı altına alış mekanizmalarının Çayanov tarafından tahlili, sosyal demokrasinin dar ekonomist bakışından kaçan yeni bazı unsurları ortaya koyuyor. Çayanov, toprak rantının, toprak kalitesiz ve kırsal nüfus yoğun olduğunda yükseldiğini gördü. Bu durum, onun sisteminin mantığı içinde kolayca açıklığa kavuşuyor; kapitalist girişimci olmayan köylü, bu durumda emeği için daha düşük karşılıkları bile kabul edebiliyor. Hassan Riad, Mısır'da "sınıf farklılaşması" ve "nüfus farklılaşması"nın diyalektiğini Çayanov'la aynı çizgide tahlil etti: Nüfus baskısı ve tarımın artan ticarileşmesinin birleşik etkisiyle koşullanan evrim, 1880 ve 1952 arasında toprak rantı oranlarında sürekli bir artışa yol açtı.[15]

4 Kapitalist üretim tarzının tarım üzerindeki egemenliği

Kapitalizmin üçüncü gelişim aşaması, tarımın sermaye tarafından bağımlılaştırılmasının fiili başlangıcı anlamına geldi. Dahası, bu bağımlılaştırma dünya çapında görüldü. Çünkü,

13 1 akr 0.4 hektara eşittir. Bu hesaba göre, ekstansif tarım için gerekli birim alanı 20.000 dönüm, entansif tarım için gerekli alan ise yaklaşık 5.000 dönümdür. (ç.)

14 Başkalarının yanı sıra bkz. M. Gervais, E. Servote ve J. Weil, *Une France sans paysans* ve H. Mendras, *La fin des paysans*.

15 Bkz. Hassan Riad, *L'Egypte nassérienne* (Paris: Minuit, 1965), 26-31, 138-49.

üçüncü aşama emperyalizm çağıyla, yani, şu anki biçimiyle dünya sisteminin kurulmasıyla çakıştı.

Tarımın bağımlı kılınışının başlıca sonucu toprak rantının ortadan kalkması oldu. İngiltere bu tasfiyenin ilk tarihi örneğini sunar. Söz konusu gelişme, İngiltere'de, üçüncü aşamanın başlangıcından da önce başladı. İngiliz sermayesinin, toprak rantını, tarımı İngiltere'de düpedüz tasfiye ederek ortadan kaldırdığını biliyoruz. Bu, Buğday Yasası'nın (Corn Laws) yürürlükten kaldırılmasının ve toprak rantı maliyetini taşımak zorunda olmayan Amerikan buğdayına başvurulmasının nedeniydi. Bu operasyon, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sanayi burjuvazisi ile büyük kapitalist toprak sahipleri arasındaki, siyasi ve ekonomik hayatın ana cephelerini biçimlendirmiş olan ittifakı sona erdirdi. İngiltere örneğinde, büyük arazi mülkiyeti sanayi sermayesiyle bağlantılıydı. Bu olgu, büyük arazi sahiplerinin ekonomik ağırlıklarındaki azalmayı büyük ölçüde telafi ettiği gibi, Lortlar Kamarası tarafından temsil edilen bu sınıfın siyasi ve toplumsal ayrıcalıklarının korunması aynı yönde etki etti.

Kıta Avrupası'nda tarımın kapitalizm tarafından bağımlılaştırılması aynı yoldan gerçekleşmedi. Güçsüz ve yükselen işçi sınıfı tarafından tehdit edilen genç sanayi burjuvazisi –önce Fransa'da ve çok daha sonra Almanya'da– Fransız Devrimi'nden yararlanan köylülükle; Güney Almanya ve İtalya'da, merkantilist dönemin eski zanaatkârlarının ve tüccarlarının orta tabakasıyla; Doğu Almanya'da, Orta ve Doğu Avrupa'da, Güney İtalya'da ve İspanya'da, büyük kapitalist toprak beyleriyle, daha sürekli sınıf ittifakları kurmak zorunda kaldı. Dolayısıyla, buralarda tarımın bağımlılaştırılması sürecinin, çoğu zaman İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar gelen taze bir geçmişi vardır. Tarımın yoğun biçimde sanayileşmesi eşliğinde göreli fiyatların tarım aleyhine bozulması,

köylü mülkiyetinin, teorik olarak korunurken, pratikte etkisizleştirilmesinin tipik bir örneğidir. Toprak mülkiyeti ancak teorik olarak vardır burada, çünkü, rant ortadan kalkmış ve köylünün geliri işgücünün değerine indirgenmiştir.

Geleneksel ekonomi bu mekanizmayı anlamaz ve fiyat yapısındaki bu değişmeyi ya talebin karakterine (besin maddelerine olan talebin düşük esnekliğine) ya da piyasa tipine (düşük ve dağınık tarımsal arz karşısında, toptancıların ve besin sanayisi oligopollerinin merkezileşmiş talebi) atfeder. Bu gözlemler yanlış değil, ne var ki, olguların yüzeysel biçimde gözlenmesinin ötesine gitmiyorlar.

Tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin tarımdaki fiili üretim sürecine müdahalesidir. Burada söz konusu olan, tarımsal üretimde kullanılan teçhizat biçimindeki sermaye değildir. Tarım üreticileriyle bağlantısı olan, besin sanayilerinin ve ticaret çevrelerinin sermayesidir. Ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı bu sermayenin denetimine bağlanır. Üretici, öncelikle istediğini istediği gibi üreten, sonra da bunun bir bölümünü satan, gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir artık. Üretici, evinde çalışan bir proleterin statüsüne indirgenmiştir. Üretim sürecine bu müdahale, sermayenin, bireysel sermayelerin basit toplamı olmadığını açıkça gösteriyor. Sermaye bunun ötesinde bir şeydir, bireysel etkisi öncelikle global olmasına bağlıdır. Aynı şekilde, eğer kendimizi tek tek kapitalist tarım işletmelerinin incelenmesiyle sınırlasaydık, kapitalizmin anlamını hiçbir zaman kavrayamazdık. Toprak mülkiyetinin yoğunlaşması ve köylülüğün doğrudan proleterleştirilmesi yolu, kapitalizmin tarımla ilişkilerini geliştirirken izlediği başlıca yolu değil, tersine, oldukça ayrıksı bir yoldur ve bu yol, rantın temsil ettiği kaybı koruduğu

–ve sıklıkla güçlendirdiği– için, kapitalizme daha pahalıya patlar. Söz konusu istisna, ancak özel bir sınıf ittifakı onu gerekli kıldığı zaman, kapitalizmin tarımla ilişkisinin ana yol haline gelir. Sermaye, köylülüğü, Çayanov tarafından betimlenen modele uygun şekilde bağımlılaştırmayı tercih eder, çünkü bu durumda sermaye, sadece daha iyi bir toplam kâr oranı değil, aynı zamanda, toplum üzerinde daha güçlü bir siyasi denetim elde eder. Köylüler, kâğıt üzerinde üretim araçlarının sahipleri olarak kalırken, kendilerini ideolojik olarak proletaryadan ayırırlar ve kendi çıkarlarının proletaryanınkilerden farklı olduğuna inanırlar. Bu yönden haklıdırlar, çünkü ürünleri için daha yüksek fiyat almaları, çalışan sınıflara mensup tüketicilerin aleyhine, onların durumunu düzeltir. Böylece, halkın arasında sermayenin yararlandığı bir karşıtlık gelişir.

Tarımın bağımlılaştırılmasının altında yatan ikinci koşul siyasal karakterdedir. Sermaye, toprak aristokrasisiyle olan sınıf ittifakından, ancak bunun yerine, işçi sınıfının sosyal demokrasi aracılığıyla entegrasyonunu veya başka sınıf ittifaklarını koyabilirse vazgeçebilir. Birinci şık, kuşku yok ki, Kuzey Avrupa ve ABD'ye uygun düşüyor. Bu gelişme yolu, (sömürge imparatorluğunun muazzam boyutları ve uzun ömrüyle beslenen) İngiltere'nin eski sosyal demokrat geleneği, (Avrupa'nın bu bölgesinde, özellikle İsveç'te, feodalizmin gelişiminin sınırlı kalmasında destek bulan) İskandinavya sosyal demokrasisi ve (komünizmin Nazizm tarafından imha edilmesinden ve Doğu Almanya'da Nazizmi yenilgiye uğratan komünizme karşıtlığından güç alan) Almanya'nın sosyal demokrat geleneği tarafından, adım adım döşendi. Kuzey Amerika'da, işçi sınıfının entegrasyonu, bu sınıf kendini daha siyasi ve ideolojik olarak tanımlamamışken meydana geldi. Bu süreç, işçi sınıfının siyasi iktidarda hiçbir zaman pay sahibi olmadığı Güney Avrupa'da (Fransa, İtalya, İspanya, Yunanistan) yaşanmadı. Çünkü bu,

–tekrarlanan kısa ömürlü halk cephesi hareketlerinin gösterdiği gibi–, sermaye için bir tehditti. Böylelikle, kapitalizmin gelişimi, duruma göre köylülere, küçük esnafa, eşrafa ve büyük toprak sahiplerine, kentsel spekülatörlere, vb. dayanan (ve İkinci İmparatorluk'tan de Gaulle rejimine, Franko ve İtalyan faşizmine kadar uzanan) otoriter-sağcı yönetimler altında gerçekleşti. Avrupa'nın bu bölgesindeki son hızlı gelişme dönemi (1948-1967) boyunca, sermayenin kendini bu ittifaklardan kurtarabileceği ve gelir dağılımında eşitsizliği özellikle derinleştiren bir politika aracılığıyla, bunların yerine, kadrolar ve teknisyenlerden oluşan yeni "proletarya"nın üst katmanlarıyla başka ittifaklar kurabileceği yanılsaması güçlendi. Fransa'da 1968 Mayıs'ı, tıpkı İtalya'da alttan alta yürüyen "Mayıs" hareketi gibi, bu girişimin ideolojik başarısızlığını, sosyal demokrat işçi sınıfının dayandığı temelin darlığını gösterdi ve sermayeyi, üçüncü sektörün "küçük kapitalizminin" asalak kesimleriyle, kentsel spekülatör grubuyla ve benzerleriyle ittifaklar aramaya zorladı.

Tarımın bağımlılaştırılması, şimdi, giderek artan bir biçimde dünya ölçeğinde oluyor. Sadece son birkaç yıldan beridir ki, azgelişmişliğe sürüklenen ülkelerin dünya kapitalist sistemiyle bütünleşmesi bilimsel, tutarlı ve sistematik bir tahlilin konusu olmaya başlamış, dünya sisteminde merkez ve çevre teorisinin ana çizgileri geliştirilmiş bulunuyor. Bu teori, (toplumsal bilimlerin açıkça başarısızlığa uğradığı alanlardan biri olan), "azgelişmişlik" sorununa geleneksel yaklaşımın sistemli bir eleştirisiyle ve egemen ekonomist ideolojinin altında yatan mekanist felsefeye has doğrusal gelişme anlayışının bir eleştirisiyle başlayarak, dünya çapında birikimin ve eşitsiz gelişmenin doğasını ve mekanizmalarını bilimsel terimlerle formüle etmiş bulunuyor. Rostow'un ve düalizmin eleştirisi, bağımlılık, dışa açılma ve eşitsiz değişim tartışmaları ve kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişiminin

dönemleştirilmesine ilişkin tartışmalar bu formülasyonun aşamalarıdır.[16]

Bu formülasyon, düşünsel zenginliğine karşın, büyük bir olasılıkla çok taze geçmişi yüzünden, azgelişmişliğin özgül cepheleriyle uğraşılırken yeterince akla gelmiyor. Oysa, dünya sistemi teorisinden belirleyici önemde bir sonuç türer: Başat olan, sistemin birliğidir (türdeşlik değil, birlik), yani sistemin bileşenlerinin karakterini son kertede o belirler. Başka bir deyişle, eğer biz, Üçüncü Dünya'daki herhangi bir tekil fenomeni kendi başına inceleseydik, onu dünya sisteminin diyalektiği içine yerleştirmek yerine, nedenini Üçüncü Dünya'nın kendi içinde arasaydık, çok temel bir hata yapardık. Örneğin, "marjinalite"ye ilişkin tartışma: buna, periferiye özgü bir fenomen olarak bakanların görüşleriyle, onu, birikim yasasının periferideki sonucu olarak ele alan görüşler arasındaki tartışma. Veya devlet ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkileri, dolaysız yerel bağlamlarında tanımlayanların görüşlerini, bu ilişkileri bir dünya bağlamına yerleştirenler ile karşı karşıya getiren tartışma. Veya uygunsuz bir biçimde merkezden çevreye aktarılan, alan planlaması ve bölgesel kalkınma teorilerinin eleştirisi. Bütün bunlar, bu tür temel hatalara ilişkin güzel örneklerdir. Periferide tarım ve kapitalist gelişme arasındaki ilişkilerin tahlili de aynı kaderin kurbanı olabilir.

Periferideki kapitalizm, içsel evrimin değil, dışsal bir saldırının sonucu olduğu için, yukarıda atıfta bulunulan ilk aşama burada yaşanmadı. Azgelişmiş ülkelerde, Avrupa'daki gibi sanayi devriminden önce bir tarımsal devrim olmadığını biliyoruz; tersine, burada sıra ters yöndedir: "yeşil devrim" denilen şey çağımızın bir olgusudur. Daniel Thorner, haklı olarak,

16 W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth* (New York: Cambridge University Press, 1960). Bu tartışmaların bir bibliyografyası için, bkz. Amin, *Unequal Development*, 400-07.

Hindistan'da on dokuzuncu yüzyılın başlarına uzanan bir zengin köylüler çekirdeği olduğunu, ama kulak sınıfının Hint toplumunda ancak son on yılda önem kazandığını yazar. Kaba çizgileriyle özetlenecek olursa, tarımsal kapitalizmin bu tipini yaratmış olan tarım reformları ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygın hale geldi.

Kapitalizmin periferiye ilk girişi yabancıların elindeki komprador ticaret yoluyla (Tropik Afrika'daki sömürge şirketleri ve Asyalı azınlıklar) veya ulusal tüccarlar (Latin Amerika'da, Doğu'da ve Asya'da) aracılığıyla, daha sonra ise, madencilik ve plantasyon tarımı alanlarına sermaye ihracı yoluyla oldu. Bu iki sektör (madencilik ve plantasyon tarımı), kâh Fransız Kuzey Afrika'sı, Kenya, Rodezya ve Güney Afrika'da olduğu gibi yeni yerleşen göçmenlere; kâh (Orta Amerika'da United Fruit, Belçika Kongo'sunda Unilever, Liberya'da Firestone, Seylan'da, Endonezya'da, Hindiçini'nde değişik tipte Avrupalı çay ve kauçuk plantasyonlarında olduğu gibi), sömürge veya yarı-sömürge ayrıcalıklara sahip yabancı şirketlere aitti. Latin Amerika'da, yerli tarım (Brezilya'da kahve plantasyonları, Küba'da şeker plantasyonları, Arjantin'de büyük sığır çiftliklerinde olduğu gibi), genel olarak, ihracata dönük kapitalist latifundia tarımına dönüştü. Bu süreç Doğu'da ve Asya'da oldukça ender yaşandı. İhracat yoluyla dış piyasada veya ülke içinde pazarlanan tarım ürünleri hâlâ pre-kapitalist üretim ilişkilerinin yönettiği sektörlerden geldi. Başat latifundia biçiminin kapitalist olduğu Mısır bir istisnaydı. Alt-Sahra Afrika'sında, pazar için tarımsal üretim, bu tip bir dolaysız tarım kapitalizminden pratikte etkilenmedi.

Daha sonra, yakın geçmişte, kapitalizm ithal ikameciliği ile bağlantılı bir sanayileşme dalgası üzerinde yeniden boy attı. İthal ikameciliği, besin ürünlerine olan talebi yükseltti. Ancak pre-kapitalist üretim ilişkileri tarafından kösteklenen tarım bu

talebi genellikle karşılayamadı. Üçüncü Dünya'nın, nüfusunun büyük bölümü tarımla uğraştığı halde, merkezden besin maddesi ithal etmesi çelişkisi buradan türer.

Genelde Üçüncü Dünya'da ve hele Alt-Sahra Afrika'sında henüz gerçekten aşılmamış olan bu evrede, kapitalist üretim tarzı tarım-dışı sektörlerde yerleşiktir ve tüm topluma hükmeder. Bu ortamda, bağımlılık altında bulunan ve geleneksel diye nitelenen kırsal toplumun işlevleri şunlardır: 1) Madencilik sektörüne ve plantasyonlara ucuz emek sağlamak; 2) Ucuz besin maddesi sağlamak, böylece dolaysız biçimde denetlenen kapitalist sektörlerde işgücünün değerinin düşürülmesini mümkün kılmak; 3) Özellikle ucuz hizmet (ev içi vb.) arzı yoluyla, ayrıcalıklı zümrelerin (komprador ve bürokrat burjuvazi) lüks tüketimini artırmak.

Bu amaçlar duruma göre uygulanan bir dizi ekonomik ve siyasi önlem yoluyla yerine getirilir. Bu, genellikle, egemen yabancı sermaye ve pre-kapitalist toplumun yönetici sınıfları arasındaki bir sınıf ittifakı sayesinde başarılır. Bu noktada, Latin Amerika, Arap Orta-Doğusu ve Asya'da yaygın olan büyük toprak sahiplerinin kökleşmiş konumları belirtilmeli. Bu koşullar, söz konusu pre-kapitalist sömürü biçimlerinin, özellikle de toprak rantının ağırlaşmasına neden olur. Rant bir yandan yeni sermaye için bir pazar (lüks tüketim) sağlarken, bir yandan da köylüleri yoksullaştırır ve onların bir bölümünü topraktan sürer. Bu işsiz kitle ise ihtiyaç duyulan ucuz emeği sağlar. Bu yöntemler, eşitsiz değişim –özellikle onun bölgesel etkileri– ile birlikte ve "marjinalleşme" denen olgular kümesi ile bağlantılı olarak incelenmeli.

Alt-Sahra Afrika'sında kullanılan değişik ekonomik ve siyasi önlemler, yarattıkları bağımlılık yapılarıyla ilişki içinde ele alınmalıdır. Kıtanın Sahra'nın güneyinde kalan üç bölgesine kabaca uygun düşen üç değişik azgelişmişliğe geçiş yolu

ayırt edebiliriz:[17] 1) Batı Afrika'daki sömürgeci ticaret sistemi, 2) Kongo havzasındaki imtiyaz sahibi şirketler sistemi; 3) Doğu ve Güney Afrika'daki rezervasyonlar (iskân bölgeleri) sistemi. Bu bağlamda, eşitsiz bölgesel gelişim olgusunu ("en azgelişmiş" denen ülke ve bölgelerin doğuşunu)[18] ve ondan türeyip kapitalizmin kırsal toplumlar üzerindeki egemenliğini ifade eden Batı Afrika'daki göç olgusunu[19] başka bir yerde tahlil etmiştim. Bu toplumlar, pre-kapitalist görünümlerini korumakla birlikte, olağanüstü bozulmuş ve dönüşmüş olduklarından, gerçekte artık öyle değiller.

Sonraki aşamada, kentsel kapitalizmin baskısı kırda büyük değişmelere neden oldu. Latin Amerika, Ortadoğu'nun Arap ülkeleri ve Asya'da tarım reformu dönemi başladı. Az veya çok radikal olan bu değişimler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Hindistan'ın bağımsızlığıyla, Arap dünyasında 50'lerin küçük burjuva milliyetçilik dalgasıyla, popülist hareketle ve yine 50'lerde, özellikle Latin Amerika'da *desarrollismo*'nun yükselişiyle yaygın hale geldi. Bu reformlar, yabancı sermaye ile büyük toprak sahipleri arasındaki eski sınıf ittifakına son vererek, bunu yeni bir ittifakla, yabancı sermaye, yerel kent burjuvazisi (özel ve/veya devlet) ve kulaklar arasındaki bir üçlü ittifakla ikame etti. Bunlar, gelecek yeşil devrimin toplumsal temelini oluşturdular.

Alt-Sahra Afrika'sında tarımdaki evrim modeli daha farklıdır: Burada, başka yerlerde tarım reformunun neden olduğuna benzer bir toplumsal kesinti değil, ama sömürgeci ticaret sisteminin genişlemesi ve daha yoğun bir biçimde uygulanması

---

17 Samir Amin, "Sous-développement et dépendance en Afrique noire," *Tiers Monde*, no. 52 (1972).

18 Samir Amin, "C.N.U. C. E. D. III. Un bilan," *Bulletin of Peace Proposals*, no. 3 (Oslo, 1972).

19 Samir Amin, *Migrations in West Africa* (London: Oxford University Press, 1974).

söz konusudur. Bu ayrıksılığın nedeni, Afrika'da sömürgecilik dönemindeki sınıf ittifaklarının doğasında ve bunların yeni-sömürgeci yenilenme modellerinde aranmalıdır. Sömürge yönetimi, basit biçimde, sadece fethedilen bölgelerin siyasal egemenliği için bir aygıt olarak görülemez. Sömürge yönetimi hayati ekonomik görevler yerine getirdi, o kadar ki, P.-P. Rey "sömürge üretim tarzı"ndan söz eder.[20] Avrupa emperyalizmi, hiç kuşkusuz, hemen hemen hiç sınıf yapısı olmayan tipten ileri haraççı (feodal denen) toplumlara kadar değişen bir dizi toplumla karşılaştı. Ancak daima, insan nüfusu ve devlet örgütlenmesi bakımından zayıf toplumlarla yüz yüze geldi. Bu, esas olarak, Alt-Sahra Afrika'sının köle ticareti, etnik bölünmüşlük, geniş devletlerin parçalanması ve nüfus azalmasının bir sonucu olarak yaşadığı zayıflıktan kaynaklanıyordu. Bu koşullarda sömürgeci güç, bu toplumların yönetici sınıflarıyla ittifak kurmaya, sömürge Asya'sında veya Arap dünyasında veya bağımsız Latin Amerika ve Asya'da verdiğinden daha az önem vererek, halkların toplumsal hayatının doğrudan denetimini ele geçirebildi. Böyle ittifaklar Alt-Sahra Afrika'sında hiç olmadı değil: İlk dönem, yani fetih ve daha sonraki işgal dönemi boyunca, bu tür ittifaklar yabancı egemenliğini yerleştirmek için kullanılan stratejilerde önemli bir rol oynadı. Ancak, işgal sağlamlaştığı ölçüde önemlerini kaybettiler ve doğrudan yönetsel düzene tabi kılındılar.

Böylece, ekonomik ve toplumsal görevler, yerel mülk sahibi sınıflarca değil sömürge yönetimince yerine getirildi. Sömürge yönetimi, yönetsel önlemlerle, nüfusu, Kenya'da ve Güney Afrika'da olduğu gibi, küçük rezervasyonlara (iskân bölgelerine) kanalize etti. Başka yerlerde ise, iktidarı, fiili özel yöneticiler olan imtiyaz sahibi şirketlerden devraldı. Sömürge

20 P.-P. Rey, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition du capitalisme* (Paris: Maspero, 1971).

yönetimi, nakdi vergiler koyarak, zorunlu çalışmayı, zorunlu ürünleri ve *économie de traite* düzenini (ticaret ekonomisi düzenini) yerleştirdi. Yerel yönetici sınıflarla ittifaklar oluşturduğu zaman bile, bu ittifaklar kendi dolaysız müdahalesini güçlendirmeye hizmet etti.

Öte yandan, sömürge yönetiminin bu doğrudan ekonomik işlevleri *économie de traite* düzenine biçim verdi. (Bu ticaret düzeni, ya hiç kavranmamakta ya da aşırı basitleştirilmekte ve yanlış anlaşılmaktadır.) Anlamsız bir çeviri olan "trade economy" (ticaret ekonomisi) deyişini kullanan Anglo-Sakson terminoloji, böyle bir deyime bile sahip değildir. Fransızca konuşulan bölgelerde bu deyim yaygınlaştıkça, savaş sonrası Marksist coğrafyacılar, özellikle Jean Dresch tarafından kullanıldığı biçimiyle anlamını yitirdi. Alışverişi iki yönden denetleyen sömürge ticaret firmalarıyla, mamul kitle tüketim mallarına (kumaş, alet edevat) karşılık olarak mübadele edilen ihraç ürünlerinde (yerfıstığı, pamuk, kahve, kakao) uzmanlaşmış köylü üreticiler tarafından karakterize olan bir ekonominin betimlenmesine indirgendi. Bu betimleme doğru, ama yetersizdir. Burada durmak, *économie de traite*'in genişlemesinin karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı "normal" ekonomi yasalarıyla sağlandığını ve üreticilerin sürekli yoksulluğunun söz konusu sömürge firmalarının gayet açık tekelci konumlarından kaynaklandığını kabul etmek anlamına gelir.

Fakat *producteur de traite*, bu sistemdeki üretici, görünüş bu olsa da, bir küçük meta üreticisi değildir. Hükümet ve sermaye üretim sürecine müdahale eder ve onu fiilen denetler. Açık ve çıplak zordan nakdi vergi gibi daha ince yöntemlere kadar, üreticiyi istenen şeyi istenen biçimde üretmeye zorlamak için kullanılan bir sürü yönetsel önlem vardır. Yetkililer, ondan sadece belli bir ürünü satın almaya hazırdırlar. "Tarım eğitimi" hizmetleri (pulluk, ekim makinesi, biçerdöver, böcek ilaçları

ve gübre türünden malzemenin neredeyse cebri satın alımının eşlik ettiği tarımsal genişleme) sunumundan ya da modernizasyonundan, "tasarruf sandıkları" ve "kooperatifler"den kaynaklanan bir zorlama biçimi de vardır. Yönetimin üretim sürecine sürekli müdahalesi, sermayenin müdahalesini güvenceye alır ve tamamlar: sermayenin hem görünen kısmının –sömürge ticareti, küçük acenteler, nakliye–, hem de görünmeyen kısmının –Avrupa'da veya Afrika kıyısında yerleşmiş işleme sanayilerinin sermayesi. Bir kez daha, sermayenin toplumsallığı, parçalanmışlığını önceler.

Böylelikle baskı altına alınmış *producteur de traite* (bu sistemdeki üretici), üretim araçlarının gerçek denetiminden yalıtılır. Teoride, toprağın geleneksel sahibi ve (burjuva, bireysel anlamda) teçhizatın sahibi olarak kalır. Ama ne üretimini denetleyebilir, ne de karşılaştırmalı fiyatlar temelinde ne üreteceğine karar verebilir. Dolayısıyla da, gerçek bir meta üreticisi değildir. Kazancı, ne toprak sahipliğinin bedelini, yani rantı içerir, ne de sermayesi üzerinden bir getiriyi; sermayenin egemenliği nedeniyle, işgücünün değerine, hatta çok zaman daha azına mahkûmdur. Tarımı geliştirme hizmetlerinin getirdiği övünç konusu ilerleme tarafından desteklenen üretkenlik artışları, fiyat kötüleşmesi yoluyla derhal geri alınır. Bu durumun sonuçları biliniyor: maden işletmeciliğiyle toprağın israfı, köylülerin önerilen "modernleşme"ye karşı direnişi ve benzeri. Bu statüye indirgenmiş köylü bir yarı-proleterdir: Bir proleterdir, çünkü ondan artık değer emen sermayenin sömürüsüne tabidir; bir yarı-proleterdir, çünkü özgür meta üreticisi görüntüsünü korur. Nesnel olarak proleterleşmiş olan köylü, sınıf bilinci anlamında bir küçük üretici olarak kalır.

Bağımsızlık bu sisteme herhangi bir değişiklik getirmedi. Yeni Afrika hükümeti, eski yabancı yönetimle aynı görevleri yerine getiriyor. Böylece, eğitime, biçimlerine, yabancı dil kul-

lanmaya atfedilen öneme, bunlardan kaynaklanan ve bu sınıfın yeniden üretim sürecinde meydana gelen tipik yabancılaşmalara geliyoruz. Bu sınıf, yerini aldığı sömürge yönetimi gibi, yalnızca bir bürokrat tabaka olmakla kalmaz, aynı zamanda köylülerin üretim sürecine de müdahale eder.

Sermayenin tarım üzerindeki egemenliğinin bu biçimi, çok kârlı olmasına karşılık, ileri ve yüksek bir biçim değildir: Yarattığı üretkenliğin düşük düzeyine karşın, emeğin karşılığı o kadar düşüktür ki, fiyatlar rekabete elverişli düzeyde kalır. Bu durum tropikal Afrika'da yeşil devrimin gecikmesini açıklıyor. Kârlılık, toprağın tükenmesi, ormansızlaşma, çölün yayılması ve kuraklığın neden olduğu kıyılara kaçış (*lateralization*)[21] pahasına sağlanır. Bu kârlılık, az rastlanır yükseklikte bir ölüm oranından da görülebileceği gibi, kolayca harcanan işgününün değerinin altında bir düzeyde fiyat almasına, yetersiz beslenmeye ve besin üretimindeki düşmenin veya köylü nüfustaki azalmanın neden olduğu açlığa da bağlıdır.

Genelde, iki kategori *économie de traite* vardır: Plantasyon ekonomileri ve öteki "daha yoksul" tipler. Plantasyon bölgeleri harita üzerinde işaretlendiği zaman, bunların konumu ile pek çok başka etmen arasında açık bir korelasyon belirir. Bu başka etmenler arasında şunlar sayılabilir: 1) Pre-kapitalist toplumda, bu stratejik amacı kabule hazır, elverişli bir yerel sınıf ittifakını mümkün kılan belirli bir hiyerarşik bölünme; 2) Kilometrekareye ortalama otuz kişilik bir nüfus yoğunluğu; 3) Proleterleşme sürecini başlatmak için, plantasyonun etnik karakterine yabancı göçmenler getirilmesi olanağı. Öte yandan, bu etmenlerle ilişkili olarak, iki tane plantasyon ekonomisi altkategorisi ayırt edebiliyoruz: Gana'da ve Fildişi Sahili'nde olduğu gibi, kulak kapitalist plantasyonlar ile Kamerun'daki gibi,

21 Yazar, burada, çölleşme nedeniyle, iç bölgelerin giderek terk edilmesini ve nüfusun kıyı bölgelere göç etmesini kastediyor. *-çev.*

küçükaile plantasyonları. *Economie de traite*'lerin ikinci kategorisine, yani, "yoksul" savana tipine gelince: bu da değişik biçimler alır. Çoğunluğu Müslüman olan bölgelerde bu tip, genellikle dinsel kardeşlik örgütleri ve sultanlıklar (Senegal'de Mouride, Sudan'da Ashiqqa ve Khatmia ve Nijerya'da emirlikler) biçimini alır ve dinsel kardeşlik örgütlerinin liderleriyle bir sınıf ittifakını varsayar. Başka bir biçim, böyle bir ittifak olanağının bulunmadığı bölgelerde yaygın olan bir biçim, aracı şirketler denen kuruluşların varlığıyla belirlenir.

Economie de traite, gerilemesini ve çöküşünü haber veren ağır bir bunalım evresine mi girmiş bulunuyor?[22] Onun yerine ne tip bir ekonomi ikame edilebilir? Sahel'in kuru bölgeleri ve Afrika savanalarındaki ticari-ürün tarımı, sadece, köylüler emekleri için son derece düşük karşılıklar aldığından rekabetçi oldu. Eşitsiz uluslararası uzmanlaşma ve bunun sonucu olan eşitsiz değişim genel yasasına uygun biçimde, yerfıstığı üreten Afrika köylülerinin kazançlarıyla (karşılıklı olarak ikame edilebilir nitelikte yağ elde edilen bir ürün olan) kapitalist soya fasulyesi üreticilerinin kazançları arasındaki fark, üretkenlikleri arasındaki farktan bile daha büyüktür. Bu tip bir yoksul ekonomi, ancak, toprağın üretici kapasitesini onarma kaygısı olmadan yürütülen bir madenciliğin, toprağı giderek tüketmesiyle mümkündü. Ayrıca buna, açlığa yakın bir geçimlik düzeyine indirgenmiş olan köylülüğün aşırı sömürüsü de eşlik etti. *Economie de traite*'in sürekli kötüleşen koşullarının kendi nihai yok oluşuna neden olması kaçınılmazdı. Son birkaç yılın yetersiz yağış miktarı bu sistemin tahrip edici doğasını birdenbire açığa çıkardı.

Sömürgeci işletmeciliğin bu ilkel biçimini yeni bir tarımsal ekonomiyle ikame etmeye gelince, sulu tarım daha yoğun ve daha modern bir tarım olarak görünüyor. Çiftçilikteki bu "ıs-

22 Yol almakla olan bu değişmelere Rolf G. Gustavsson dikkatimi çekti.

lah", kesinkes, toprak sahipliğinin, ekstansif kuru tarımda şimdiye kadar olduğundan daha önemli bir toplumsal farklılaşma öğesi haline gelmesine neden olacaktır. Tarımın bu entansifleşmesi, tropikal Afrika'ya yeşil devrimi getirmenin önkoşuludur ve bilindiği gibi, yeşil devrim sınıf farklılaşmasını hızlandırır. Hayvancılıkta da aynı özellik vardır ve ana eğilim, muhtemelen, yarı-göçebe ekstansif çobanlıktan büyük hayvan çiftliklerine doğru olacaktır. *The Economist*'te çıkan imzasız bir makalede,[23] soğukkanlı bir şekilde, Afrika Sahel'inin gelişmiş ülkeler için et üretimine fazlasıyla uygun olduğu ve bu işin, mevcut nüfusu oluşturan yarı-göçebe çobanların ortadan kalkmasını gerektirdiği söyleniyor. Agrobusiness ve dış "yardım"ın etkisiyle dünya çapında sayıları artan ve su kaynaklarının kullanımında öncelik sahibi olan yeni büyük hayvan çiftlikleri, gerçekte, sadece çok az miktarda işgücü gerektirir. Sudan yoksun kaldığında, bu çoban fazlası ortadan kalkacak. Böylece, yeşil devrimin ivme kazandırdığı Afrika tarım ve hayvancılığı Avrupalıların beslenmesine katkıda bulunurken, yerel nüfusun göç etmesi veya "ortadan kaybolması" istenecek.

Afrika tarımı üzerindeki sermaye egemenliği, değişik biçimlerinde, daha şimdiden bütün kıta çapında kırsal hayatın tipik bir özelliği olmuştur.

23 "The Golden Calves Could Help Us All" (Altın Buzağılar Hepimize Yardım Edebilir), *The Economist*, 6 Ekim 1974.

3. BÖLÜM

Sosyalizme Övgü

Dünya, kültürel tek biçimliliğe doğru mu gidiyor yoksa çeşitliliğini koruyacak mı sorusu yöneltiliyor bana. Bunu yanıtlayabilmek için, kültürün ve uygarlığın ne olduğunu bilmemiz, bileşenlerini teşhis etmemiz ve birbirleriyle nasıl uyuştuklarını görmemiz gerekiyor. Ancak o zaman, her parçanın, kendi anlamını nasıl olup da bütüne, topluma referansla bulduğunu anlayabiliriz. Güzel sanatlara ilişkin pek çok yorumu, dilbilimin ve "halkların psikolojisi" denen şeyin önerdiği sezgisellikleri kuşatan, gizemli (ve inanç temelli) bir hale var. Doğal evren ile toplumsal örgütlenmenin veya ideolojinin (siyasal pratikler, bilimsel fikirler veya sanat biçimleri) öğeleri arasında arızi niteliği açıkça meydanda olan birkaç bağlantı dile getirilemez değil, ama bu, gerçek bir kavramsal boşluğu gizlemeye pek yetmiyor.

1. Kültür, kullanım değerlerinin kullanılışının örgütlenme biçimidir. Neler kullanım değeridir? Bunları tanımlayabilir, sınırlarını belirleyebilir, hatta kategoriler halinde sınıflamaya çalışabilir miyiz? Bu örgütlenmenin kesin doğasını ve işleyiş biçimini betimleyebilir miyiz? Son olarak, bunlarla ilgili değişik düzeylerde, farklı örgütlenme biçimleri arasındaki (uyumlu veya karşıt) ilişkileri anlayabilir miyiz? Bunlar, tarihsel bir perspektiften, yani, esas olarak, kapitalizm-öncesi toplumsal kuruluşları çağdaş dünyanınkilerle karşılaştırarak yanıtlamaya çalışacağım sorulardır. Ve "sorun dünyayı yorumlamak değil,

değiştirmek" olduğu için, sosyalist ütopya denen şeyi hareket noktası olarak öneriyorum:[1] yabancılaşmamış bir toplum düşü. Bu perspektifin dışında kurtuluş yoktur. Yabancılaşmamış bir toplumu düşünmeyi reddeden kişi, yabancılaşmayı kabul eder ve bunun sonucunda da, toplumun nasıl işlediğini bilimsel bir biçimde anlama olanağından vazgeçer. Eğer ideoloji, yabancılaşmış bir toplumun yanlış, yabancılaşmış bilinciyse, bu toplumun bilimi de ideolojisiyle iç içe demektir. Gerçekten ve tümüyle yabancılaşmadan kurtulmuş bir bilim henüz mevcut değil; ama, yanlış bilinçliliğimizin bir kez farkına varınca, insanın özgürleşmesini kafamızda nasıl canlandırabiliyorsak, böyle bir bilime de bir göz atma olanağını yakalayabiliriz. Tekrarlamanın yeridir: Düşünce ve duygu; maddi ve manevi, toplumsal ve bireysel varoluş ve faaliyetin ayrılmaz ürünleridir.

2. Bütün pre-kapitalist toplumsal kuruluşlar, kullanım değerlerinin, değişim değerinin aracılığı olmaksızın, doğrudan kavranışı üzerine dayalıdır. Elbette ki, meta mübadelesi pek çok pre-kapitalist toplumsal kuruluşta mevcuttur, ama (basit) meta üretim tarzı bunların hiçbirinde başat tarz değildir. Bu nedenledir ki, değişim değeri ve kullanım değeri kavramları, kapitalist tarz ortaya çıkıncaya ve meta biçimi, sadece toplumsal ürünün bütününün değil işgücünün kendisinin de biçimi olarak genelleşinceye kadar, formüle edilemezdi. Bugün biliyoruz ki, sadece kapitalizmle birlikte değişim değeri/kullanım değeri diyalektik birliği –tıpkı toplumsal/bireysel diyalektik birliği gibi– bir sosyal bilim nesnesi olarak ortaya çıkar ve sadece kapitalizmle birliktedir ki, aynı sözcük ("değer"), çelişkinin her iki kutbu için kullanılmaya başlanır.

Ebetteki ki, kullanım değeri/değişim değeri diyalektiğine dayalı bir toplumsal bilimin, meta değişiminin belirleyici (an-

1 Ütopya olanaksızın eşanlamlısı değildir; aksine, böyle bir toplum, kafalarımızda tutarlı bir toplum modeli oluşturabildiğimiz için, bir olanaktır. On dokuzuncu yüzyıl başındaki ütopik sosyalistler, düşleri yüzünden değil, bu düşleri gerçekleştirme açısından ütopyacıydılar.

cak başat olmayan) işlevler yerine getirdiği çevresel ve ayrıksı pre-kapitalist kuruluşlarda embriyon (rüşeym) halinde belirişini görmek de ilginçtir. Bu, Antik Yunanistan'ın, çağdaş kafalar için olağanüstü çekiciliğinin kaynağıdır.

Kullanım değerleri doğrudan kavrandığında, bunları, çok yönlü bir gerçeklikten başka bir biçimde kavramlaştırmak olanaksızdır. Pre-kapitalist kuruluşlarda, soyut kullanım değeri kavramı yoktur; sadece somut kullanım değerleri vardır. Bu kullanım değerleri, hem bireysel hem de toplumsaldır. Marx'ın bize hatırlattığı gibi, basiti daima karmaşık olan açıklar. Ama pre-kapitalist bilinçlilikte, sadece bireysel yön görünür.

Pre-kapitalist bireyler için kullanım değeri kavramını soyutlamak olanaksız olduğundan, bir başka alanla, ekonomidışı toplumsal etkinlik alanıyla sınırlanmış bulunan bir ekonomik etkinlik alanı tanımlayamazlar. Kullanım değerleri, toplumsal hayatın bütününü kaplar. Kapitalizm öncesinde toplumsal ve bireysel ihtiyaçları karşılayan her şey, maddimanevi her şey, kullanım değeridir. Dolayısıyla, değişik besin maddeleri, araç ve gereçler, giysiler ve konutlar, sanat nesneleri ve kolektif anıtlar, hepsi kullanım değerleridir. Yine, bilimsel fikirleri ifade etme araçları, inançlar (kurban törenleri, dualar), duygusal ihtiyaçları tatmin etme ve ailevi ve toplumsal sorunları çözme yolları da hep aynı niteliktedir.

Pre-kapitalist kuruluşlarda insanlar, çalışarak geçirilen zamanla öteki toplumsal etkinliklere ayrılmış zaman arasında ayrım yapmazlar. Darı veya pirinç ekmenin kaç gün aldığını söyleyemez değillerdir, ama, bu zamanı, örneğin köy-içi çatışmaları çözmeye ayrılmış süreyi belirtmek ve ölçmek için kullanılan terimlerden farklı terimlerle tahlil etmezler. Çalışma zamanı ve boş zaman denen şey arasında ayrım yapmazlar, çünkü, gerçekte (kapitalizmde), gücünü yeniden toplama zamanı olan boş zaman, işgücünün meta karakterini varsayar.

Dolayısıyla, toplumsal zamanın tekliği, kapitalizm öncesi toplumlar için, özgül bir ekonomik etkinlik alanı ve bu nedenle de bir ekonomi bilimi tanımlamayı olanaksız kılar. Ayrıca, daha önce gösterdiğimiz gibi, kapitalizm öncesinde ekonomik sistem şeffaftır.[2] Bu nedenle, pre-kapitalist tarzların başat özelliği, elbette altyapı son tahlilde belirleyici kalsa da, daima üstyapıdır.

Kullanım değerlerinin doğrudan kavranışı insanların özgür oldukları -yani, sınırlılıklarını bildikleri- anlamına gelmez. Çünkü bu durum, üretici güçlerin gelişme düzeyinin hâlâ çok düşük olduğu bir ortamda yaşanır. Bu gerçeğin sonuçları ise olağanüstü önem taşıyor.

İlkönce, sınıflı toplumlarla karşı karşıyayız. Bu, kullanım değerlerinin eşitsiz biçimde sahiplenildiği ve çoğunluğun payının son derece sınırlı olduğu anlamına gelir. Çoğunluğun yoksulluğu azınlığın refahının koşuludur ve bu azınlık, serveti doğrudan sahiplenerek, kendi insanlığını, kendi bilimini, kendi zevkini, kendi sanatını, kendi duygularını geliştirebilir. Bazılarının insanlığının karşılığı, ötekilerin neredeyse bir hayvanlık durumuna indirgenmesi demektir. Dolayısıyla bu insanlık, zorunlu biçimde, sınırlı, çarpık ve yabancılaşmıştır.

Bu insanlık yabancılaşmıştır, çünkü ideoloji -ki, ekonomik ilişkilerin saydamlığına bakılırsa, başat kerte olması kaçınılmazdır- kâr sahiplerinin icat ettiği soğuk bir yalan değildir; yönetici sınıf da, ezilen sınıf kadar, kendi ideolojisinin tutsağıdır. Üretici güçlerin düşük gelişme düzeyi bütün toplumun doğa güçlerine tabi olduğu anlamına gelir; egemen ideoloji zorunlu biçimde dinseldir.

3. Sonuç olarak, bütün kullanım değerleri şu özelliğe sahiptir: Aynı anda hem ihtiyaçların dolaysız doyurulma araçları,

---

2 Bkz. Samir Amir, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press. 1976), böl. 1.

hem de dinsel yabancılaşmanın göstergeleri olarak kavranırlar. Görülebileceği gibi, bunlar "hayvani", fizyolojik ihtiyaçlar değil, toplumsal ihtiyaçlardır ve bu, en sefil maddi düzeyde bile doğrudur.

Öyleyse, yabancılaşmış bir kültür karşısındayız. Ama bu bir *kültür*dür, çünkü, kullanım değerlerinin kullanılışının örgütlenme biçimi burada bütünseldir ve toplumsal hayatın her alanını kuşatır. Çünkü, toplumsal ve bireyseli birleştirir, toplumsal hayatın parçalarının her birini bütüne referansla belirler. Bu nedenle, geçmişin yapıtlarını seyrederken, geçmişin üreticileriyle aynı duyguyu yaşamamız uzmanlaşmış bilgiden doğan bir yanılsamanın sonucu değildir: Onları anlarız.

Kullanım değerlerinin dolaysız kavranışı, aynı zamanda, zamana bir süreklilik boyutu bahşeder. İlk olarak, eşyalar dayanmaları için yapılır: evler, mobilyalar, kap kacak, kumaşlar. Bu dayanıklılık, sadece, üretici güçlerin, şeylerin sık sık yenilenememesi sonucunu yaratan düşük gelişme düzeyinin bir yansıması değildir. Dayanıklılık aynı zamanda ve her şeyden çok, bu şeylerin gerçekten kullanım değerleri olması için gereklidir. Çünkü dayanıklılık, şeylerin, onlara sahip olan kişiyle bütünleşmesi olanağını sunar; o kişiye, onlara alışması, onları sevmesi, basit "işlevsellik"lerinin ötesinde onların bütün gizli boyutlarını keşfetmesi için zaman verir. Ancak bu ömür uzunluğu, şeylerin yapımıyla sınırlı değildir; düşünceler, duygular ve bunların maddi dayanakları için de geçerlidir. Tapınaklar ve katedraller sonsuz olma niyetiyle inşa edilir –bu da hiç kuşkusuz, özgül dinsel yabancılaşmanın bir yansımasıdır: Egemen ideoloji, işlevlerini, yanlış bilinçlilik sayesinde, ancak sonsuza kadar sürmesi kadermiş gibi görünürse yerine getirebilir. Ama bir anıtın sürekliliği, aynı zamanda, art arda gelen kuşakların, onun anlamı, çok yönlü ve hatta şaşırtıcı zenginliği içinde mest olmalarını mümkün kılar.

Bu nedenle, eski kültürler zorunlu biçimde çeşitlidir. Fiziksel iletişimin sınırlılığı ve gezegenin hâlâ çok geniş oluşu yüzünden değil, kullanım değerlerinin doğrudan kavranışı, zorunlu biçimde somut ve dolayısıyla, son derece çeşitli olduğu için. Bir toplumsal kuruluştan ötekine, bir bölgeden diğerine, bir bireyden öbürüne değişen bir çeşitlilik. Değişik toplumsal kuruluşlara özgü bileşimlerin farklılığı gibi, toplum ile uygarlığın ancak zapt etmeye başlayabildiği bir doğa arasındaki ilişkilerin zorunlu farklılaşması da bu kaçınılmaz çeşitliliği derinleştirir.

4. Kapitalizm yadsıma momentidir (aşamasıdır): Kullanım değerinin yadsınması, böylece kültürün de yadsınması, çeşitliliğin yadsınması. Kapitalist üretim tarzı, bütün kapitalist kuruluşlarda, merkezde ve periferide, ilk kez genelleşmiş, emeğin kendisine kadar yayılmış olan değişim değeri üzerine kuruludur. Merkeze özgü olmaya eğilim gösteren başat kapitalist tarz, başka tarzların hüküm sürdüğü periferiyi boyunduruk altına alarak, bunları çarpıtmış, içlerini boşaltmış bulunuyor. Dünyanın gerçek bir bütünlüğü var şimdi; bu, işgücünün evrensel meta karakterine dayalı bir bütünlüktür.

Kapitalist dünyanın insanları kullanım değerlerinin doğrudan kavranışını yitirdiler. İster son derece zengin, ister olağanüstü sefil olsunlar, onlar yalnızca tüketicidir, yani, ihtiyaçları, kârın gereklerine uygun biçimde, bir makinenin hızı ve kesinliğiyle üretilen toplumsal hayvanlar. Kendi güçleri, tam da, doğayı denetleme olanağı veren kendi öz güçleri, geçmişte hiçbir zaman görülmemiş biçimde, sanki dışsal bir güçmüş gibi, kendini insanlara dayatır.

Ama yabancılaşmanın konumu değişmiştir. İnsanlar artık doğadan, gök gürlemesinden ve yıldırımdan, tanrılardan değil; kendi kendilerinden, toplumdan korkuyorlar. Değişim değerinin, en yüksek formunda, kapitalizm formunda genelleşmesi, şimdi işgücünün ekonomik sömürüsünü saydam olmaktan

çıkarmakta, görünmez kılmaktadır. İnsanlar tarafından yaratılan nesneler, genel ve soyut bir kavramla adlandırılmakta: sermaye. Nesnelere fetişlerin büyülü nitelikleri atfedilmekte: kendiliklerinden, kendilerinin olan bir "üretkenlik"e sahiptirler artık. İnsanlar kendi emeklerinin daha üretken hale geldiğini anlamak yerine, bu üretkenliği kullandıkları maddi araç gerece atfediyorlar.

Bu nedenledir ki, bu yeni yabancılaşmadan, özgül bir bilime –ekonomi bilimine– ihtiyaç ve böyle bir bilimin olanağı doğuyor. Bir bilim, ancak, –en azından görünüşte– öznesinden bağımsız ve nesnesi özerk olduğunda ortaya çıkabilir. Bundan böyle var olan durum da budur. Marx'ın bir zamanlar gözlediği gibi, İngilizlerin gerçek dini artık Protestanlık değil, arz ve talep yasasıdır.[3] Aynı zamanda, toplumsal etkinlik alanı ayrı parçalara bölünür. Ekonomik hayatın alanı kesin sınırlar kazanır: Bir restoranda yemek pişirmek ekonomik bir faaliyettir, aynı işi evde yapmak ise değildir. Neden? Çünkü birincisi değişim değerleri, metalar yaratır; oysa ikincisinde, ev kadını kullanım değerlerini doğrudan kavramaya devam eder.

Kullanım değeri/değişim değeri diyalektik birliğinin karşıt terimleri eşzamanlı olarak anlaşılabilir. Diyalektik birlik ille de simetrik değildir: Değişim değeri birliğe hükmeder ve son tahlilde, günlük toplumsal gerçekliğin gösterdiği gibi, kullanım değerini belirler. Kullanım değerinin, değişim değerinin temeli olduğu tarihî ilişki ters çevrilmiştir.

Ekonomist yabancılaşma sistemin işlemesi için gereklidir. Bu nedenledir ki, yanlış bilinçliliğin gereklerini yansıtan yanlış bir bilim, ekonomi bilimi, saçma bir varsayımın, kullanım değerlerinin değişim değerlerini tek yanlı olarak belirlediği varsayımının üzerine inşa edilmek zorundaydı. Açık bir çelişki: Kullanım

3 *The German Ideology,* R. Pascal, ed. (New York: International Publishers, 1939). 56-57.

değerlerini yadsıyan bir toplumda, ideolojinin bütünü –güya bir bilim– kullanım değerlerinin üstünlüğü biricik temeline dayalıdır. Böylece gerçekliğin cehennemi, düşüncelerin cennetiyle dengelenir.

Toplumsal hayat bundan böyle kompartımanlara (bölmelere) ayrılmıştır. Ekonomik faaliyet öteki faaliyetlerden ayrıdır. Ama aynı anda, bu toplumsal hayatın bütünlüğü ekonominin egemenliği tarafından yeniden sağlanır: Hayatın bütün alanları, işgücünün bir meta olarak yeniden üretimi temel gerekliliğine bağlıdır. Bu, metaların değişim değerinin nesnelerin kullanım değeri üzerindeki egemenliğinin koşuludur. Metalar ve meta-olmayanlar, iki ayrı kategori olarak belirir. Ancak meta-olmayanlar sadece karşıtlarıyla, metalarla varlık kazanırlar ve onların egemenliği altında bulunurlar. Toplumsal zaman, emek zamanı ve boş zaman olarak bölünmüştür. Ama burada da, ikincisi (boş zaman) ancak birinciye (emek zamanına) hizmet etmek için vardır. Yabancılaşma yanlış bilincinin söylediğinin aksine, bu, boş zaman değildir, gücünü yeniden toplama zamanıdır. Bu, toplumsal olarak örgütlenmiş işlevsel yenilenmedir ve görünüşün tersine, bireye bırakılmış değildir. İşte yine imge, gerçeği tersine çeviriyor: Özgür bireyin kapalı ve gizli dünyası düşünceler cennetine aittir; yeryüzünde, gerçekler krallığında ise bu gizli dünya toplumun istemleri tarafından istila edilir. Bu dehşetengiz işlevselliğin ayarındaki teknik hataların, insanoğlunda can sıkıntısına yol açması, işte bu yüzdendir.

Aynı anda, toplumsal hayat zamanın sürekliliği kavramını yitirir. Kâr tarafından yönetilen değişim değeri, sadece, sözcüğün en işlevsel anlamında yararlı olan nesnelerde vücut bulur. Nesnelerin yenilenmesi, ne sadece ne de esas olarak, üretici güçlerdeki gerçek bir ilerlemenin sonucudur: Bu, aynı zamanda ve her şeyin üstünde, artık değeri emme sistemi için zorunludur. Dolayısıyla, sözcüğün gerçek anlamında israftır. Bu

israf, insanlar ve nesneler arasındaki ilişki üzerinde derin bir etki yaratır. Nesneler sadece tek bir boyuta indirgenir: dolaysız fayda boyutu. Artık doğadan korkmayan bireyler de, bundan böyle, sonsuzluğa da inanmazlar. Sonsuzluğu başlarından savmışlardır, ama sadece ve sadece, kendilerini kısa dönemin istemlerine teslim etmek için. Teknokratlar, aldıkları kararların maliyet ve faydalarını, on veya on beş yılı asla aşmayan bir görüş açısından ölçerler. Bazıları ise, ölçümlerinin perspektifini genişletmeleri, tek bir işletmenin ötesine gitmeleri ve maliyet ve faydaları toplumsal olarak değerlendirmeleri gerektiğini düşünür.

Eğer kültür, sadece, maddi ve manevi bütün kullanım değerlerinin eşzamanlı bütünsellikleri içinde tam ve doğrudan kavrandığı yerde varsa, kapitalizmin kültürü yok demektir. Meta, meta-olmayanı değersizleştirdikçe, kültürün yok edilmesi bir sektörden ötekine yayılır. İlk olarak, maddi nesneler meta statüsüne indirgenir, kullanım değerleri, toplumsal olarak belirlenmiş işlevlerle uyum içinde daralır. Afrika'da kap kacak sadece kap kacak değildir; aynı zamanda bir sanat eseri ve dinsel duygunun bir ifadesidir. Bir plastik kova ise artık plastik bir kovadan başka bir şey değildir ve sanat eseri de yalnızca dekoratif bir nesnedir. Dinsel duyguya gelince, ortadan silinmelidir, çünkü yabancılaşmanın konumu değişmiştir. Protestan kiliselerinin asık suratlı mimarisi, dinsel duygu ve sanatsal veya günlük hayata ilişkin duygular arasında, artık herhangi bir iletişim bulunmadığı anlamına gelir. O, artık, insani herhangi bir öğeden yoksun, bambaşka bir şey olmalıdır. Pre-kapitalist toplumların sanatı daima bir toplumsal bütünleşme aracıdır, oysaki çağdaş sanatımız, tarihte ilk kez olarak, toplumun reddini ifade eder. Dolayısıyla, kapitalizmle sanat arasındaki çelişki, ancak kapitalizmin henüz dış sınırlarına ulaşmadığı çizgiye kadar varlığını koruyabilir, sanat yaşamaya devam eder.

Kullanım değerinin kalıntıları, sürekli tehdit altındaki varoluşlarını, belli bir zaman için sürdürmeye devam eder. İyice yoksullaşmış koşullarda, bu kalıntılar bayağılığa, hüzne, can sıkıntısına, önemsizliğe gömülür. Pornografi orgazmı bir metaya dönüştürmeyi başarmadı mı? Hatta, duygular da köreltilir; eğitim bu işle meşguldür. Bir süper yabancılaşma olarak, bazı kadınlar adına bir başkaldırı, toplumun onlara erkek gibi davranmasını, baskının kurbanları statüsünü ezenlerin statüsüyle değiştirmelerine izin verilmesini talep ediyor.[4] Sistem onlara bu ayrıcalığı bahşedebilir (yavaş yavaş, elbette): *1984*'te artık kadın olmayacak, çünkü artık erkek de olmayacak. Eşitlenecekler –eşit ölçüde anlamsız olacaklar.

Kültürün yok edilmesine karşı direniş, sistemin henüz derinlemesine nüfuz etmediği yerde, periferide ortaya çıkıyor. Kapitalizmin, her yerde her şeyi aynı kalıba dökmeye yönelik çok güçlü eğilimlerine karşın, çevresel kuruluşlarda karmaşıklıklar var olmaya devam ediyor. Merkezde giderek büyüyen işlevsel basitlikle karşıtlık içindeki bu karmaşıklıklar, direniş ve başkaldırı için olanaklar sunuyor. Bu başkaldırılar başlangıçta bulanık bakışlı, tutarlı perspektiflerden yoksun, tek kelimeyle milliyetçidir; ama bunlar, Çin Kültür Devrimi'nin gösterdiği gibi, başka bir boyut da kazanabilir.

Kapitalizm, hiçliğin uyumuna doğru eğilim göstermesine karşın, uyum değildir aslında. Dolayısıyla insanlığa bir seçimi

4 Birtakım feminist eğilimler, kadınsı yumuşaklık erdemlerini yücelterek, sözde "erkeklik" erdemlerinin (kabalık, aptallık, kibir ve disiplin diye okuyun) yabancılaşma mekanizmalarında oynadığı belirleyici rol hakkındaki bilincimize büyük katkıda bulundu. Ama başat eğilimler ya kendilerini, eşit davranılma talebi (ki haklı, ancak bütün ekonomik talepler gibi, kesinlikle özgürleştirici olmayan bir taleptir) ile sınırlıyorlar ya da ayrı, yalıtılmış bir kadın dünyasını savunuyorlar. Kelimenin basit anlamında ütopik ve olanaksız olan bu sonuncu hedef, Amerikan geleneğiyle geniş ölçüde aynı çizgidedir. Bkz. S. Amin, I. Eynard, ve B. Stuckey, "Féminisme et lutte de classes," *Minuit*, no. 7 (1974).

dayatır: işlevsel ama insansız bir uyum, ya da bunun ötesinde yatan bir şey.

Yadsıma momenti (anı), aynı zamanda insanlığın özgürleşmesini mümkün kılan bir momenttir. Üretici güçlerin olağanüstü gelişimi, insanlara, doğanın denetimi için gereken gücü verir, ki bu, özgürlüğün koşuludur. Öte yandan bu gelişim, geçmişte olduğu gibi sadece ayrıcalıklı azınlıkların değil, *bütün* insanlığın özgürleşmesini, dolayısıyla kullanım değerlerinin doğrudan kavranmasının yeniden sağlanışını evrensel bir bolluk düzleminde mümkün kılar. Bu evrensel bolluk, ezen ve ezilenlerin karşılıklı alçalma ve değersizleşmelerini yok eder. Üretici güçlerin gelişimi, yabancılaşmanın konumunu değiştirerek, bize daha şimdiden bu olası özgürleşmenin belli belirsiz bir görünüşünü sunuyor. Daha şimdiden, ekonomik etmenin başatlığı siyaset ve ideolojiyi kısmen özgürleştirdi. Bunlar artık dinsel değil. Bunlar da, özgürleşme yolunda olan bir pratiğin ve bir bilimin nesnesi haline gelmekte. Elbette bu pratik, hâlâ ekonomik yabancılaşmanın gereklerine tabi olduğundan, henüz tam olarak özgür değildir. Yine de artık, yabancılaşmanın dolaysız ağırlığı altında eli kolu tamamen bağlı değildir. Dahası, bu pratik özgür olmadığı içindir ki, sosyoloji, siyaset bilimi gibi adlar altında değişik bilimlerin nesnesi haline gelir –bunlar, tamamlayıcılarından biri olan ekonomi gibi, sahte bilimlerdir kuşkusuz, çünkü, bir sahte bilinçlilikten kaynaklanırlar, ama, özgür olmayan erkek ve kadınlar, bunların "dışsal" görünen yasalarına tabi bulunduğu ölçüde, bunlar bilimdirler yine de.

*5. 1984, "tek-boyutlu insan"*ın egemenliği. Geçmişte insanlar, geleceğin dehşetinin neye benzeyeceğini kestiremezlerdi. Şimdi artık bunu yapabilmeleri, onları böyle bir geleceği reddetmeye iten çelişkilerin gücünü gösteriyor.

Gelin bu işe yakından bakalım. *1984*, ölümün evrensel uyumunun sakin hükümranlığıdır. Artık bireyler yoktur orada.

Bu varlıklar, ne insan ne hayvan, ne özgürleşmiş ne yabancılaşmış, ne bilinçli ne de yanlış bilinç güdümündedir. Doğaları öteki insanlarca değil, kusursuz bir makine tarafından belirlenir. Bu varlıklar artık konuşmazlar, söyleyecek hiçbir şeyleri yoktur, -çünkü düşünecek ve hissedecek hiçbir şeyleri yoktur. Artık herhangi bir şey de üretmezler, ne nesneler, ne duygular, ne sanat, ne de başka bir şey.

Gittiğimiz yer bu mu? "Kalıntı" denen şeylere niye bu kadar meraklıyız? Çin, Mısır, Asya ve Afrika bu "kalıntılar"la dolu; bunlardan Avrupa'da da var ve hatta, belli bir ölçüde, Birleşik Devletler'in doğu kıyısında da. Ama yeryüzünde Los Angeles ve -hatta daha da kötüsü- Avustralya da var. Bunları tasarlayan kent planlamacıları bile, savaş-sonrası kapitalizmin en son "başarıları"nı savunmayı göze alamazken eski kentleri biz neden severiz? Bütün sınırlılıklarına karşın bu kalıntılarda sevdiğimiz şey, tam da içerdikleri kullanım değerlerinin bütünlüğü, toplumsal ve bireyselin birliğine olan saygıları, tek kelimeyle, işlevselci olmayışlarıdır.[5]

Mükemmel fonksiyonalizm (işlevselcilik) zorunlu biçimde kompartımanlara (bölmelere) ayrılmış ve doğrusaldır. Bu daima, bütünle değil, başka herhangi tek bir şeyle ilişkili bir fonksiyonalizmdir. Kısaca dökümünü yapalım: (İşe gitmek için) mümkün olan en hızlı ulaşım araçları, (işgücünü yeniden üretmek için) mümkün olan en sakin dinlenme yerleri, alışveriş için mümkün olan en yakın yerler (kapitalizm de nihayet hayatta kalmak zorundadır). Hepsini üst üste koyunca, sonuç ne? Los Angeles veya Avustralya! Buralarda mekân, tıpkı zaman gibi, toplumsal ve bireysel mekâna bölünmüştür. Toplumsal mekân bireysel kullanıma sokulamaz: Bir çevre yolundaki, bir yonca yaprağındaki sürücü, sadece bir sürücüdür, başka hiçbir şey de-

5 Bu saptamaların eleştirisi ve yazarın açıklama ve savunması için, bkz. "In Praise of Socialism: An Exchange," *Monthly Review* 27 (Kasım 1975): 52-59.

ğil. Teknokrasinin "sanatçılar"ı, oraya, ille de plastik olması gerekmeyen güzel ağaçlar dikebilir; renk ustası bir ressama, hatta bir psikoloğa danışabilirler. Yonca yaprağı yine de çirkinliğini korur. Çünkü ne ressam ne de psikolog, toplumsal mekânın bireysel kullanımını tasarlayamaz; kaldı ki, kendilerine ödenen para bunun için değildir.

Öte yandan, sözde özel mekân bir aldatmacadır; bu, gücünü yeniden toplamak için örgütlenmiş mekândır. Evler yatakhanedir. İnsanların gerekli bir sersemleme durumuna gömüldükleri (televizyonun gerçek işlevlerini düşünün), kendi içlerine çekilmek için dermansızca çabaladıkları ("aile hayatının sakin mutluluğu"nu düşünün) ve canlarının sıkıldığı yerlerdir.

Buna karşılık, bir Doğu çarşısında insanların (toplumsal ve bireysel olarak) nasıl yaşadığına, azgelişmiş bir ülkede insanların kendi evlerinde nasıl konuk ağırladıklarına bakın. Böyle ortamlarda çekici bulduğumuz şey "nesneler" değil, sadece, kullanım değerinin bütünlüğüdür, fonksiyonalizmin bizi yoksun kıldığı bu boyuttur.

Kapitalizmde, zaman ve mekân, kullanım değerlerinin örgütlenmesi için bir çerçeve sunmaz artık. Bunlar, değişim değerinin destekleri haline gelmiştir. Üstüne üstlük –yabancılaşmanın son noktası–, bunların birer "fiyat"ı vardır!

O halde, kapitalizmin yadsıma momenti olduğunu düşündüren çelişkilerin sistemin periferisinde, merkezdekilere göre daha keskin oluşu; Güney Avrupa'da, ABD'dekilere göre daha açık seçik oluşu şaşırtıcı değildir. Kapitalizm gerçek yüzünü henüz gençken gösterir. Daha sonra çok geç olabilir: İnsanlar kullanım değerlerinin gerçek varlığını unuturlar, yabancılaşmış emeğin anlamı hakkında kendilerine artık hiçbir soru sormazlar, koşullanırlar, tek boyutlu hale gelirler.

Örnek mi? Kuzey Amerika'nın "daha saf" kapitalizminin, düşünce ve duygu nüanslarına daha az ihtiyaç duyması yü-

zünden değilse eğer, Amerikancanın yoksul bir İngilizce oluşu nedendir acaba? Kuzey Amerika'daki kültür kalıntıları, Kaliforniya veya Los Angeles'te değil de, niçin köleci Güney'de bulunuyor? Niçin on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının dili yirminci yüzyılın her şeyi basitleştiren fonksiyonalist sosyologları için okunmaz hale geldi? Neden, diyalektik onlar için "anlaşılmaz", "çelişkili" ve "yanlış"la eşanlamlı oldu? İnsan beyninin bir milyar bağlantısını on milyon kadar elektrik teliyle ikame eden bilgisayarla yetinebilen, tek yanlı modellerin düz ve basit dilinden niçin zevk alıyorlar? Bu uzmanlar neden disiplinler arası ima ve metaforları artık hissetmez ve anlamaz oldular? Ütopik sosyalizmin harika, düşsel çığlığı neden on dokuzuncu yüzyılın başlangıcında yükseldi? Neden en modern düşünce ve eylemler Çin'den geliyor? Detroit'teki işçinin sorunlarına neden Hippy hareketi değil de Kültür Devrimi sesleniyor?[6]

6. Alternatiflerden ikincisinin bir adı da var: Sosyalizm: Bu bir toplumdur, bir insan toplumu. Belirli sorunları, insanlığın tarihöncesine ait sorunları çözmüş bir toplum. Yeni sorunlar ve yeni çelişkilerle hareket eden başka bir düzlemin toplumu.

Bu yeni toplumun sorunları, günümüzün yabancılaşmış toplumbiliminin uğraştığı sorunlar olmayacak. Her şeyden önce ekonomi bilimi ortadan kalkacak. Ekonomi sadece kapitalist üretim tarzının bilimidir. Öte yandan bu bilim, aynı zamanda, pre-kapitalist üretim tarzlarının, onları karakterize eden yabancılaşmanın özgül doğasını (ekonomik değil, dinsel doğasını) anlamamızı ve yabancılaşmadan kurtulmuş komünist tarzı öngörmemizi de sağlar. Ekonomi, yanlış bir biçimde, bütün üretim tarzlarının bilimi olarak tanımlanır. Bu yanlıştır, çünkü, dikkatli olmazsak bize, ekonomik yabancılaşmanın

6 Kadın hareketindeki bazı eğilimler gibi, Hippy hareketi de, toplumu dönüştürmeksizin, yalıtılmış bir cennet yaratabileceğini sanır. Ama, metanın kral olduğu bir diyarda bir kullanım değeri uygarlığı yaratmak olanaksızdır.

kaçınılmazlığını kabul ettirir. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa işçi hareketlerinin sosyal demokrasisi bu yanılgıya kapıldı ve Rosa Luxemburg, değişim-değerlerinin aracılığının yok oluşu ile ve kullanım değerlerinin dolaysız kavranışının yeniden kurulmasıyla, ekonominin herhangi bir nesnesi kalmayacağını yazdığında, bu bir "sol sapma" olarak görüldü.

İnsanların ne istediklerini gerçekten bildikleri bir toplumda, herhangi bir siyaset bilimi veya sosyoloji de olmayacak. Devlet de olmayacak, der Marx: dolayısıyla, ne de devletin bilimi.

Kullanım değerlerinin dolaysız kavranışı yeniden kurulacak. Zaman yeniden bütün olacak. "Sorun çalışmayı özgür kılmak değil, onu yok etmektir". Sözde boş zaman, tamamlayıcısı olan çalışma zamanıyla birlikte yok olacaktır. Nesneler artık fonksiyonel nesneler değil, fakat zorunlu olarak dayanıklı bir bütünün parçaları haline gelecek. Kadınlar ve erkekler, makineye sadece ve sadece artık layık olduğu düzeye indirgenmiş kısa dönem etkenlik hesaplamalarını teslim ederek, bir kez daha, uzak bir geleceğe bakmaya yetenekli insanlar olacaktır. Mekân da, kullanım değerleri için bir dayanak, kendi başına bir kullanım değeri olarak, yeniden kazanılmış olacak. Çalışmanın yok oluşuyla, işbölümü de (özellikle kafa emeği ve kol emeği, tasarlama ve uygulama işi arasındaki bölünme) ortadan kalkacaktır. Değişim değerinin yok oluşuyla, kır ve kent, kolektif mekân ve özel mekân arasındaki farklar ortadan kalkacağı gibi, bireysel ve toplumsal arasındaki çelişki de yitecektir. Görüldüğü gibi sosyalizm, sosyal demokrasinin, ekonomizmin ve Doğu Avrupa deneyiminin onu indirgediği kapitalistsiz bir kapitalizmden çok farklı bir şeydir.

Kullanım değerlerinin dolaysız kavranışı, böylece, tekbiçimliliğin değil çeşitliliğin taşıyıcısı olur. Kapitalizmin kültürü yok edişinin yarattığı tekbiçimliliğe karşıt olarak, burada, çeşitliliğin yeniden doğusundaki zenginlik vardır. Kuşkusuz

ulusal çeşitlilik, ama aynı zamanda bölgesel, yerel, bireysel çeşitlilik.

Bunlar, öyleyse, yeni sorunlardır: özgür bireylerin özgür toplumunda, toplumsal ve bireyselin yeni diyalektiğine ilişkin sorunlar. Bu yeni diyalektiğin doğasını belirlemeye, onu, "insan"la uğraşan mevcut bilimlerin cenderesine sokmaya çalışmak boşuna olurdu. Yeni sorunlardan bazılarını şimdiden belli belirsiz görüyor olmamız bizi aldatmamalıdır. Çünkü bunları, sadece, kapitalist toplumun bizde yarattığı değersizleşmenin ve bozulmanın çarpıtıcı prizmasından görmekteyiz. Ancak sosyalizme doğru giden yolda ilerlemek bu sorunları çözmemizi mümkün kılacaktır.

II. KISIM

EMPERYALİZM VE AZGELİŞMİŞLİK

4. BÖLÜM

Evrensellik ve Kültürel Alanlar

Toplumsal örgütlenme modelleri, onları besleyen ideolojik formülasyonlar gibi, kuşkusuz tarihte ilk kez, evrensel bir etki alanı kazanmış bulunuyor. Bu hem kapitalist modeller, hem de sosyalist veya değil, kapitalizm-sonrası modeller için geçerli. Günümüzde, açık seçik biçimde, evrensel geçerlilik iddia eden üç tutarlı model var: Kuzey Amerika, Sovyet ve Çin modelleri.

Kökleri kuzeybatı Avrupa'daki kapitalist kuruluşun tarihinde yatan ilk model, Birleşik Devletler'de, kapitalist üretim tarzının işlevsel ekonomik gerekleri ve bunların ideolojik-politik ifadesi arasındaki uygunluğu mantıksal sınırına kadar geliştirdi. Bu modelin evrensel geçerlilik iddiasının nedeni, kapitalist sistemin ilk global toplumsal sistem olmasıdır.

Bu model ve onun iç çelişkileri hakkında ne düşünürsek düşünelim, hâlâ büyük bir güce sahip olduğunu kabul etmeliyiz. Avrupa ve Japonya'da, yirmi beş yıl boyunca, sadece yönetici sınıflar üzerinde değil, aynı zamanda, kapitalist ideolojinin bütün toplum üzerindeki hegemonyasını gösterecek şekilde, geniş emekçi kitleleri üzerinde de büyüleyici bir cazibe yaratmış bulunuyor. Üçüncü Dünya burjuvazileri başka bir perspektifin farkında değiller, canla başla, Batı tüketim modelini kopya ediyorlar; okulları, Batı teknolojilerine eşlik eden iş örgütlenmesi modellerini yeniden üretiyor.

Öbür iki model ise, esinlerini Marksizmden aldıklarını ve sosyalist bir toplumsal düzen kurduklarını iddia ediyor. Bununla birlikte, tüketim, teknoloji ve iş örgütlenmesi modelleri toplumsal sistem karşısında "tarafsız"dır, bunlar üretici güçlerin gelişiminin gereklerinden kaynaklanır, düşüncesini paylaşması yönünden, Sovyet modeli, Çin modelinden çok farklıdır; birinci model, kapitalizm veya sosyalizm sorununu, sadece, üretim araçlarının mülkiyeti (kamusal veya özel oluşu) açısından görüyor. Çin modeli ise, aksine, sosyalizmin kendi tüketim ve iş örgütlenmesi modellerini kapitalizmden alabileceği görüşünü reddediyor.

Bu iki model coğrafi sınırlarının ötesinde çok güçlü bir cazibe yaratıyor. Sovyet modeli Avrupa'daki önemli işçi hareketleri için bir esin kaynağı olmaya devam etmekte ve Üçüncü Dünya'da ulusal küçük burjuvazilerin de geniş kesimlerini cezbetmekte. Çin modeli ise, değişen derecelerde, hem "özyönetim" akımıyla bağlantılı Batı'daki öncü hareketler, hem de belirli Üçüncü Dünya çevrelerinde, genç aydınlar, öğrenciler ve bazen de kitleler üzerinde etkili olmakta.

Dünyadaki hiçbir düşünce akımı veya eylem, bu üç model tarafından sunulan seçeneklere yabancı kalamaz. Öyleyse sorun, hangisinin hangi koşullarda üstün geleceğini belirlemektir. Burada kaba hatları çizilen yanıt, geleneksel siyasi çekişme perspektifinin ötesine gitmek niyetinde. Bu nedenle, tarihsel maddeciliğin belirleyici katkısı ve en önemli sorun olan, ekonomik temel ve üstyapı arasındaki ilişkilerin tahliliyle başlayacağım. Bu tahlil soyut biçimde, tarih görmezden gelinerek yapılamaz; ayrıca bu tahlil, önceki toplumsal kuruluşlara ait üstyapıların dönüşümü ve bu üstyapıların, hem kapitalizmin, hem de sözde sosyalist düzenlerin gelişimine uyumu (ya da uyumsuzluğu) sorunu ile de uğraşmalıdır. Bu sorunlar, pre-kapitalist üretim tarzlarının ve ideolojik sistemlerinin kalıntılarının hâlâ

açıkça görülebilir olduğu Üçüncü Dünya kadar, ideolojisinin bir boşlukta doğmadığı açık olan Batı'yı da ilgilendirir.

Sorunu böyle ortaya koymak, yeni bir düşünüş zemininin açılması demektir: Bu yeni zemin, "kültürel alanlar" diye adlandırılabilecek olan şeyin doğasına ilişkindir. İdeolojiler ve toplumsal hayatın ekonomik temelleri arasındaki özgül ilişkilerin karakterize ettiği belirli kültürel alanların sınırları, ne ölçüde, üstyapılar tarafından çizilebilir?

Avrupa'da kapitalist ideolojinin temel çerçevesi Aydınlanma felsefesi tarafından belirlendi. Bu felsefe, bir dizi spesifik nedensel belirlenimi, önsel olarak kabul eden bir mekanik materyalizm geleneğine dayalıdır. Söz konusu spesifik nedensel belirlenimlerin en önemlisi, bilim ve teknolojinin, kendi (özerk) ilerleyişleriyle, süreç içinde toplumsal ilişkileri de değiştirerek, toplumsal hayatın her alanını belirledikleri önkabulüdür. Böylece, sınıf mücadelesi tarihten atılır ve kendini, dışsal bir güç olarak bir doğa yasası gibi dayatan mekanik bir determinizmle ikame edilir. Bu ilkel materyalizm ki, sık sık idealizmin karşıtı olarak düşünülür, aslında onun ikiz kardeşidir; bunlar aynı paranın iki yüzüdür. İster insanlığın bir Tanrı (Cenab-ı Hak) tarafından ilerleme yolunda yürütüldüğü söylensin, ister bu işlevin bilim tarafından yerine getirildiği iddia edilsin, hepsi aynı kapıya çıkar: Bilinçli, yabancılaşmamış bir toplum ve toplumsal sınıflar sahneyi terk eder. Bu tür bir materyalizmin ideolojik ifadesinin sıklıkla dinsel oluşu bu yüzdendir (örneğin, Hürmasonlar veya Yüce Varlık[1] tapınması); bu iki ideolojinin kolayca el ele gidebilmesi bu yüzdendir: Amerika Birleşik Devletleri'nde, dinî idealizm "ruhun içinde" dokunulmazlığını korurken, ilkel materyalizm de toplumsal davranışı yönetir (ve

1 Yazar burada, ünlü ressam David tarafından hazırlanan, Robespierre'in önayak olduğu ve 1794'te Ulusal Meclis tarafından kabul edilen "Yüce Varlık Şenliği"ne atıfta bulunuyor. *-çev.*

bunun "bilimsel açıklaması"nı verir). Burjuva "bilim" bu ilkel materyalizmi hiçbir zaman aşmadı, çünkü bu ilkel materyalizm, sermayenin emeği sömürmesine imkân vererek, yabancılaşmanın yeniden üretiminin de koşulu oluyor.

Marksizm sadece en modern materyalizm değildir. Çünkü, materyalizmi diyalektikle birleştirmesiyle, klasik materyalizm/idealizm tartışmasının dışında durur ve onları "gizemsizleştirerek", yani, sınıf mücadelesi içindeki işlevlerini açığa vurarak, her ikisini birden aşar. Marksizm, bu aşmayı sağlayan temel kavramları (üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, üretici güçler, üretim ilişkileri, üstyapı) üretti ve bunları, bazen bağımlı bazen başat olan üstyapı ve son tahlilde belirleyici olan ekonomik temel arasındaki ilişkilerin toplumsal yeniden üretim sürecindeki özgül karakterini aydınlatmak için kullandı.

Tarihsel maddecilik, ilk kez tarihi, ideolojik olmayan ilişkiler içinde tahlil eder, toplumsal yabancılaşmanın doğasını anlamaya yönelik yöntemleri sunar ve böylece, Avrupa felsefe geleneğinden radikal biçimde kopar. Marksizm, Avrupa kültür dairesi içinde doğmakla birlikte, bu toplumun tartışmalarını (kapitalizm aklın nihai ifadesi midir, yoksa bu yolda henüz mükemmele varmamış bir aşama mıdır? türünden tartışmaları) aşmış ve böylece evrensel geçerlilik kazanmıştır.

Bununla birlikte, bu geçerlilik, işçi hareketleri de dahil olmak üzere baştan başa bütün ileri kapitalist ülkelerde, Marksizmin kaba bir biçimde ekonomizme indirgenişiyle gölgelenmiş bulunuyor. Bu "kaba (vülger) Marksizm" Aydınlanmanın ilkel materyalist felsefesinden, görünüşte Marksist terimlerle formüle ettiği, ama gerçekte Marksist içeriklerini boşalttığı, iki önkabul devşirir. İlki, üretici güçlerin gelişiminin (bağımsız değişken), üretim ilişkilerindeki değişmeleri (sonuç) belirleyeceğidir. Bu, bütün revizyonizmlerin başlıca tezidir. Oysa tarih, üretim ilişkilerini değiştirenin ve dolayısıyla üretici güçlerin

potansiyel gelişmesini mümkün kılanın, sınıf mücadelesi olduğunu gösterir. İkinci önkabul ise, üstyapının, ekonomik temelin gereklerini yansıttığıdır. Bu basit tez, her üretim tarzına özgü temel/üstyapı ilişkilerinin özgül niteliklerini ve her toplumun bütünsel yeniden üretiminde, temelin ve üstyapının göreli rollerini hesaba katmaz.

Bu sahte-Marksistler, bizi, toplumun, (kendisine dışsal) "yasalar" tarafından yönetildiği eski kavrayışa geri götürür. Böylece tarihsel maddecilik, "yasaları" hem toplumu hem de doğayı yöneten "diyalektik materyalizm"in belirli bir etki alanı haline gelir. Bu noktaya vardığımızda, dosdoğru, burjuva felsefesine ve dine geri dönmüş oluruz. Engels'in bir "doğa diyalektiği" oluşturmaya yönelik talihsiz girişimi, Avrupa işçi hareketi üzerinde burjuva ideolojisinin egemenliğinin yarattığı basıncı gösterir. Bu girişim, çağın ruhuyla aynı çizgideydi: pozitivist bilimcilik, Kautsky'cilik vb. Stalin bu kaba taslağı bir dinsel öğretiye dönüştürecekti. Ayrıca bu indirgemecilik, Marksizmi çarpıtarak, ona, kapitalizmin ideolojisiyle ortak olan Batı merkezli bir bakış açısı verdi.

Aydınlanma felsefesi bir teleolojiyi içerir: (bir Avrupa dini olarak görülen) Hıristiyanlık bireyin ortaya çıkışı ve yetenekleriyle doğayı kontrol altına alışı için öteki dinlere göre daha elverişli görüldüğü ölçüde, bütün Avrupa tarihi kapitalizmin doğuşu için gerekli bir hazırlıktı.

Burada, birkaç din grubunun işlevini ve anlamını ele almak yararlı olabilir: Eski Mısır dini, Konfüçyusçuluk, Hinduizm ve Sami dinleri (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam).

Dinler iki sorun kümesi ele alır: insanlarla doğa arasındaki ilişkilere ait sorunlar ve insanlar (toplumsal sınıflar) arasındaki ilişkilere ait sorunlar. Dinsel düşünüşün ilk zamanlarında egemen olan konunun doğanın egemenliği olduğu kuşkusuz olmakla birlikte, bunun sonucu olan dinsel yabancılaşma, top-

lumsal hiyerarşilerin yeniden üretiminin hizmetine koşuldu. Hem eski Mısır dininde hem de Konfüçyusçulukta, ikisinin de başlıca boyutunu dinin bu ikinci işlevi oluşturur. Doğa olaylarına (örneğin, Nil'in ve Hoang Ho'nun taşması) ait efsaneler ve bunları insanlık hizmetine sokmanın büyülü yolları vardı, ama bunlar, toplumsal düzenin meşrulaştırılmasına yönelik daha geniş bir felsefeyle bütünleşmişti. Yabancılaşmanın ağırlık merkezinin bu transferi, sulamayı başarmış bu iki toplumda, üretici güçlerin ne kadar gelişmiş olduğunu gösterir.

Eski Mısır'ın dini, gelişmiş bir haraççı üretim tarzındaki yeniden üretimin gerekleriyle son derece uyumlu bir yapıdır. Bu dinde çarpıcı olan şey, şer (seth) kuvvetlerinin iyilik kuvvetlerini yeneceğini öngören bir kötümserliktir. Bir hayli gerçekçi olan bu toplum tasviri neye karşılık gelir? Bunun işlevi, emekçi kitlelerin yönetici sınıflara ödediği ağır ve örtüsüz haracı meşrulaştırmak değil midir? Burada din, haraç temelli üretim tarzının gereklerine kusursuz biçimde uydurulmuştur; bu olgu, ideolojinin toplumsal yeniden üretimde yerine getirdiği başat işlevi gösteriyor.

Konfüçyusçuluk, ideoloji ile gelişkin haraççı üretim tarzı arasındaki aynı ilişkinin Çin'deki özgün görünümüdür. Burada gördüğümüz şey, toplumsal hiyerarşiye ebedi ve zorunlu bir beşerî karakter atfeden, dinsel özelliklere de sahip bulunan, bir yurttaşlık felsefesidir. Bunun altında yatan sosyopsikoloji, bize hiç de yabancı gelmiyor.

Öte yandan, Hindu ve Sami dinleri, insan ve doğa arasındaki ilişkiyi ele almaya çalıştılar. Geniş ölçüde denetim dışında olan bir doğanın ciddi tehditleriyle yüz yüze gelen ilkel insanların şu iki tutumdan birini seçmeleri gerekiyordu: doğayla özdeşleşmek veya onu reddetmek. Hinduizm, insanlığı doğanın bir parçasına indirgeyerek, güçsüzlüğü dayanılır kılan ilk tutumu seçti. Buna karşılık, Ortadoğu'nun kurak bölgelerinden çı-

kan Sami dinleri, insanların doğadan özgün kopuşunu, insanlığın üstünlüğünü –Tanrı imgesi– ve insan eyleminin nesnesi olmaya indirgenmiş ruhsuz doğanın bağımlılığını temsil ettiler. Her ikisi de (Hindu ve Sami dinleri) doğayı evcilleştirmeye yönelik sistemli bir girişimin gelişmesini potansiyel olarak içerir, ancak Sami dinlerinin ilk aşamalarında bu sav sadece bir idealdi. Doğa üzerinde etkili olmanın gerçek araçlarından yoksunluk koşullarında, çağrı, koruyucu Tanrıya (gerçekte seçilmiş Yahudi halkının tanrısına) yapıldı. Bu belirleyici seçim Hıristiyanlık tarafından devralındı, ne var ki, Hıristiyanlığın karmaşık, ileri ve buhran içindeki bir toplum çerçevesinde gelişmesi, onu, dinin ikinci boyutunu, toplumsal ilişkilere ait boyutunu ön plana çıkarıp genişletmeye götürdü. Özellikle, yeni bir imparatorluğun örgütlenmesi yükünü omuzladığından, aynı şey İslam için de geçerlidir.

Avrupa kültür dairesinin ana bileşenlerinden biri olan Hıristiyanlığın kökleri, bu dairenin dışında kalan uzak bir geçmişte yatar. Bu gözlemden önemli bir ders çıkarmak istiyoruz: Tarih içinde belirli bir zamanda oluşmuş ideolojiler, daha sonra, kökensel eğilimlerinden çok farklı gelişme çizgileri kazanabilirler. Sözgelimi Hinduizm, çok yönlü bir haraççı üretim tarzının gelişimine karşı direnişin çok güçlü bir öğesini oluşturmaz mı? Hindistan tarihi bu tür bir üretim tarzının ölü doğmuş çıkış denemelerinin zengin örnekleriyle doludur. Bu yöndeki en tutarlı girişimin bu alt kıtanın Müslüman hükümdarlarından gelmesi anlamlı değil midir?

Öte yandan Mısır dini ve Konfüçyusçuluk, haraç temelli tarzın gerekleriyle son derece tutarlı olduklarından, esneklik yeteneği olmayan dinlerdi, dolayısıyla, ya –palazlanmış haraç temelli tarzın sürmesine eşlik ederek– hiç değişmeden kaldılar, ya da tümüyle yok oldular. Dışarıdan, kapitalizm tarafından sarsılmış olan Çin'in Konfüçyusçuluğu aşması ancak sosyalist dev-

rim ve özellikle Kültür Devrimi ile mümkün oldu. Mısır'a gelince, Firavunluğun ideolojisi resmi Hıristiyanlık ve İslam'dan sonra da geniş ölçüde yaşadı: Bu süreklilik, dünün ve bugünün Müslüman Arap dünyasında Mısır toplumuna belirgin özelliklerini veren haraç temelli tarzın sürekliliğiyle açıklanır ve onu açıklar. Bu anlamda, kapitalizm haraç temelli tarzın ideolojisini yok edecek kadar güçlü çıkmadı. Büyük bir olasılıkla, Çin'in durumunda olduğu gibi, bunu en sonunda sosyalizm başaracak.

Öte yandan, Hıristiyanlık ve İslam, denetleyen insanlık ve denetlenen doğa arasındaki ilişkilere ait kökensel konumlarından türeyen, büyük bir esnekliğe sahiptirler. Dolayısıyla, Hıristiyanlığı ve İslam'ı, sözgelimi feodalizmin ideolojisi saymak oldukça yanlış gözüküyor. Bunlar, geçmişte zaman zaman bu karakteri kazanmış olabilirler, ama, aynı zamanda, tüccar imparatorluklarının (Ortaçağların Arap dünyası, İtalyan ve Hansa Birliği kentleri, altıncı yüzyıldan sonra Atlantik Avrupası, vb.) ideolojisi de oldular; tıpkı Hıristiyanlığın, kapitalizmin de ideolojisi olması gibi. "İslam ve ilerleme" (rasyonel ruh, bireysel inisiyatif, kapitalizm vb.) hakkındaki söylemler, eşit ölçüde inandırıcılıktan uzak; çünkü İslam, bu düzlemde, tıpkı Hıristiyanlık gibi, kendini her şeye uyarlayabilir. Bununla birlikte, hem Hıristiyanlık hem de İslam, bütün dinler gibi, derin yabancılaşmalarla yüklü bulunduklarından, sosyalizm yolunda engeller olarak kalmaya devam edecekler.

Gerçekte, kapitalist ideolojinin oluşumu değişik evrelerden geçti. İlki (özellikle Protestanlığın yükselişiyle) Hıristiyanlığın uyarlanması oldu; ama bu sadece, Avrupa kültür dairesinin belirli alanlarıyla sınırlanmış bulunan, bir ilk aşamaydı. İngiltere'de burjuva devriminin dinsel ve böylece yabancılaşmış bir biçim alması, kapitalizmin özellikle orada çok erken gelişmiş olması nedeniyledir. Gerçek âlemin efendisi olan İngiliz burjuvazisi bir felsefe geliştirme ihtiyacını hissetme-

di; ilkel materyalizme karşılık gelen ve üretici güçlerin gelişmesini güven altına almaya yeterli olan bir ampirizmle (görgülcülükle) tatmin olabildi. Yabancılaşmış İngiliz ekonomi politiğinin gelişiminin karşılığı, bir felsefenin yerini alan bu ampirizmdi. Ancak Protestanlık kıta Avrupa'sında aynı işlevi yerine getirmedi, çünkü orada kapitalizmin gelişimi yeterince olgunlaşmamıştı. Kapitalist ideolojinin oluşumunda ikinci dalga, böylece, daha dolaysız biçimde felsefi ve siyasi terimlerle dile geldi. Bundan böyle Protestanlık, ne de zaten Katoliklik, kapitalizmin özgül ideolojisi değildir.

Bu özgül ideolojinin, kapitalizme geçişi sağlayan erken formundan adım adım gelişip yükselmesi uzun zaman aldı. İçeriği, ekonomist yabancılaşmaydı. Dışavurumu –kendilerini topluma empoze eden dışsal güçler olarak teorileştirilmiş arz ve talep– ise, gizemli ve aldatıcı doğasını yansıtıyordu. Bu olgunlaşma aşamasına erişmiş olan kapitalist ideoloji, önceki biçimlerini terk etti veya onların içini boşalttı: Bireyin öne çıkarılması yerini örgütün savunusuna bıraktı. Bu ideoloji, kapitalist üretim tarzının dünya çapında genişlemesine eşlik eden, potansiyel olarak evrensel bir güce sahiptir. Çünkü o, bu üretim tarzının temel ihtiyacıyla, kâr yasasıyla, fevkalade tutarlıdır.

Şimdi, teleolojik ve Avrupa merkezli tarih görüşünden kurtulmuş olarak, Marksizmin temsil ettiği kopuşu, Aydınlanma felsefesinden kopuşu anlayabiliyoruz artık.

Bir tarafta Aydınlanma felsefesi var; uzak kökleri Semitik dinsel bakışta yatan, dolayısıyla, bilim ve teknolojinin gelişmesi sayesinde doğanın egemenlik altına alınması yolunu açan Aydınlanma felsefesi. Bu felsefe, ister Hıristiyan dinlerinin idealist formunu, isterse Yunanlıların, Rönensans'ın veya on sekizinci yüzyılın idealist formunu alsın, bilimin karşı konmaz ilerleyişiyle belirlenen ve bütün düzeylerde paralel yürüyen bir doğrusal ilerleme fikrine götürür. Bu felsefe, zorunlu

olarak, toplumsal hayatın bütün yönlerine nüfuz etmesi ve onlara kendi mantığını dayatması gereken meta değerinin egemenliğine yol açar. Bilim, teknoloji ve örgütlenme temaları ideolojiler olarak yerlerini burada bulurlar. Öte yandan bu felsefe, insanlar ve doğanın ayrılığına ilişkin orijinal tezini uç bir saçmalığa taşır. Bu bakış açısından, tam bir anti-Hinduizmdir. Doğaya, bir nesne gibi davranılmasını ve hatta doğanın tahrip edilmesini ister. Böylece de, çevre ve ekoloji temalarının bize hatırlatmaya başladığı gibi, insanlığın sürekliliğini tehdit eder.

Bu evrensel "barbarlık"ın tersine, tarihsel materyalizm, nitel bir kopuş üzerine kurulu olan alternatif bir görüştür. Bu nitel kopuş, idealizm mi, ilkel materyalizm mi, doğayla bütünleşme mi, doğayı reddetme mi gibi, yabancılaşmış eski seçeneklerin referans çerçevesini aşar. Perspektif nettir burada; herkesi (henüz gelişmemiş olan dünyayı olduğu kadar "gelişmiş" dünyayı da) kapsayan bir özyönetim perspektifi. Yabancılaşmadan kurtulmanın bir koşulu olarak insanlığın bütün düzeylerde kendi geleceğini denetim altına alması, değişim değerini aşmaya zorlar bizi.

Meta ideolojisinin evrensel perspektifi tarihsel materyalizminki ile karşı karşıya geliyor. Günümüz dünyasında, bir yandan kapitalizmin düzeyi ve gelişiminin biçimleri, öte yandan ona karşı sosyalist muhalefetin biçimi ve aynı zamanda, dünyanın farklı uygarlık alanlarına bölünüşü (Avrupalı ve Avrupalı-olmayan, Müslüman, Hindu vb.) karmaşık bir tarzda bütünleşmiştir. O halde, (gelişmiş veya değil) altyapı ve bu alanların her birindeki üstyapılar arasındaki ilişkileri, somut olarak incelememiz gerekiyor. Bu bağlamda, bir ilk yaklaşım olarak, günümüz dünyasını aralarında bölen altı tane alan ayırt edebiliyoruz.

Gelişmiş Avrupa kapitalizmi alanı (Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelanda) bazı kökensel heterojenliklerini hâlâ koruyor (eşitsiz gelişmişlik düzeyleri, toplumsal

kuruluşların ve sınıf ittifaklarının karakteristikleri, Katolik veya Protestan dinsel geleneklerin ve Aydınlanma felsefesi içindeki değişik, az veya çok ampirik akımların üstünlüğü). ABD'de, kapitalizmin özgül ideolojisinin, ekonomist meta yabancılaşmasının en katıksız formunda –ideoloji olarak örgütlenme ve teknoloji biçiminde– belirmiş olması, bir olgu olarak hâlâ sürüyor. ABD, Avrupa'nın kendisine doğru yöneldiği modeli oluşturuyor. Egemen sınıfın ideolojisi, bu durumda, toplumun egemen ideolojisidir. Sosyal demokrat biçimindeki revizyonist Marksizm, emperyalizm olayı karşısında, işçi sınıfı içinde aynı içeriği ifade eder.

Gelişmiş kapitalizmin Avrupa-dışı alanı hemen hemen Japonya ile sınırlıdır. Japonya, sık sık, çelişen yorumların konusu oldu: Kendi ulusal kültürünü yitirdiği ve sadece boş bir kabuğu korumakta olduğu söylendi veya tersine, kendi değerler sistemini (örneğin, firma-içi paternalizm) kâr yasasının gerekleriyle yan yana koyduğu, hatta ona entegre ettiği iddia edildi. Gerçekte Japonya, kapitalizmin ideolojisini, olgun meta yabancılaşması formunda, hazır bir şekilde ve doğrudan doğruya kabul etti. Çünkü bu ülke, Avrupa Hıristiyanlığının dönüşümünde ifadesini bulan burjuva bireyciliği geçiş dönemini yaşamadı. Kapitalist Japonya, başka bir toplumun, feodal tipin yeterince olgunlaşmamış haraç temelli bir toplumun arkasından geldi.

Bu toplumun ideolojisi kısmen Çin'in, bölge uygarlığının anası olan Çin'in ideolojisiydi. Ama haraç temelli üretim tarzının olgunlaşmamış karakteri, Japonya'yı, bu ideolojiyi bütünselliği içinde uyarlamaktan alıkoydu. Budizmin göreli başarısı bunun kanıtı değil mi? Budizm, gerçekte, doğa ve insanların ayrışması savı yönünden Sami dinlerine benzeyen anti-Hinduist bir dinsel tepkidir. Budizm Hindistan'da başarısız oldu; Çin'de ise, Çin ideolojisinin temelini çürütmeyi başaramadı. Ama Japonya'da başarılı oldu. Ama bu bileşenler Avrupalı olmadı-

ğından, pre-kapitalist Japon ideolojisinin bileşenlerinin yeni kapitalist ideolojiye entegre edilmesi daha zordu. Japonya'da yeni kapitalist ideoloji, esas olarak, bir önceki ideolojinin özgül biçimde Çinli olan bileşenlerini devraldı. Çünkü, "tek boyutlu" insan ve örgütlenme dünyasına karşılık gelen ileri kapitalist üretim tarzı, sermayenin merkezileşmesiyle yeniden ortaya çıkan, artığın gözle görünür biçimde emilmesi olgusu ile haraç temelli üretim tarzı arasında bağ kurdu. Bundan böyle Japonya, kendini Sovyet dünyasına yakınlaştıracak bir evrim çizgisi izleyebilir.

Sözde sosyalizmin, gerçekte yeni bir sınıflı üretim tarzı olan bu sözde sosyalizmin (bir ad vermek gerekiyorsa "Sovyet tarzı"nın) Avrupa alanı, kapitalist Batı'nın alanıyla hem oluşumunun tarihini, hem de meta yabancılaşmasının başlıca özelliklerini paylaşır. Bu alan, Marksizmin revizyonist biçiminden türedi ve Aydınlanma felsefesinin çizgisini sürdürdüğünden, kapitalizmi doğrusal biçimde izlemesi olası modellerin belki de en ileri olanını üretti. ABD ile Japonya bu modele doğru eğilim gösteriyorlar. Avrupa ise, zorlukla da olsa, arkadan geliyor.

Azgelişmiş kapitalizmin Avrupa alanı –pratikte, Latin Amerika–, özgül bir çelişki sunuyor. Azgelişmiş olduğundan, tam da emperyalist egemenlik gerçeğine bağlı olarak, Latin Amerika, olgun merkezi kapitalizm modeli içine giremez. Bununla birlikte, bu toplumların geniş kesimlerinin, Amerikan veya Sovyet modeline doğru olası bir evrimleşme yanılsamasını beslemeleri tehlikesi çok güçlüdür. Bunun nedeni, Latin Amerika'nın Avrupa sömürgesi geçmişidir. Bu tarz bir sömürgecilik, kapitalizme geçişte Avrupa ideolojisinin başlıca yönlerini ithal etmekle kalmayan, ama aynı zamanda, Avrupa'daki ideolojik akımların bu kıtada da at koşturmalarını sağlayan canlı ideolojik bağları sürdürdü.

İspanyol sömürgeciliğinin örgütlenmiş Kızılderili topluluklarını entegre ettiği alt-bölgedeki (Meksika, Guatemala,

And ülkeleri) Kızılderili "rezervasyonlar" (iskân bölgeleri), sık sık, Avrupa karakterli bölgelerle mukayese edilir. Etnik tiplerin, dillerin ve başka toplumsal karakteristiklerin (dinsel efsaneler, aile örgütlenmeleri, vb.) araştırılmasına dayalı bu karşılaştırma, tipik bir sömürgeci bakış açısıyla uygunluk içinde, sözü edilen ölçütler temelinde derece derece artan bir "Avrupalılaşma" olduğu çıkarsamasını yapıyordu. Gerçekte, geniş kitleler (bu, örneğin dil gibi alanlarda ödün veren pasif bir direniş bile olsa), bu "Avrupalılaşma"ya hâlâ direniyor. Bu emekçi sınıf kitleleri, sadece kırsal alanlarda değil, kentlerde de çok büyük çoğunluğu oluşturuyor. (Kentsel merkezlere göçün hızlanışı, onların yakın zamana kadar kolonyal, yani, İspanyol olan karakterini değiştirmiş bulunuyor.) Bu muhalefet, esas olarak kitlelerin, "modernleşme" tartışmalarına katılmayı reddetmesiyle ifadesini buluyor. Öteki kutupta ise, en geniş anlamda yönetici sınıfların, kendilerinin "Avrupalı" oluşundan kuşkuları yok. Bununla birlikte bu Avrupalılık etnik olmaktan çok kültürel. Çünkü bu sınıfların kapitalizmin gelişimi ile birlikte yenileşmeleri, zaman zaman halk öğelerinin soğurulmasıyla oldu. Dolayısıyla, bu yönetici sınıflar ile halk arasındaki uçurum, hiçbiri tam olarak entegre edilmemiş iki kültürel miras tarafından derinleştirildi. Örneğin Meksika'da, çağdaş devrimci hareket (kentli, işçi, öğrenci), 1910'un köylü (dolayısıyla "yerli") isyanlarındaki köklere sahip değil. Bolivya'da, işçi hareketi içindeki başat etmen olan Troçkizm, şarkılarında sömürgeci İspanya'ya nefretini dile getirmeye devam eden yerli köylülüğe gözlerini kapar.

Sömürgeciliğin zenci kölelere dayalı olduğu Batı Hint Adaları ve geleneksel Brezilya alt-dairesinde de, esas olarak zenci olan halkın kültürü ile, (derilerinin rengi ne olursa olsun) daima Avrupa'nın cazibesinde bulunan yönetici sınıfların kültürü arasında, sömürgeci zihniyetin kalıntısı olan benzer bir uçurum vardır.

Bu sorunlar, hemen hemen tüm nüfusu Avrupalı olan Güney Konisi'nde (Güney Brezilya dahil) mevcut değil. Buraya gelen göçmenler, kendilerini, servet yapmak için Birleşik Devletler'e veya Avustralya'ya giden başkalarının Güney Amerika'daki eşitleri haline getirebilecek olan bir gelişmeyi kaçırmış olmanın öfkesini yaşıyorlar şimdi. Sao Paulo'nun faşizan üslubu bu hüsranı ve eski Brezilya'yı her ne pahasına olursa olsun yok etme isteğini yansıtır. Peronizm de bu tür tavırların birçoğunu paylaşır.

"Avrupalılık" ve kapitalizm arasında ideolojik düzeydeki derin ilişkiyi hesaba katmayı reddettiğimiz sürece, Latin Amerika'daki kitle hareketlerinin yinelenen başarısızlıklarını anlamak zor olacaktır. Latin Amerika henüz sömürgeci geçmişiyle ciddi biçimde hesaplaşmadı. Maocu düşüncenin bu kıtadaki yokluğu pekâlâ bu çelişkinin bir sonucu olabilir.

Avrupa-dışı azgelişmiş kapitalizm alanındaki Afrika ve Asya halklarının böyle sorunları yok. Latin Amerika'da olduğu gibi burada da, burjuvazilerin, Avrupa kapitalizminin hayat tarzını ve tüketim modelini tercih ettikleri doğrudur. Ama "kalkınma" yanılsaması çok daha az güçlüdür burada. Bu uçsuz bucaksız alandaki olağanüstü geniş kültürler yelpazesi ve "seçkinler"in kültürel yabancılaşması bir yana, kapitalizmin gelişmesinin, bu halkların kişiliklerini tahrip ettiği ve onları geçmişlerinden kopardığı hissi açıkça meydanda. Bandung'dan bu yana, muazzam Afrika-Asya silkinişi, bu halklar arasında ses getirdi ve bugün, –en geniş anlamında– Maoculuk, en güçlü yankısını burada, Asya ve Afrika'da buluyor. Devrimci güçlerin Kamboçya'da kazanması, Şili'de ise yenilmesi bir rastlantı değildir. Çin ve sosyalist Doğu Asya, belki de buraların, Marksizmin halkın kafasına nüfuz etmeyi başarabildiği yegâne yerler olması nedeniyle, özgül bir alan oluşturuyor.

Dünya çapında sosyalizme geçiş sorunu, bu konularda bilinçli olmamızı şart koşuyor. Bir bütün olarak gelişmiş dünya

için ana sorun şudur: Üretici güçleri geriletmeksizin kullanım değerinin alanını nasıl genişletebilir, meta ilişkilerini ise nasıl daraltabiliriz? Meta ilişkilerinin gelişiminin toprağa gömdüğü "geleneksel" kullanım değerleri çoktan yok olduğuna göre, hemen hemen tümüyle yeni bir kültür yaratmak zorundayız.

Bir bütün olarak azgelişmiş dünya için ise temel sorun farklıdır: Meta ilişkilerinin kök salmasına izin vermeden, üretici güçleri nasıl geliştirebiliriz? Geleneksel kullanım değerleri burada hâlâ mevcut olduğundan, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü kurmak mümkün olacaktır. Ama bu, hiçbir şekilde, bu toplumların pre-kapitalist ideolojileri devralmaları gerektiği anlamına gelmez. Tersine, sosyalizme geçiş, Asya'da ve Afrika'da bu pre-kapitalist mirastan köklü bir kopuşu gerektirir, tıpkı Latin Amerika'da "Avrupa rüyası"nı terk etmeyi gerektirdiği gibi. Üçüncü Dünya, bugüne dek, içinde bütün bu çelişkilerin ifadesini bulduğu çok özgül bir durumda yaşayageldi. Bu bir "tıkalı geçiş" durumudur ve bir tek komünist Doğu Asya ülkeleri kendilerini bundan kurtarmayı başarmışlardır. Bu tıkanıklık, emperyalizmin borazanı olan egemen sınıfların burjuva modernleşme yönündeki olmayacak girişimleriyle, hâlâ pre-kapitalist ilişkileri korumaya çalışan bir halk direnişi arasındaki kısır çekişmede yansımasını buluyor. Bu direniş ezilen halkların Avrupa-dışı kültürlerden olduğu yerlerde çok daha güçlü olabiliyor, çünkü bu durumda, ekonomik dürtüler (gerçekte bu, proleterleşmeye, yani, sömürüye karşı bir direniştir) kültürel dürtülerle destekleniyor. Ne var ki, bu tür bir direniş devrime dönüşme yeteneğinden yoksundur.

Öte yandan şunu da unutmayalım ki, toplumsal örgütlenme modellerinin, hem gelişmiş hem de gelişmemiş dünya için sıkı sıkıya özdeş olmasına karşın, komünizm hiçbir şekilde, bir çözümler yelpazesini dışlamaz. Tersine, kullanım değeri zorunlu olarak çeşitlilik üretir.

5. BÖLÜM

EMPERYALİZMİN BUNALIMI

Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlandığı zaman, Lenin, tekellerin yeni hegemonyası, kapitalizmin ve sömürgeci baskının dünya çapındaki yayılışı, kapitalist merkezlerde bir işçi aristokrasisinin gelişimi ve ilk sosyal demokrat revizyonizm arasındaki yakın ilişki hakkında yaptığı tahlilin öneminin bilincindeydi. Selefiyle iki şeyi, Marksizmin ekonomizme indirgenişini ve Batı-merkezli bir bakış açısını paylaşan ikinci revizyonizme (Sovyet revizyonizmine) karşı mücadele gelişirken, bir yandan da birkaç yıl önce başlamış bulunan[1] emperyalizmin ikinci bunalımı, Lenin'in ulaştığı temel sonuçlara yeni bir geçerlilik kazandırıyor.

Emperyalizmin birinci ve ikinci bunalımları arasında hangi değişmeler oldu? Bu değişmeleri belirleyen belli başlı güçler nelerdi?

1. Yayılmacılık ve emperyalizm, gerekli bir berraklaştırma

Kapitalizm, daha başlangıcında, uluslararası bir boyut kazandı; ama bu boyutun içeriği ve işlevi üç aşamadan geçti. İlk birikimin merkantilist dönemi boyunca (Rönesans'tan Sanayi Devrimi'ne kadar), Amerika ve Afrika periferileri, para-ser-

1 Okuyucuya, kitabın Fransızca orijinalinin 1976'da, İngilizcesinin ise 1977'de basıldığını hatırlatmak isteriz. *-çev.*

mayenin birikiminde belirleyici roller oynadı.[2] Olgunlaşmış klasik tekel-öncesi kapitalizm dönemi boyunca (on dokuzuncu yüzyıl), Amerika. Asya ve Arap-Osmanlı periferileri, (karşılığında tarım ürünleri verip) mamul maddeleri soğurarak ve kâr oranını yükselterek, merkezde sanayileşmenin hızlanmasına katkıda bulundu.[3] Ne var ki, on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri, tekeller, sermaye ihracını mümkün kılarak dünya kapitalist sistemine yeni bir boyut vermiştir.

Dolayısıyla, kapitalizmin genel karakteristiği olan yayılmacılığı, onun çağımızdaki aşamasını oluşturan emperyalizmle karıştırmamak temel önemdedir. Bu sorun, kapitalist üretim tarzının "ekonomik" yasaları açısından değil, tarihsel materyalizmin global düzlemine, sınıf mücadelesi düzlemine dönerek ve bu mücadeleyi, bir kez daha, dünya çapına, yani doğru bağlamına yerleştirerek incelenmelidir. Batı-merkezli bakış açısının bizi zorunlu olarak içine soktuğu doğrusal ve mekanik bakıştan ancak böyle uzak kalabiliriz.

Bu bakış açısı, *Unequal Development*'daki belli başlı tezlere aşina olunduğunu kabul ediyor: 1) Üretim tarzlarına, toplumsal kuruluşlara ve ekonomik temel ile ideolojik ve politik üstyapılar arasındaki ilişkilere dair temel kavramlar;[4] 2) Kapitalist üretim tarzının karakteristikleri (genelleşmiş meta yabancılaşması) ve temel yasaları, özellikle birikime ilişkin yasalar[5]: genişletilmiş

2 Bu işlevi, Atlantik ticaretini tekeline almış ve Amerika'da bu üretimi örgütlemiş olan ticaret burjuvazisince sağlanan lüks malların "Atlantik" Avrupa'sının yükselen merkezlerince ithalini vurgulayarak, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press), s. 183-91'de tahlil ettim. Amerika ve Afrika'da azgelişmişliğin doğuşu bu döneme kadar geri gider.

3 Burada tahlil üç düzeyde yürütülmeli: 1) "Piyasalar" teorisinin düzeyi (aşağıda); 2) Rant teorisi ve tarım ile sanayi arasındaki uluslararası işbölümü teorisi düzeyi (bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı); ve 3) Dışa açılmanın doğuşu ve azgelişmişlik düzeyi (Amin, *Unequal Development*, s. 205 vd.)

4 Amin, *Unequal Development*, böl. 1, özellikle s. 25-26.

5 A.g.e., s. 60-72 (değer, fiyat, rant teorisi, doğal kaynak kullanımının kapitalist muhasebesi, tekel fiyatları teorisi, kısaca, "kapitalist rasyonalite" teorisi ve sınırlılıkları) ve s. 76-78 (özmerkezli birikim).

yeniden üretimin dinamikleri, dinamik dengede para ve kredinin aktif rolü,[6] iş döngüsünün (*business cycle*) ve daha küçük ekonomik dalgalanmaların[7] diyalektiği; 3) Ulusal kapitalist kuruluşlar ile uluslararası para sistemi arasındaki bağlantı;[8] 4) Kapitalist üretim tarzının öteki üretim tarzları üzerindeki egemenliği kavramı, emeğin sermayeye biçimsel bağlılığı, sermaye birikiminde tarımla sanayi arasındaki karşılıklı ilişki ve toprak rantının dönüşümü;[9] 5) Uluslararası değerler ve eşitsiz değişim teorisi;[10] ve 6) Hem kapitalizmin hem de sosyalist ardılının karşılaştığı eşitsiz toplumsal gelişme sorunları.

Hem tekel-öncesi hem de tekelci yayılmacılık, pazar arayışının, meta veya sermaye için pazar arayışının dolaysız bir ifadesi olarak belirir. Bizim tezimiz, kapitalist üretim tarzının, ne ürünleri ne de sermayesi için dış pazarlara "ihtiyaç" duymadığıdır. Dinamik denge gerçekte daima "mümkün"dür ve para ve kredinin birikimdeki aktif rolü anlaşılır anlaşılmaz, bu dengenin "başarılması" sorunu ortadan kalkar.

Pazar peşindeki aktif arayış, sınıf mücadelesinin bir ürünüdür ve birikimin "içsel" koşullarının, kapitalist kuruluşların dünya sisteminin koşullarıyla, önce tekel-öncesi ve daha sonra emperyalist dünya sisteminin koşullarıyla ilişkisi, bu şekilde kurulur. Sermaye sadece tek bir "yasa" bilir: Görünüşteki formu olan azami kâr oranı arayışı ile maskelenmiş azami artık değer oranı arayışı. Sermaye, bu arayışta, tek bir engelle karşılaşır: bu artık değeri üretenlerin –sermayenin sömürüsüne tabi dolaysız üreticilerin ve proleterlerin– direnişi.

6 A.g.e., s. 84-88.

7 A.g.e., s. 92 vd.

8 A.g.e., s. 104 vd. (uluslararası ilişkiler savunucusu teorinin ve ödemeler bilançosunun dengesine ait sahte yasaların eleştirisi vb.); aynı zamanda, bkz. Ga-Kwame Amoa ve Oscar Braun'un ortak çalışmasına yazdığım sunuş, *Relations internationales et sous-développement* (Paris: Anthropos, 1974).

9 Amin, *Unequal Development*, s. 63vd., s. 153vd.

10 A.g.e., böl. 3 ve s. 104vd., 153vd., 203vd.

Merkantilist yayılmacılık, Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş döneminin sınıf mücadelesini temsil eder. Henüz tüccar aşamasında bulunan burjuvazi ile toprak sahipleri arasındaki mücadelenin ürünüdür. Dolayısıyla, ilk "periferi", ilkel birikimle yakın ilişki içinde kuruldu: para-servetin birikimi, bir uçta ve proletarya haline gelecek işgücünü serbest bırakan feodal üretim ilişkilerinin bozulması, öteki uçta. Toprak rantı ve feodal arazi mülkiyetinin sırasıyla, kapitalist ranta ve kapitalist arazi mülkiyetine dönüşümü, bu bozulmanın bir parçasıydı. Feodalizmden kapitalizme geçişte bu belirleyici dönüşümleri açıklayabilecek herhangi bir "ekonomik yasa" yoktur. Fizyokrasi, sadece, tarım ve ticaret burjuvazilerinin taleplerini ideolojik terimlerle ifade etti, bu sınıfların davranışının "rasyonel" bir imgesini sundu.

On dokuzuncu yüzyılın tekel-öncesi kapitalizminin ticari yayılmacılığı da karşı konulmaz bir "ekonomik" zorunluluktan türemedi. Yeni mamul ürünler için iç piyasalar yetersizdi, çünkü, işçi sınıfının zayıflığı nedeniyle, artık değer oranı çok yüksekti. Dış piyasalar olmaksızın, daha yüksek bir gerçek ücret düzeyinde denge durumu teorik olarak mümkün olabilirdi. Dış piyasalar yeni bir uluslararası işbölümüne yol açtı: Merkez daha da hızlı sanayileşti, çünkü periferi hammaddeler (pamuk) ve besin maddeleri (buğday) sağlıyordu. Bu işbölümü, çok düşük ücret düzeylerine rağmen, merkezdeki birikimin hızlanmasını teşvik etti. Aynı zamanda, sanayi burjuvazisinin toprak rantını düşürmesini mümkün kıldı. Birikimin temposunu ve yapısını belirleyen şey "ekonomik yasalar" değil, burjuvazi, proletarya ve toprak sahipleri arasındaki sınıf ilişkileriydi. İngiltere ve Fransa'da birikimin tarihleri arasında yapılacak bir karşılaştırma, bunu açıkça kanıtlar. Bu toplumsal kuruluşlardaki sınıf ilişkileri (mücadeleler ve ittifaklar) birbirinden ayrı görülemez, çünkü bunlar, bütün bir dünya sistemindeki

toplumsal güçleri bir araya getirir. Merkezin, özellikle de merkezdeki en güçlü ülkenin –İngiltere'nin– sanayi burjuvazisi lehine işleyen uluslararası işbölümü, entegrasyondan yararlanan ve bu temelde İngiltere'nin acenteleri haline gelen toplumsal sınıfların, İngiltere tarafından denetlenen dünya sistemine entegre edilmesini gerekli kılar. Hindistan'da (zamindarlar), Latin Amerika'da ve Mısır'da ihraç malları üreten yeni latifundialar (büyük çiftlikler) bunun güzel örnekleridir.

On dokuzuncu yüzyılın sonundan beri, emperyalist kapitalizm, ürün ihracıyla olduğu kadar sermaye ihracıyla da yayıldı. Burada da yine, iç pazarda birikimi "olanaksız" kılan "ekonomik yasalar" yok; ürünler ya da sermaye için "pazar bulmanın imkânsızlığı" söz konusu değil. Yine de eğer emperyalizm, kapitalizmin nitel olarak yeni bir aşaması ise, bunun karakteristikleri merkezdeki, çevredeki ve özellikle emperyalist sistemin global düzeyindeki sınıf mücadelesinin koşullarında aranmalıdır.

Bu perspektiften, belirleyici dört tartışma dizisini ele alacağım: 1) Emperyalizmin ve tekeller, emperyalizm ve revizyonizm arasında Lenin tarafından kurulmuş temel bağlantının anlamı; 2) Kapitalist üretim tarzının dünya sisteminin bütünü üzerindeki emperyalist hegemonyasının, dünya ölçeğindeki sınıf ittifakları ve mücadeleleri bakımından anlamı; 3) Bütün bu gelişmelerde, "ekonomik yasalar"la sınıf mücadelesinin göreli konumu; ve 4) Sınıf mücadelesine bakarken, kapitalizmin eşitsiz gelişimi çerçevesinde tahlil edilen eşitsiz değişimi (yani, eşitsiz işgücü sömürü oranlarını) göz önünde bulunduran bir dünya görüşü ile Batı-merkezli ekonomist revizyonizmin bakış açısı arasındaki karşıtlık. İşte bu tartışmaların sonuçlarına dayanarak, emperyalist aşamanın dönemleştirilmesine ve bunalımlarının tahliline ilişkin öneriler sunacağız.

2. Emperyalizm nedir?

Merkez ve periferi kavramları, genel olarak sermayenin yayılmasıyla ilişkilidir. Bunlar, hiçbir şekilde, emperyalist ülkeler ve sömürge veya yarı-bağımlı ülkeler terimlerinin evcilleştirilmiş eşanlamlıları değildir. Sözü edilen bu kavramlar, kapitalizm hakkında, ta başlangıçtan itibaren, ne Batı-merkezli ne de ekonomist olan bir kavrayışı kabul etmeyenler için vazgeçilmez önemdedir. Bu kavramları reddedenlerin, "eleştiri"lerini (Troçkizmin, sahte-Maoizmin, anarşizmin vb. yaptığı gibi) solcu veya aşırı-solcu terimlerle ifade etseler bile, revizyonist tuzağa düşmeleri bir rastlantı değildir; onlar, son tahlilde, sosyal demokrasinin objektif müttefikleri olarak kalırlar.

Eğer, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, hâlâ, çağdaş sistemin özünü tanımlayan en temel devrimci çalışma ise, bunun nedeni, Lenin'in tekellerle revizyonizm (zamanının İkinci Enternasyonal revizyonizmi) arasındaki nesnel bağlantıyı kurmasıdır. Sermayenin büyüyen merkezileşmesi on dokuzuncu yüzyılın sonunda tekeller dönemine yol açtı; fakat bu, basit biçimde merkezdeki rekabetin koşullarını değiştirmekle kalmadı. Ayrıca bu koşullar, kapitalizmin tekelci sektörüne hegemonik rolü vererek değerlerin fiyatlara "dönüştürülmesi" ve bu sektöre, ötekilerde üretilmiş artık değerin büyüyen bir parçasının aktarılması için de yaratılmadı. Belirleyici olan nokta şudur ki, tekellerin bu hegemonik rolünün dünya çapında büyümesi ile revizyonist hegemonyayı kabul eden merkezdeki işçi sınıfının bölünmesi, eşzamanlı olarak meydana geldi.

Gerçekte tekelcilik, tarihte ilk kez, sermaye ihracını o ana kadar düşünülemeyecek kadar geniş bir ölçekte mümkün kıldı. Bu, uluslararası eşitsiz işbölümüne yeni bir itiş verdi ve tekeller tarafından sömürüyü sistemdeki bütün üreticilere yaydı. Ne var ki sömürünün bu şekilde yayılması, üreticileri bölerek, yani, onları değişik sömürü oranlarına bağlayarak gerçekleş-

ti. İlk olarak, dolaysız kapitalist üretim ilişkilerinin yönettiği sektörde, aynı ürünleri (veya yakın ikamelerini) aynı verimlilikle üreten aynı işgücüne, merkezde ve periferide farklı fiyatlar ödendi. İkinci olarak, sermayenin (gerçek egemenliğine değil de) biçimsel egemenliğine bağlı olan üretim sektörlerinde, vaktiyle özgür olan üreticilerin ürettiği artığa el kondu. O halde kritik nokta, tekelci sermayenin, emeğin farklılaşmış sömürüsü için elinde bulundurduğu yeni bir strateji olanağıdır.[11]

Lenin bu eşanlılığı vurguladı. "İşçi aristokrasisi"nin sınıf üzerindeki hegemonyasının nesnel köklerini, Marksizmin ekonomist bir ideolojik ifadeye indirgenişini ve bunun politik sonuçları olarak, İkinci Enternasyonal'deki işçi sınıfı partilerinin bürokratlaşmasını ve milliyetçi ihanetini şiddetle eleştirdi. Karşı kutupta, periferide ise bütün sömürülen kitleleri işçi sınıfının önderliği altında toplayan antikapitalist mücadelenin birleşik cephesi için koşullar olgunlaştı. Ama işçi sınıfı, önderliği, aynı zamanda emperyalist sistemin gelişiminin bir ürünü olmakla birlikte gelişimi emperyalist sömürü tarafından kısıtlanan ulusal burjuvazinin elinden almalıdır. Devrimci kamp, merkezde, sosyal demokrasiye, periferide milliyetçi hegemonyaya karşı mücadele vermelidir. İttifakların ve sınıf mücadelelerinin dünya ölçeğindeki bu yeni bileşimi emperyalizme özgüdür.

Emperyalist sistem eşitsiz gelişmeyi şiddetlendirmeye eğilimlidir. Merkezdeki toplumsal kuruluş kapitalist üretim tarzına indirgenmeye yüz tutar; "geri" sektörler –daha az rekabetçi küçük ve orta boy işletmeler– gittikçe saf dışı bırakılır. Bu tasfiye ilerledikçe sosyal demokrat ittifak güç toplar. Ne var ki,

11 Burada, bir kez daha, eşitsiz değişim teorisinin ana öğelerini oluşturan iki teoriyle, biçimsel bağımlılaştırma ile el ele giden tarımsal arazi rantı teorisi (bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı") ve doğal kaynaklara erişimin fiyatı teorisi (*Unequal Development*'in 153. ve devamındaki sayfalarında tartışılan "çevre" sorunları, periferideki doğal kaynakların yağmalanması sorunları) ile karşılaşıyoruz.

periferide, biçimsel boyunduruk o ana kadar bağımsız olan sektörlere yayılarak, üretici güçlerin gelişiminin sınırlarını daraltır.

Emperyalizmle birlikte, kapitalist sistemin başlıca çelişkisi tekelci sermaye ile periferinin aşırı sömürülen kitleleri arasında olmaya başlar; sermayeye karşı mücadelelerin ağırlık merkezi sistemin merkezinden periferisine doğru kaymaya eğilim gösterir. Lenin, yeni formülü ortaya attığında, hayranlık verici bir biçimde ifade etmişti bunu: "Dünya işçileri ve ezilen halklar, birleşin."

Revizyonizmin özü, işte tam da bu temel çelişkiyi inkâr etmektir: Merkezdeki işçi sınıfının bölünmesinin nesnel temelleri olduğunu inkâr etmek, bu bölünmeyi öznel etmene (önderlerin "ihanet"i vb.) atfetmek; periferideki işçi sınıfının, başlangıçta ulusal, sonunda ise toplumsal bir özgürleşmenin temel gücü olduğunu inkâr etmek ve bu olanağın da nesnel temelleri (emperyalist sömürü) bulunduğunu inkâr etmek. Revizyonizm, kimi zaman, ("ulusal çıkarlar"ın çatışan sınıf çıkarlarına göre daha üstün olduğunu iddia ederek vb.) kendini olduğu gibi gösterir, kimi zaman da, (daha "kalabalık" olduğu için, vb.) merkezdeki işçi sınıfının sosyalist güçlerin çekirdeği olarak kaldığını sürekli biçimde yineleyerek, aşırı-solcu kılığına girer. Eşitsiz gelişme tahliline taban tabana zıt olan bu Batı-merkezli bakış, doğrusal ve mekanik burjuva düşüncesinin eski geleneğine geri döner. Burjuva Aydınlanma felsefesi ile Marksizmin ekonomizme indirgenişi arasındaki köprüyü yeniden kurar.

İster sağ kanat isterse "sol kanat" olsun, bütün revizyonistler Lenin'in emperyalizm tahlilinin devrimci içeriğini boşaltmışlardır. Bunlar tekelin "beş"[12] karakteristiğini tekrarlamayı çok

12 Amin'in atıf yaptığı emperyalizmin "beş" karakteristiği Lenin tarafından şöyle tanımlanır: 1. Üretimin ve sermayenin yoğunlaşması öyle yüksek bir safhaya gelmiştir ki, ekonomik hayatta tayin edici rol oynayan tekelleri yaratmıştır; 2. Banka sermayesi ile sanayi sermayesinin birleşip kaynaşması ve bu mali sermaye temeli üzerinde bir mali oligarşinin yaratılması; 3. Emtia ihracından ayrı

severler; bunları tecrit ederek de, "altıncı" karakteristiği –merkezdeki işçi sınıfı üzerinde sosyal demokrat hegemonyayı– ve hatta "yedinci"yi –ulusal kurtuluş için verilen mücadelelerin sosyalist özünü–, görmezden gelirler.

3. Anlamlı iki tartışma

Leninist emperyalizm teorisi, o zamanlar daha yeni meydana gelmiş olan dünya sistemi ölçeğinde birikim üstüne büyük tartışma dizisinin bir parçasını oluşturur. Rosa Luxemburg'un, dış pazarlar olmaksızın birikimin de olamayacağı yolundaki tezi iyi bilinir. *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*'nde, Buharin'in, para ve kredinin rolünü hatırlatarak açıkça gösterdiği gibi, Luxemburg'un yargısı ekonomik olarak hatalıdır. Ama daha da önemlisi, genel olarak kapitalizmin genişlemesiyle ilgili olan teorisi, emperyalizmin özgül karakteristiğini aydınlatmaz. Bu nedenle, Rosa Luxemburg revizyonizme karşı zayıf kanıtlarla mücadele etti. Otto Bauer, gerçek ücretlerin verimlilikle birlikte artması halinde, dengenin dış pazarlar olmadan da mümkün olduğunu ileri sürdüğünde veya A. J. Hobson, sermaye ihracının, sadece (denge koşullarında) artık değer oranının çok yüksek oluşu nedeniyle gerekli olduğunu önerdiğinde, Rosa Luxemburg, işçi sınıfının sosyalist özlemlerine

---

olarak sermaye ihracının istisnai bir önem kazanması; 4. Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birliklerin kurulması; ve 5. En büyük kapitalist devletler arasında bütün dünyanın toprak bakımından paylaşılması tamamlanmıştır." (Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Sol Yayınları, Ankara, 1965: 118)

Lenin, açıkça "altıncı" ve "yedinci" karakteristiklerden söz etmemiş olmakla birlikte, Amin'in eklediği bu iki husus *Emperyalizm*'in pek çok yerinde tahlil edilir. Örneğin; "...bir avuç çok zengin ülke hesabına yüksek tekelkârları demek olan emperyalizm, proletaryanın üst tabakasının satın alınması için gerekli olan ekonomik imkânı yaratır ve böylece oportünizmi besler, biçimlendirir ve kuvvetlendirir." (140). "Emperyalizmin işçiler arasında da imtiyazlı bölümler yaratmak ve bu imtiyazlı işçi bölümlerini geniş proletarya yığınlarından ayırma eğilimi vardır." (144). *–çev.*

bir son verecek olan bu "entegrasyon" perspektifine şiddetle karşı çıktı. Ama, çözümleme tamamen yanlış değil; gerçekten de, emperyalizme, merkezdeki ücretlerde bir artış eşlik eder. Sermaye bu artışı periferinin aşırı sömürüsüyle dengelemeye çalışır. Bu ikili hareket, ulusal ürünler arasındaki artan açıklığın gösterdiği gibi, periferiyi, mutlak olarak olmasa da göreli olarak "marjinalleştirerek", merkezdeki gelişmeyi daha da kutuplaştırır. Luxemburg bu diyalektiği kavrayamadı, çünkü emperyalizmde yeni olan şeyi göremedi. Revizyonizm eleştirisinin bu ilk aşamasının ötesine giden Lenin oldu. Revizyonistler, Pannekoek, Tugan-Baranowsky, Hilferding, Kautsky ve diğerleriyle birlikte, sermaye birikimi dengesi olanağını, alelacele ve ekonomist bir tarzda, kapitalizmin ebedi olduğu biçiminde yorumladılar. Rosa Luxemburg bu tezin karşısına, kendisi de aynı ekonomist ve mekanik karakterde olan, katastrofik (kaçınılmaz) çöküş tezini koyabildi sadece. Lenin'den sonra Buharin, Rosa Luxemburg'u düzgün biçimde eleştirmeyi, hatalarının, sömürge ve köylülük sorunları üzerine olan görüşlerinde etkili olduğunu kanıtlamayı başardı. Rosa Luxemburg'un, merkezdeki işçi sınıfının karakterinin değişmemiş olduğu fikrini korumaktaki inadı, periferideki antikapitalist başkaldırıyı küçümsemesiyle birlikte, daha sonraki bütün solcu versiyonlar için bir temel olarak hizmet etti.[13]

13 Bütün bu tartışmalar için, okuyucuyu, Lenin'in (özellikle *Ekonomik Romantizm* ile *Pazarlar Sorunu*), Rosa Luxemburg'un (*Sermaye Birikimi-Bir Karşı Eleştiri*), N. Buharin'in (*Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* ile *Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*), J. Hobson'un (*Emperyalizm*), R. Hilferding'in (*Finans Kapital*) ve Avusturyalı Marksist okulun çalışmalarına yönlendiriyoruz. Rosa Luxemburg emperyalizmi gerçekte anlamamış olduğundan, Otto Bauer'in geleceğe ilişkin bazı öngörüleri (özellikle proletaryanın periferiden merkeze kitlesel göçü öngörüsü) ona "gülünç" gözüktü. Yeni emperyalizmi eski yayılmacılıkla karıştıran Rosa Luxemburg, sermayenin "aşırı bol" olduğu ve bir "büyüyen göreli nüfus fazlası" yarattığı Avrupa'dan Amerika'ya göç örneğini vererek, tersini iddia etti; oysa bunlar, gerçekte emperyalizme değil, merkezde kapitalizmin doğuşuna eşlik eden göçlerdi.

Böylece, emperyalizmin ne kadar büyük bir nitel sıçramayı temsil ettiği görülebilir. Ama, 1930'lardan itibaren, ilerde göreceğimiz nedenler yüzünden, Leninist emperyalizm teorisi gerçek içeriğinden boşaltıldı[14]. Ancak 1960'lardadır ki, emperyalizmin ikinci bunalımının başlamasıyla bağlantılı olarak, emperyalizm üzerine tartışmalar yeniden canlandı.[15] Böylece, bu yeni ve çok zengin tartışmalar dizisinden üç temayı irdeleyebiliriz: a) eşitsiz değişim, b) toprak rantı ve emeğin sermayeye biçimsel tabiiyeti, c) bağımlılık ve azgelişmişlik.

Eşitsiz değişim sorunu üzerine olan tartışma, ilk olarak, üretim sürecinin giderek artan biçimde uluslararasılaşmasının sonucu olarak, dünya değerlerinin ulusal değerler karşısında üstünlük kazanması eğilimini ve ikinci olarak, merkezdeki ve periferideki emeğin sömürü oranları arasındaki artan farklılaşma eğilimini ortaya çıkarmışa benziyor. Birlikte ele alındığında, bu iki özellik, emperyalist sistemin Lenin'in zamanından bu yana yoğunlaşmasını yansıtıyor ve Buharin'in, ücretlerin dünya çapında eşitlenme eğilimi içinde olduğuna ilişkin hatalı saptamasını düzeltmeyi mümkün kılıyor.

Bu adım bir kez atıldığında, kapitalizmin periferideki egemenliğinin özgül biçimleri üzerinde düşünmek gere-

14 Lenin'in emperyalizmi "beş" karakteristiğin tekrarına indirgeniyor. Arızi olan (örneğin, özellikle Almanya için tipik olan, bankalar ve sanayi arasındaki ilişkiler veya *rantiye* devlet biçimi), mutlak dogma haline geliyor. E. Varga ile L. Mendelsohn'un eseri, *New Data for Lenin's "Imperialism"* (New York: International Publishers, 1940), tipiktir.

15 Troçki'nin "sürekli devrim" teorisi, elbette, eşitsiz gelişme anlamında bir tahlili içerir; ancak bu teori emperyalizm ve sosyalist devrimde periferinin rolü sorunlarıyla doğrudan bağlantılı değildir. Çünkü Troçki, köylü ve sömürge sorunlarının önemini küçümsemekle "ekonomist" olarak kalır ve "Batı-merkezli" bir bakış açısını korur. Gramsci'nin "Güney sorunu"na ilişkin tezleri, doğrudan doğruya söz konusu sınıf ittifaklarına (kuzeyin İtalyan burjuvazisi ile güneyin latifundiası) ve güneyin buradan türeyen "azgelişmişliği"ne işaret eder. Bununla birlikte, Lenin tarafından kastedilen anlamıyla emperyalizmle azgelişmişlik arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde kuran Baran oldu. Bkz. Paul Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review Press, 1957).

kiyordu. Bunu Lenin açık olarak yapmadı; Stalin, Üçüncü Enternasyonal'in taktik ihtiyaçlarına uygun bir biçimde,[16] buna dogmatik bir tarzda değindi; Mao ise, Çin'le ilişkili olarak pratikte geliştirdi.[17] Periferideki köylülüğün önemi toprak rantı ve biçimsel tabiiyet teorilerinin yeniden değerlendirilmesine yol açtı. Bu yeniden değerlendirme, bir uçta emperyalizmin, öteki uçta da proletaryanın, sınıf ittifaklarının karakterini anlamada büyük önem taşır.

Böylece, adım adım, emperyalizm ve "azgelişmişlik" teorileri arasına bir köprü inşa edilmiş oldu. Bu fenomene ilişkin emperyalist formülasyonları (ki, "gerilik" anlamında tahlil ettiler olayı), burjuva ve küçük burjuva milliyetçi formülasyonlar izledi. Bu sonuncular, ilk olarak, "bağımlılık" teorisini ortaya attılar –başlangıçta ekonomist, mekanik ve hatta Keynesgil ve daha sonra yapısalcı. Bu milliyetçi içerik, emperyalizm teorisine, gerçek Leninist içeriğini vermeyi sürekli biçimde reddetmekle ilişkilidir –ikinci revizyonizm ve (Rosa Luxemburg'un görüşlerini, bunları aşmadan canlandıran) yeni solculuk tarafından paylaşılan bir reddediş.

Sonuçta, bu tartışmalar, elli yıl önce yaşanmış olanları yinelemiş oldu esas olarak. Aynı temalar –ekonomizmin her iki versiyonundaki temalar (Bernstein'ın sağ kanat evrimci versiyonu ile sol-kanat "katastrof" –kaçınılmaz yıkım– versiyonu)– gitgide tekrar ortaya çıktı.

Esasında bu, tarafların, şu gerçekle yüz yüze geldikleri bir tartışmaydı: Yeni revizyonizm, Moskova ortodoksluğunun revizyonizmi, aynı temel ve nesnel gerçeklikler (sosyal emperyalizm haline gelmiş olan emperyalizm) ve Marksizmin doğrusal,

16 Özellikle "The National and Colonial Question"da, *Selected Works* (Davis, Cal.: Cardinal, 1971).

17 Özellikle "The New Democracy"de, *Selected Works*, cilt 2, (Pekin: Foreign Languages Press, 1965), s. 339-384.

mekanik ve Batı-merkezli ekonomizme aynı ideolojik indirgenişi üzerine dayalıydı. Dolayısıyla, bu tartışmaların gelişiminin, Marksizmin temellerine dönüş yönünde bir etkisi oldu.

4. Emperyalizmin evreleri

Emperyalizm, sözcüğün her iki anlamında da kapitalizmin en yüksek aşamasıdır. İlk olarak, sermayenin merkezileşmesi o kadar ileri gitmiştir ki, kapitalizmin daha da gelişmesi, kapitalist üretim tarzının belirleyici özelliklerinden bir ayrılma anlamına gelecektir. Çünkü kapitalizm, üretim araçlarının denetiminin parçalanmışlığını, bu denetimin devlet düzeyinde merkezileşmemesini gerektirir. Öyleyse, kapitalizm bir sosyalist devrimle yıkılmazsa, üretici güçlerin gelişimi, kapitalizmin yeni bir tipine indirgenemeyecek olan değişik bir sınıflı topluma götürebilir. Bu yeni durum, Sovyet üretim tarzı, *Tek Boyutlu İnsan*'ın ve *1984*'ün dünyası, bu yeni sınıflı topluma özgü (ve kapitalizmi karakterize edenlerden farklı) olan temel/üstyapı ilişkileri ve kapitalizmin aşılması için devrim yerine olası bir tarihsel yol olarak "yozlaşma" teorisine ilişkin tartışmalarla belirleniyor[18]. İkinci olarak, emperyalizm çağı gerçekte daha şimdiden, sosyalist devrimler, yani, kapitalizmin gerileme çağıdır.

Görüldüğü gibi, emperyalizmin evreleri tekel-öncesi kapitalizminkilerle aynı karakterde değildir. On dokuzuncu yüzyıla referansla, kapitalizmin uzun türdeş genişleme evreleri ile yapı-

18 Bu "olası" evrimin Kautsky'nin "süper emperyalizm" teorisiyle çok az ilgisi var. İlk referans, Marx'ın kendisinden başka (*Gotha Programının Eleştirisi*'nde), Buharin'in devlet kapitalizmine ilişkin varsayımı olarak gözüküyor. Bu kapitalist model tek bir kapitaliste indirgenmiştir (sermayenin tam merkezileşmesi). Buharin'in varsayımı, gerçek ücretler bir durgunluk içinde olsa bile, devletin artığı tüketmesi durumunda "bunalımsız" birikimin mümkün olduğunu göstermeye yöneliktir (*Emperyalizm ve Sermaye Birikimi*). Baran ve Sweezy'nin, artık ve bu artığı bir tür Kesim III ile emmenin yolları çerçevesinde yaptıkları tahlil çok önemlidir burada. *Unequal Development*'da, bu sorunu, üretici güçlerin gelişiminin kapitalist sonucu olarak sunarken (s. 68vd.), Sovyet üretim tarzının çağının ilerisinde göründüğünü ileri sürmüştüm. (s.370)

sal bunalım evreleri arasında bir ayrım yapmayı uygun bulduk. Bu genişleme evrelerinin her biri, kapitalizmin alanının (merkez kapitalizminin elbette) gerçek bir coğrafi genişlemesiyle belirlendi. Bu, muzaffer burjuva devrimleri çağı ve kapitalizmin yükselişiydi. Marx ve Engels'in kapitalizmin geleceği, sömürge ve ulus sorunları, devrim stratejileri vb. üzerine düşünceleri bu bağlamda görülmelidir; aksi takdirde, Marx ve Engels'e peygamber rolü atfederek onları emperyalizmden habersiz olmakla suçlamak, ki bu, Marksizmin özüne aykırı bir şeydir, hatalı bir tarihsel bakış sergilemek olur.[19]

Emperyalizmin evreleri, tümüyle farklı eksenler etrafında döner. Temel çizgi, elbette, emperyalizmi karakterize eden ana çelişkinin gelişmesini izler. Yani, burada belirleyici olan etmen, anti-emperyalist mücadelelerdir. Ekonomist ve Batımerkezli perspektif, bu sanki "ekonomik yasalar"dan türemiş gibi, önce merkez kapitalizminin içsel evrimini göz önüne alır ("ekonomik yasalar", sınıf mücadelesinin ve onun başlıca biçimi olan anti-emperyalist mücadelenin karşısına konur). Bu perspektif, bir kez daha, anti-emperyalist ilişkilerin ve merkezdeki mücadelelerin evrimini baş çelişkiden ayırır. Bu bakış açısına karşı, emperyalistler arası ilişkileri ve merkezdeki sınıf mücadelelerini, anti-emperyalist mücadeleler bağlamında aydınlatan bir başka bakış açısı öneriyoruz.

Emperyalizm iki genişleme evresinden –yerleşme evresi (1880-1914) ile İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen evre (1945-1970)– ve Rus ve Çin devrimlerinin doğduğu ilk ciddi bunalım

19 On dokuzuncu yüzyılın evreleri: a) Zamanın öncü endüstrileri, b) Rekabetin biçimleri, c) Merkezi kapitalizm dairesinin genişliği ve d) Uluslararası denge tarafından karakterize edilebilir. Marx'ın sömürge sorunuyla ilgili gözlemleri için, bkz. *Unequal Development*, s. 198-99. İrlanda'daki (yoksullaşma) ve İspanya'daki durumu (kesintisiz devrimin ilk formülasyonu) düzgün biçimde tahlil eden ve bütün proleterleri birleşmeye çağıran Marx, "başka halkları ezen bir halk özgür olamaz" diyerek, emperyalizmi bile öngörmüştü (burjuvalaşmış Batı'ya karşı proleterleşmiş Doğu).

aşamasından (1914-1945) geçti ve şimdi, ikinci önemli bunalımının içinden geçiyor.

İlk genişleme şunlara tanık oldu: 1) İşgücünün farklılaşmış sömürü oranlarında yansıyan, eşitsiz değişim; 2) Bu farklılaşmış sömürünün temeli olarak, tarım ve sanayi ülkeleri arasındaki "klasik" uluslararası işbölümü; 3) Tekelci sermayeye tabi kılınmış periferi tarımının değişik biçimleri (sömürgeci ticaret sistemi, latifundia); 4) Emperyalizmin sınıf ittifakları (emperyalistler-"feodaller"-komprador burjuvazi) ve proletaryanın sınıf ittifakları (proletarya-sömürülen köylülük-küçük burjuvazi-ulusal burjuvazi); 5) Emperyalist hâkimiyetin politik biçimleri (doğrudan sömürgeleştirme, protektoralar, yarı-protektoralar[20]). Merkez açısından bakarsak, bu: 1) Ulusal tekellerin; 2) Büyük emperyalist güçler arasındaki "denge"nin; 3) Bir işçi aristokrasisinin ve ilk revizyonizmin oluşumunun, evresidir. Emperyalist sistem ancak yerine oturabilmişti ki, ilk anti-emperyalist çarpışmalara konu oldu: 1911 Çin Devrimi, "Genç Türk" ve "Genç İran" reform hareketleri; Hint ve Mısır milliyetçiliğinin ilk adımları ve Meksika Devrimi.

İzleyen 30 yıllık yapısal bunalım, geniş ölçüde yaygınlaşan ve ayrıksı bazı durumlarda (Çin ve Vietnam), sosyalist devrimlerde doruğa çıkacak kadar radikalleşen anti-emperyalist mücadelelerin yükselişine tanık oldu. Periferinin bu direnişi emperyalistler arası çatışmaları o derece şiddetlendirdi ki, İkinci Dünya Savaşı önce bu tip bir savaş, (1918'in galipleri ile *Lebensraum*larını yitirmiş olanları karşı karşıya getiren), emperyalistler arası bir savaş olarak gözüktü.

Merkezdeki sınıf mücadelesi, geniş çapta, emperyalist sistemdeki ulusal kapitalizmin yeri tarafından koşullandı. 1918'in

20 Protektora: Bir antlaşmanın açık hükümleri uyarınca, bir devletin başka bir devletin üzerinde tesis ettiği "koruma" durumu.
Yarı-protektora: Ekonomik veya iç güçlükler karşısında, özellikle ABD ile, gerçekte kendilerini bu devletin denetimi altına sokan antlaşmalar imzalayan bazı Amerikan ülkelerinin durumu. *-çev.*

galipleri için, sosyal demokrat ittifak, o zaman devrimci olan Üçüncü Enternasyonal'in taarruzlarını atlatabildi. Fethedilenler ve zayıflar için ise faşizm, devrim tehdidine karşı tek mümkün yanıttı; çünkü, bu ülkelerin burjuvazilerinin zayıflamış emperyalist konumları, sosyal demokrat ittifakı tehdit ediyordu. Bu, aynı zamanda, yeni bir uluslararası işbölümünün, periferide belirli tipte bir sanayileşme –ithal ikameci sanayileşme– üzerine temellenmiş bir uluslararası işbölümünün başlangıcını belirleyen dönemdi. Bu tip sanayileşme, tekeller tarafından "ihsan" edilmemişti, burjuva ama anti-emperyalist hareketçe onlardan koparılmıştı. Bu uzun bunalım dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bütün kapitalist sisteme rakipsiz biçimde egemen olan ABD'nin yararına, emperyalistler arası ilişkilerin gittikçe bozulmasına tanık oldu. Hiç kuşku yok ki, tekelci kapitalizm ekonomik sistemi bu otuz yıl içinde serpildi. Ama bu dönem, dünya çapındaki mücadelelerin (anti-emperyalist mücadeleler, merkezdeki sınıf mücadeleleri, emperyalistler arası çatışmalar) gelişimiyle koşullandı. Artığı emmenin yeni biçimleri (silahlanma, üçüncü sektördeki israf, vb.), ancak, bu harcama biçimlerinin, üzerinde geliştikleri fiili veya tasarlanmış emperyalist aşırı sömürüyü varsaydıkları kabul edilirse anlaşılabilir. Son olarak, bu dönem, Rus devriminin giderek yozlaşmasıyla, 1917'yi mümkün kılmış olan işçi-köylü ittifakının 1930'larda parçalanmasıyla, bu temelde yeni bir sınıflı üretim tarzının doğuşuyla ve Marksizmin ekonomizme indirgenişiyle karakterize oldu. Ne var ki, bütün bu süreç, ancak emperyalist genişlemenin ikinci evresinde geriye bakıldığında açıkça berraklaşacaktı.

Emperyalist genişlemenin ikinci evresi, *La crise de l'impérialisme*'de yazdığım gibi, bir önceki bunalımın sınırlı anti-emperyalist zaferlerini "telafi" etti.[21] Mücadele/telafi diyalek-

21 Amin, Faire, Husséin, ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975).

tiği, bize, gerçekte şunu öğretiyor; sonuna kadar –yani, sosyalist devrime kadar– götürülmeyen her mücadele, kapitalizmin yeni bir yükselişinin temelini oluşturur. İthal ikamesiyle sanayileşme, periferi burjuvazisini (ve hatta küçük burjuvaziyi) emperyalist sisteme entegre eder ve böylece, anti-emperyalist stratejinin doğasını dönüştürür. Bundan böyle, periferi burjuvazisi, bazı fraksiyonları yerel koşullara göre ve taktik olarak anti-emperyalist olabilseler bile, stratejik olarak, kapitalist kamptadırlar. Aynı zamanda, bu sanayileşme kapitalizmin yeni bir yükselişi için temel olarak hizmet eder. Yakın geçmişteki kriz (1973-74 petrol krizi, ç.n.), enerji ve ucuz hammaddelerin merkezdeki genişlemede oynadıkları olağanüstü rolü ve bu bağlamda, periferi ihracatındaki artışın kanıtladığı gibi, bu "telafi"nin "ekonomik" düzlemdeki belirleyici önemini açığa vurmuş bulunuyor

Merkezdeki sosyal demokrat ittifak, özellikle, Sovyetler'deki evrim Üçüncü Enternasyonal'in son devrimci izlerini de yok ettiğinden beri, bu temelde güçleniyor. Barış içinde bir arada yaşama, "sistemlerin yakınlaşması" ve "ekonomik hesaplamanın ve (kısmi de olsa) "piyasa"nın yeniden benimsenmesi ile birlikte, ikinci revizyonizm doğdu. Aynı zamanda, bu ikinci evrede, 1945'in emperyalistler arası dengesizlikleri gittikçe istikrar kazandı: Amerikan hegemonyası kısa sürdü ve 1958'den itibaren, Avrupa ve Japonya yeniden rakip –en azından ekonomik rakip– haline geldiler ve ABD'nin, kendi emperyalist dairesindeki özerkliğini tartışmayı talep edebildiler. Tahlil şunu gösteriyor: 1) (Vietnam ve özellikle Ortadoğu'daki) Antiemperyalist mücadeleler, öteki çelişkilerin gelişmesini de koşullayan belirleyici bir merkezi konum işgal ediyor; 2) Sosyal demokrat ittifakın güçlükleri (Güney Avrupa) veya bunalımı (İngiltere, İskandinavya) emperyalist stratejilerin başarısızlıklarını yankılıyor ve 3) Bu başarısızlıklar emperyalistler arası çatışmaların şiddetlenmesine neden oluyor. Merkezdeki ekonomik evrim –çokuluslu fir-

malar, artığı emmenin yeni biçimlerinin genelleşmesi– dünya çapındaki sınıf mücadelesinin gelişmesine bir yanıttır, sınıf mücadelesinin çerçevesini belirleyen "bağımsız değişken" değil.

Öyleyse, var olan bunalım, genelde kapitalizmin değil, emperyalizmin bir bunalımıdır. Bu bunalım, ya sosyalist devrimlerle ya da uluslararası işbölümünün ve sermaye merkezileşmesinin yeni bir evresiyle aşılabilir. İkinci şık, Batı dünyasını Sovyet tarzının çok yakınına getirecektir. *1984* tipi neo-emperyalizm (sosyal emperyalizm) için bir zemin olarak sosyal demokrat ittifak veya revizyonist ittifak alternatiflerini bu perspektif içine oturtuyoruz.[22] Bu iki şıkkın bileşimi ve örneğin, belli başlı merkezlerde kapitalizmin yenilenişi sermayenin devlet tarafından merkezileştirilmesine yol açarken, periferinin bazı önemli bölgelerinde de devrimci çözümün tutunmayı başarması mümkün olabilir. Dünya ölçeğinde sosyalizme geçişin bu tipi, Roma İmparatorluğunun feodalizm tarafından aşılmasının tarihiyle bir analoji kurularak, bir yanda, periferinin belirleyici rolünü, öte yanda ise, antikapitalist bir toplumsal olgunlaşma ile, onun kendini etkili bir politik başkaldırıya dönüştürme yeteneksizliği arasında giderek genişleyen bir uçurum şeklinde tanımladığımız "çöküş modelleri"ni gündeme getirir. Bu çöküşün Roma'daki biçimi, Hıristiyanlık ve barbar istilasıydı. Bunun çağımızdaki biçimi ise, "direniş" ve mücadelelerin, politik düzlemden toplumsal hayatın öteki cephelerine (aile, töreler, kültür) kaymasıyla belirleniyor. Bu mücadelelerin gelişimi, devleti kötürüm edip *1984* olasılığını –kaçınılmaz olmayan, ama devletin genişlemesi ve pekişmesine dayalı, olası bir devlet tepkisini– geciktiriyor.

22 G. Massiah, bizim revizyonist ittifak – sosyal emperyalizmin temeli– dediğimiz şeyin kesin doğası üzerine güçlü ir ışık tuttu. Amin, Faire, Hussein ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975) içinde.

6. BÖLÜM

Uluslararası Ticaret ve Emperyalizm

Toplumsal bilimlerdeki teorik incelemelere şu üç yaklaşımdan biri yön verir –yardakçı (*apologetic*) ideoloji, pozitivist ampirizm veya temel bilim. İlgi alanları ve eleştirel geçerlilikleri gibi, bunların sonuçları da, kullanılan kategori ve kavramların epistemolojik konumlarına bağlıdır.

Dolayısıyla, uluslararası değişim (ticaret) sorununa üç ana yaklaşım var. Bunlardan her biri, genel olarak değişime, yani, değer teorisine ilişkin bir dizi teorik önermeye (uygun kategoriler, kavramlar ve yöntemlerle birlikte) karşılık gelir. Uluslararası ticaret sorunu karşısında, bayağı değer teorisi –yani, neoklasik öznel değer teorisi–, klasik teorinin tekrarından başka bir şey olmayan yardakçı bir sahte teoriden ibarettir.

Öznel değer teorisi, Marx'ın, *Kapital* (1867)'in ilk cildini yayımlayarak başlattığı ekonomi politiğin eleştirisine yanıt olarak, 1870'lerde geliştirildi. Aslında bu teori, neoklasik ekonominin üç kaynağı olan Böhm-Mawerk, Menger ve Walras'ın büyük kaygılarına bir yanıttı: Marx'ın, kapitalist toplumda emek sömürüsüne ilişkin çıkarsamalarını kesinlikle çürütmek gerekliydi. Bir yüzyıl sonra, neoklasik ekonomi, Sraffa'nın eserlerinin yayımlanmasıyla çöktüğünde, başlangıçtaki amaç unutulmuştu.

Öznel değer teorisinin, –biçimsel mantığın ölçütlerini bile tatmin etmeyen– bir totoloji üzerinde durduğu gösterildi.

Gerçekte, kârı "sermayenin verimliliği"nden türetmek mantıksal olarak olanaksızdır. Üretimde kullanılan "sermaye miktarı" göreli fiyatlar sisteminden bağımsız olarak ölçülemez, çünkü, bu sermaye miktarı, tek ortak paydası değer olan heterojen bir mallar topluluğu oluşturur. Dolayısıyla, kullanılan sermaye ve elde edilen çıktı miktarları, bağımsız olduğu iddia edilen bir teknolojinin fonksiyonu değildir sadece, fakat aynı zamanda fiyat yapısını ve gelir dağılımını da yansıtır. Carlo Benetti'nin gösterdiği gibi, "sermayenin marjinal verimliliği" belirsiz bir şey olarak kalır.[1]

Bu temel zorluğun üstesinden gelmek için çevrilen dolapların hiçbiri, bayağı ekonomiyi bu ikilemden kurtaramadı. Aynı şey, sermayenin zaman içinde donmuş emeğe indirgenmesi için de doğrudur. Böhm-Bawerk, "sermayenin fiziki verimliliği"nden ("üretim sürecinin uzaması"ndan kaynaklanan üretim artışı), "sermayenin değere göre verimliliği"ne geçiş yaparken, bir kısır döngüye sıkıştı.[2] Gerçekte, ürün hacminde "üretim sürecinin uzunluğu" nedeniyle meydana gelecek belirsiz bir artış, sadece "amortisman oranı"nın fiziki verimliliğin büyüme oranından daha yüksek olması koşuluna bağlı olarak, başlangıçta artan, sonra ise azalan bir fonksiyona neden olabilir. Böhm-Bawerk, bu güçlükten sıyrılmak için, ücret malları üretimine doğrudan veya dolaylı olarak ayrılmış işgücü miktarını tanımlayan gerçek ücretleri yeniden şemasına sokmak zorunda kaldı. Böylece, "üretim süresi" sorunsalı yerine, toplumsal üretimin iki kesimi (sermaye malları üretimi ile tüketici malları üretimi) arasındaki denge sorunsalını ikame ederek ve dolayısıyla, sermayemin verimliliği yerine koymak istediği "zamanın verimliliği"ni ortadan kaldırarak, Marx'ın çerçeve-

1 Carlo Benetti, *Valeur et répartition* (Paris: Maspero, 1974), s. 47.

2 Bkz. Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1976), s. 199 vd.; *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976), s. 226vd.

sini kabul etti. Benetti, Wicksell cephesinde de benzer bir iflası göstermiş bulunuyor; Wicksell, sermayeyi birikmiş (tarihlenmiş) emek olarak tanımlarken, sermayenin miktarı gelir dağılımına bağlı olduğundan, "sermayenin marjinal verimliliği" teorisinin mantıksal tutarlılığını korumayı başaramadı.

Bayağı ampirizme –fiyatların arz ve taleple belirlenişine– sığınmak da sorunu çözmede aynı ölçüde yetersiz kaldı. Maliyet sabit olduğunda, talep sadece istenen miktarı belirler, fiyatı değil. Arz ve talebin fiyatların belirlenmesinde simetrik konumlar işgal etmeleri için, maliyetler azalıyor olmalıdır. Ama burada da, her branşın bir tane tekelci işletme tarafından yönetilmesi gerekli olduğundan, ölçek ekonomileri zorunlu varsayımı rekabet varsayımıyla çatışır. Talebe gelince: gelire bağlıdır, gelir ise göreli fiyatlara, göreli fiyatlar da gelir dağılımına götürür bizi. Bu nedenle, genel denge teorilerinin sorunu aydınlatabileceği düşüncesi hiç de sağlam değildir.

Böylece, bayağı ekonomi, teknolojinin toplumsal sistemden bağımsız biçimde var olduğunu, yani, "tarafsız" olduğunu farz etmeye zorlanır. Ama bayağı ekonomiye göre, farklı teknolojileri taşıyan "üretim fonksiyonları", sadece fiyatlar, ücretler ve kâr oranıyla ölçülebilen "sermaye miktarları" kullanır. Böylece bayağı ekonomi, kendi iddialarının tersine, teknolojinin tarafsız olmadığını, temel toplumsal ilişkinin, emek sömürüsünün bir fonksiyonu olduğunu gösterir.

Eğer öznel teorinin hiçbir bilimsel değeri yoksa, sadece sonuç olarak sunduğu tam "evrensel uyumlar"ı daha başından tartışmasız kabul ederek sistemin yardakçısı olarak görev yapıyorsa, aynı şey bayağı uluslararası ticaret teorisi için de doğrudur. Değer teorisi bırakıldıktan sonra, Ricardogil karşılaştırmalı üstünlükler modelinin de bir anlamı kalmaz.[3] Üstünlükler, artık, önsel (a priori) olarak nesnel gerçeklikte

3 Bkz. Samir Amin, *Unequal Development* s. 136-38.

(karşılaştırmalı üretkenliklerde) içerilmez. Taussig tarafından başlatılan bu teorik yozlaşma, giderek, ikame anlamında üstünlüğün "modern" formülasyonu ile sonuçlandı (Haberler, Lerner, Leontief). Burada yine, öznel teorinin kısır döngüsünü görüyoruz; çünkü, mübadele edilen mallar daha bol olan etmenleri içerirler, ama, bizzat bu etmenlerin fiyatları, dış ticarete bağlıdır. Buna, toplumsal kayıtsızlık eğrilerinin kurgusunda yatan toplamlaştırma (*aggregation*) güçlükleri de eklenmelidir. Uluslararası ticaret, salt varlığıyla, her iki tarafa da ister istemez yarar sağlar. O halde teori gereksizdir burada; açıklayacağı bir şey kalmamıştır. Yardakçılıktan (*apologetics*) ibarettir.

Sermayenin, (artık değer oranı, yani, sömürü oranı tarafından ifade edilen) toplumsal bir ilişki olarak değil de, bir nesne olarak tanımlanması, kapitalist üretim tarzına özgü yabancılaşmanın mantıksal sonucudur. Benetti'nin belirttiği gibi, bayağı ekonomi, eşya-sermayenin heterojenliğini örtbas etmek için, sermayeye, esrarengiz bir varlıkmış gibi davranmaya sürüklenir –Samuelson'un "pelte"si gibi. Bu, bütün simyacıların ruhani tözüdür.

Sermayenin ve ürünün fiziki türdeşliğini kabul ederek, bayağı değer teorisi, çözmesi gereken sorunu, fiyatlar sorununu hasıraltı eder. Bu şaşırtıcı değil, çünkü, bayağı ekonomi toplumsal olguları, dolayısıyla değişimi (mübadeleyi) ve nihayet, fiyatları da dışlayan bir soyutluk düzeyinde çalışır; kavramlarını, adasındaki Robinson Crusoe'ye, yani, doğada mücadeleyle uğraşan bireye referansla seçer. Totolojik önermeler, beylik laflar ("Her şey başka bir şeyin içinde var olur") ve psikolojizm (her şeyin nihai temelini oluşturan "ebedi insan"ın psikolojisi) arasında bocalar durur.

Bunun iki belirleyici sonucu var. İlki, kapitalizmin sözde ekonomik rasyonalitesine yönelik önermelerin yardakçı (*apologetic*) niteliğidir. Bu düşüncenin hatalı olduğunu gösterdik. Optimum seçimden söz etmek, eğer bu seçim son tahlilde artık

değer oranına, yani toplumsal bir ilişkiye bağlıysa, anlamsızdır. Başına buyruk bir ekonomik rasyonalite yoktur –rasyonalite daima belli bir üretim tarzına göredir. Kapitalist sistemin toplumsal irrasyonalitesi, "fiyat rasyonalitesi"nden söz edilmesini olanaksız kılar. Fiyatların irrasyonalitesi, belirleyici nitelikte dört küme koşula bağlıdır. Bunların en önemlisi, fiyatların, can alıcı toplumsal sömürü (artık değer oranı) ilişkisine olan bağımlılığıdır. İkincisi, kapitalist sistemin, doğal kaynakları kullanım tarzına ilişkindir (okuyucuyu, doğal kaynaklara erişimi denetleyen etmenlerle ve bu etmenlerin fiyat sisteminde nasıl yansıdıkları ile ilgili tahlilime yönlendiriyorum).[4] Bu irrasyonalitenin üçüncü boyutu, tekellerin fiyatları bozucu etkisini yansıtıyor. Dördüncüsü, parçalanmış sermaye mülkiyetinin sermayenin dolaşımını kösteklemesi olgusundan türer, çünkü –tekellerin varlığı bir yana– işletmeler ve sektörler, farklı özfinansman ve dış borçluluk oranlarına sahiptir.[5]

Aynı sorunlar uluslararası ticaretle ilgili olarak da ortaya çıkar. Uluslararası ticaret, farklı toplumsal sömürü ilişkilerinin (farklı artık değer oranlarının) karakterize ettiği ülkeleri birbirine bağlar, üretilmeleri için doğal kaynakların (hammaddeler, petrol, tarım ürünleri) geniş çapta tüketilmesini gerekli kılan mallar içerir ve tekelleri, ulusal sınırlar içinde ve ötesinde, boy ölçüşmeye zorlar. Bunun ışığında bakıldığında, uluslararası ticarette evrensel uyumları tartışmasız kabul etme kısır döngüsünün ne kadar beceriksizce olduğu görülebilir.

Bayağı teorinin iflasının doğrudan doğruya ilkinden türeyen ikinci bir sonucu vardır –herhangi bir teorik temelden yoksun burjuva ekonomi politikalarının belirsiz karakteri. Burada, teori ile pratik arasında hiçbir ilişki yoktur; bir yanda batini ve kof

4 Bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı"; ve *Unequal Development*, s. 63 vd.

5 Bkz. bu kitapta, Bölüm 1, "Mikroekonominin Eleştirisi"; ve *Accumulation on a World Scale*, s. 457-58.

bir simya ("saf ekonomi bilimi"), öte yanda basit "mutfak reçeteleri". Bu sonuncular, birbiriyle bağlantılı olguları yapay biçimde ayıran ve bu nedenle genellikle yanlış veya olsa olsa kısmi betimlemelerden ibaret olan, sahte-bilimsel açıklamalar –paranın miktar teorisi, iş döngüsü ve konjonktür teorileri, dış ödemeler dengesi teorileri vb.– üzerine temellenmiştir. Buna rağmen bu politikalar, devlet müdahalesi için elverişli bir alan oluşturan uluslararası ekonomik ilişkilerde önemli bir rol oynuyor.

Öznel değer teorisini bir yana bırakıp pozitivizm ve ampirizmin belirlediği ekonomist çerçeveyi koruyarak, ekonomi politika ve teorisinin söz konusu yetersizliklerinin üstesinden gelmek mümkün müdür? Ricardo'nun yöntemi böyleydi. Sraffa'nın çalışması, bayağı değer teorisinin saçmalıklarının yarattığı bunalımı çözme çabasında, Ricardo'nun yardımını sağlamaya yönelik bir ilk girişimi temsil eder. Bu çaba, yardakçı teorinin terkini ve dolaysız, apaçık gerçekliğe yönelik ciddi bir ilgiyi gerekli kılıyor. Bu, gezegenimiz üzerindeki her şeyin güllük gülistanlık olduğu, bir kimya tekelince üretilen en son sabunun (artık var olmayan) bir önceki sabunun fiyatının iki katına satılmayı hak ettiği ve bu nedenle, Afrikalı köylülerin, bu olağanüstü ilerlemeyi mümkün kılan hammaddeler için, eskiden aldıklarının sadece yarısı kadar bir fiyat elde ediyor olsalar bile, şikâyet etmemeleri gerektiği yolundaki inancın da terk edilmesini gerekli kılıyor. Söylem çerçevesi şimdi belirli ve açık bir hale gelir. Yeni kavramlar berrak, ölçülebilir, sayılabilir olmuştur, tıpkı muhasebecilerin kavramları gibi. Gerçeklik kendini sunduğu biçimiyle incelenir.

Bu, Sraffa'nın ve aynı zamanda Oscar Braun'un alanıdır.[6] Braun, belirli bir ekonomide iki metanın, demir ve buğdayın şu teknolojilerle üretildiğini kabul eder:

6 "Commerce international et impérialisme," Ga-Kwame Amoa ve Oscar Braun, Echanges internationaux et sous-développement (Paris: Anthropos, 1974) içinde.

13 ton demir + 2 ton buğday + 10 işçi-yıl = 27 ton demir
10 ton demir + 4 ton buğday + 10 işçi-yıl = 12 ton buğday

Eğer r kâr oranı sabitse, şunları elde ederiz:

$$(13p_1 + 2p_2)\ (1 + r) + 10w = 27\ p_1$$

ve

$$(10p_1 + 4p_2)\ (1 + r) + 10\ w = 12\ p_2$$

Burada, p_1 bir ton demirin, p_2 ise bir ton buğdayın fiyatını ve w da, işçi-yıl başına ödenen ücreti temsil eder.

Demirin A ülkesinde üretildiğini ve A ülkesinin, ücretlerin w_1 olduğu ileri bir ülke, buğdayın ise B ülkesince üretildiğini ve B ülkesinin, ücretlerin w_2 olduğu (w_2'nin w_1'den az olduğu) egemenlik altında bir ülke olduğunu kabul edelim. Eğer ücretler A'da ve B'de aynı olsaydı –diyelim ki 0.56'ya eşit olsaydı–, o zaman kâr oranı 0.20, buğday fiyatı 2.44, demir fiyatı ise 1 olurdu. Buna karşılık, eğer ücretler A'da 0.70 ve B'de 0.12 (ya da 5.8 kat daha az) olsaydı, o zaman, aynı kâr oranıyla (0.20), buğday fiyatı 1.83'e düşerdi. Bu, (buğday ihraç edip demir ithal eden) B ülkesinin ticaret hadlerinde yüzde 25'lik bir bozulma, kâr oranı değişmemişse, karşılıklı ücretlerde köklü bir değişmeye yol açardı: A ücretleri yüzde 25 artarken, B'deki ücretler eski düzeylerinin yüzde 17'sine düşerdi. Buna karşılık, ücretler aynı ve üretkenlik eşitse (ki, öyledir, çünkü B ülkesi, buğdayı, daha önce A'da kullanılmakta olan teknikle üretir) buğdayın uluslararası fiyatı, ücretlerin B'de daha düşük olduğu zamanki fiyatından farklı (daha yüksek, ç.n.) olurdu.

Sraffa'nın modelinin anlattığı şey budur. Braun, periferinin ihracat fiyatlarının şu ankinden çok daha yüksek olabileceğini gösteriyor. Arghiri Emmanuel, aynı tezi, kendisini karakterize eden bütün bozulmalara rağmen dünya pazarının yine de "normal" değişim ilişkilerini yansıttığı biçimindeki geleneksel görüşe karşı çıkarak, çok daha önce ortaya atmıştı. Ne olursa olsun,

olgular Braun ve Emmanuel'in haklı olduklarını kanıtlar gibi gözüküyor: Petrol fiyatı üreticilerin tek yanlı bir kararıyla iki katına çıkarılmamış mıydı? Pozitif sonuçlara götüren böyle bir tahlil sağlamdır. Buna karşılık, bayağı değer teorisinin yardakçı ideolojik tahlili, bu gerçekliğin meydana çıkarılmasını olanaksız kılmış, totolojinin kısır döngüsüne kilitlenmiş ve herhangi bir şeyi açıklamakta aciz kalmıştı. Ne var ki, Oscar Braun, kısa sürede bazı güçlüklerle karşılaşır. Fiyat yapısı ile ücretlerdeki eşitsizlikten hangisi neden, hangisi sonuçtur? Model bu soruyu hiçbir zaman yanıtlayamaz. Bütün yaptığı, ekonomik niceliklerin karşılıklı bağımlılıklarına işaret etmekten ibarettir.

Kaynağa, Sraffa'nın modeline dönelim. Bayağı modellere üstünlüğü apaçık. Sraffa, fiyat teorisinin, getiriler hakkında herhangi bir kısıtlayıcı varsayım olmaksızın kotarılması gerektiğini anlamıştı. Bu nedenle onun modeli, Ricardo'nun ve Marx'ınkiler gibi, sadece sabit getirileri kapsar. Bu yaklaşım, eğer istenirse, daha sonra, artan veya azalan getirilerin eklenmesini engellemez, ama bayağı ekonominin yapmaya zorlandığı yanlış varsayımdan, zorunlu olarak azalan verimler varsayımından da uzak tutar bizi. Onun modeli, (örneğin kullanım değerleri gibi) ölçülemeyen herhangi bir büyüklük içermez ve bu nedenle, Ricardo ve Marx'ta da olduğu gibi, gerçekliklerin aydınlatılmasını olanaklı kılar.

Fakat bunlar, onun erdemleri olduğu kadar, sınırlılıklarıdır da. Çünkü Sraffa'nın modeli, gerçek ücretlerde bir değişmenin, hem kâr oranını hem de göreli fiyatları etkilediğini gösterir. Benetti'nin işaret ettiği gibi, fiyat sistemine anlamını veren şey, artık ürünün tahsis tarzıdır.[7] w'yu r'ye bağlayan fonksiyon, verili bir üretim sisteminde (verili bir teknik katsayılar sisteminde), belirli bir meta için w ile r arasındaki ilişkinin sadece (dolaysız veya dolaylı) üretim koşullarına bağlı bulunduğunu gösteriyor. Tahsisin ekonomik ifadesi ise belirsiz kalıyor.

7 Benetti, *Valeur et répartition*, s. 100.

Bu güçlüğün bilincinde olan Sraffa, kararlı bir fiyat ölçüsü olarak, ulusal geliri oluşturan toplamlaştırılmış metaları seçti. Ancak bu ölçü biriminin kendisi, değişken bir üretim sisteminin fonksiyonudur. Sistem, evriminin belli bir aşamasında, sorgusuz kabul edildiğinden, eşitsiz kâr oranlarına denk düşen tek bir standart inşa etmek mümkün değildir –göreli fiyatlardaki değişmeler anlaşılmaz kalır.[8] Benetti, Sraffa'nın pozitif modelinin artığın nasıl oluştuğunu açıklamadığı, fakat sadece, bunu verili kabul ettiği sonucuna varıyor. Ricardo'nun bu yeniden sahneye çıkarılmasına, fiyatlar, ücretler ve kârlar arasında (değerin aracılığına başvurmaksızın) bir karşılıklı bağımlılık sistemi kurmaya karşı, bizim de itirazımız buydu. Bu model kapitalist üretim tarzını varsayar, fakat onun doğasını açıklamaz.[9]

Yöntemi, genel karşılıklı bağımlılığı şart koşmadığı, fakat birbirini izleyen bağımlılıklarla ilerlediği için, Ricardo bu güçlükle karşılaşmadı. Benetti, Ricardogil ekonominin bu yönünü, onun içinde rant teorisinin kapladığı asimetrik yeri belirterek vurgular. Eğer, buğday üretimi tümüyle buğdaydan türüyorsa, (tohumluğun yanı sıra, öteki bütün proleterler gibi tarımda çalışanlar da yalnızca buğdayla besleniyorsa), kâr oranı sadece tarıma ait denklemle belirlenir ve bu da, ekonominin bütünü için kâr oranını belirler. O zaman, öteki göreli fiyatlar da bu orana intibak edecektir. Eğer kâr oranı, bu şekilde, fiyatlara gönderme yapmadan belirlenebiliyorsa, bunun nedeni, tarıma ait denklemin hem sermayeyi, (tohum artı işçilere avans), hem de ürünü ölçmek için, fiziki olarak türdeş nicelikleri birleştirmesidir.

Bu asimetriyi görmemek, Ricardogil rantı marjinalist düşüncenin genelleştirilecek ilk örneği olarak yorumlamak, bir Alfred Marshall'ın sıradanlığını gerekli kıldı. Benetti, Ricardogil rant teorisinin prematüre bir marjinalizm olmadığını kaydeder –her

8 A.g.e., s. 128-29.

9 Amin, *Unequal Development*, s. 60.

arazi parçası, kendine özgü olan bir verimliliğe sahiptir ve bu verimlilik, toprak öteki faktörlerle artan miktarlarda birleştirildiği için, azalmaz. Benetti bu ayrımı ifade ederken, (Ricardo'nunki gibi) betimsel bir eğrinin, (marjinalistlerinki gibi) fonksiyonel bir eğri ile aynı mantıksal konuma sahip olmadığını hatırlatır.

Bu nedenle, Ricardo'nun eleştirisi yeni bir yaklaşıma yol açmak zorundaydı. Saydam basitleştirilmesiyle (geçimlik ücretler teorisiyle) birlikte ücret teorisinin terki, Ricardo'nun kısıtlayıcı varsayımının ve genel bir bölüşüm teorisi olarak rantın oynadığı özel rolün ötesine geçmeyi mümkün kıldı. Marx'ın tahlili bu öteye geçişi temsil eder. Marx'ın yaptığının aksine, onu aşmadan Ricardo'yu diriltmeye çalışan Sraffa, başarısız kalmaya mahkûmdu: Kârı açıklamakta aciz kalan Sraffa, kendini, onun salt varlığını göstermekle sınırladı. Bayağı ukalalıkların yok edici bir eleştirisini temsil ettiği sürece, katkısı olumludur, ama pozitif bir açıklama getirmede başarısız kalmıştır.

Bayağı teori niye bir yüzyıl kadar uzun bir süre ayakta kaldı? Başlangıç noktamıza dönelim. Ricardo, Marx tarafından aşılır aşılmaz, burjuva ideolojisi, Ricardo'nun pozitivist varsayımlarını gözden çıkarmaya ve yeni, görünüşte tutarlı bir ideolojik yapı inşa etmeye mahkûmdu. Kaydedilmelidir ki, Marx, Alman felsefesini (yabancılaşmayı toplumsal içeriğiyle ilişkilendirerek) ve Fransız sosyalizmini (politik ütopyacılığı sınıf içeriğiyle ilişkilendirerek) aşmış olduğu gibi, Ricardo'nun çelişkilerini de onun ekonomizminin ötesine giderek aştı.

Felsefenin ampirizme ve Darwinci bilimciliğe indirgendiği İngiltere'de, Marx hemen hemen hiç anlaşılmadı.

Bayağı ekonomi Avrupa'da o kadar kolay kabul edilmedi. Örneğin, Fransa'da Nogaro, Sraffa'dan çok önce, marjinalist ekonominin biçimsel mantığın ölçütlerini karşılamadığını ileri sürdü.[10] Ancak daha ileri de gitmedi.

10 Bertrand Nogaro, *La valeur logique des théories économiques* (Paris. 1974).

Bayağı ekonominin basmakalıp totolojileri, felsefi olarak İngiltere'den bile daha yoksul olan ABD'de, en nihayet, kusursuz bir yabancılaşma ideolojisini oluşturacaktı. Anglo-Amerikan dünyasının aşırı yabancılaşması, bayağı ekonominin basmakalıp totolojilerinin başarısını ve Marx tarafından çok önce aşıldığına aldırmadan, Ricardo'nun bu gecikmiş ama etkili canlanışını açıklıyor.

Oscar Braun, bir katkıyı temsil etmesine karşın yetersizliklerle malul bulunan, en gelişmiş ampirik pozitivist uluslararası ticaret teorisini formüle etti. Braun'un ortaya koyduğu başlıca soru, (hangisi ilk değişkendir: uluslararası fiyatlar mı, ücret farklılıkları mı?), kötü bir biçimde ifade edilmiştir. Tarihsel nedenlere (farklı toplumsal kuruluşlar) bağlı olan ücret eşitsizliği, uzmanlaşmaya ve bu uzmanlaşmayı pekiştiren bir uluslararası fiyatlar sistemine yol açar.[11] Dahası, Emmanuel ve bana göre, ücretlerin bağımsız değişken olduğunu ileri sürmesi, Braun'un benim bakış açımı anlamadığını gösteriyor.

Braun, hem merkezde hem de periferide, "saf bir kapitalist üretim tarzını" varsayıyor. Ama, tekrar tekrar belirttiğimiz gibi, uluslararası ticaret teorisi, ekonomi bilimince değil, tarihsel materyalizm tarafından tanımlanacak bir başka teori lehine, bu çerçevenin ıskartaya çıkarılmasını gerekli kılıyor. Çünkü, söz konusu ilişkiler farklı toplumsal kuruluşları birbiriyle temas haline sokar ve bu nedenle, münhasıran kapitalist üretim tarzı çerçevesinde görülemezler.[12] Bu noktayı göz ardı ettiği için, Braun, verimlilik sorunundan kaçabiliyor, merkez ve periferinin özgül (spesifik) metalar ürettiği varsayımını yapabiliyor.

Buna karşılık, ben, dünya kapitalist sistemini, kapitalist üretim tarzına indirgenmiş toplumların basit biçimde yan yana bulunmaları (*juxtaposition*) olarak değil, bir kapitalist

11 Amin, *Unequal Development*, s. 151-52.

12 Amin, *Accumulation on a World Scale*, s. 37.

kuruluşlar sistemi olarak irdelemeyi seçtim. Emmanuel'in geliştirdiği eleştiriye dayanarak, "dünya değerleri" (uluslararası değerler değil) ve (dünya sisteminin birliğinin bir yansıması olarak) bunların "üstünlüğü" kavramını işledim. Öte yandan, merkezin ve periferinin nitelikçe farklı kuruluşlarını özellikle vurgulayarak, bu bütünlüğün türdeş bir şekilde görülmesini reddettim. Bu, hem dünya pazarı için üretim yapan sektörlerde, hem de diğerlerindeki üretici güçlerin eşitsiz gelişimini karakterize edebilen (ve böylece anlamlı hale gelen) üretkenlik farklarına karşın, merkez ve periferinin dünya pazarı için nasıl olup da özdeş malları (veya yakın ikamelerini) ürettiklerinin anlaşılmasını mümkün kılar.

Tek yanlı ekonomist belirlenmeleri kabul etmediğimden, Braun'un sorusunu sormuyorum. Bunun yerine, sorunu, nesnel ve öznel güçlerin diyalektiği içinde koyuyorum, ki bu bizi tarihsel materyalizme götürüyor. Eşitsiz değişim, son tahlilde, sermayenin periferide merkezdekine göre daha yüksek işgücü sömürü oranları gerçekleştirmesi olanağını verir. Denge ile ilgili büyüklükler, (ortalama kâr oranı, merkezdeki ücretler, periferide ücretin emeğe oranı), ne rastgeledir ne de mekanik ekonomik yasalarca belirlenir: Bunlar, sistemin temel toplumsal ilişkileri –işgücü sömürü oranları– tarafından belirlenir. Bu oranlar farklı düzlemlerde iş görür: dünya sistemi düzlemi (ortalama oran), merkezin düzlem(ler)i ve periferinin düzlem(ler)i. Kapitalist üretim tarzının kapitalizm-öncesi tarzları radikal bir biçimde çözme eğilimi (toplumsal kuruluşun kapitalist tarza indirgenme eğilimi) nedeniyle merkezdeki sömürü oranının (veya, daha doğrusu, onun yabancılaşmış yansıması olan kâr haddinin) eşitlenmeye yüz tutmasına karşılık, emeğin sermayeye biçimsel tabiiyetinin, (gerçek tabiiyete karşıt olarak)[13] hâlâ sürdüğü periferide, durum bu değildir.

13 Bkz. bu kitapta, Bölüm 2, "Kapitalizm ve Toprak Rantı".

Bu nedenle, eşitsiz uluslararası değişim tartışmalarında, merkezî sorun, dar anlamıyla değişim alanından eşitsiz uluslararası işbölümü alanına kaymış bulunuyor. Bu sorunda berraklık sağlamak için, pozitivist ampirist ekonominin dar çerçevesini terk etmek ve temel bilimin –tarihsel materyalizm– çerçevesini kabul etmek zorunludur.

Charles Bettelheim, bana yazdığı Mart 1974 tarihli mektubunda, bu tartışma boyunca geliştirdiğim bakış açısını kabul ediyor ve şöyle diyor:

> *L'échange inégal et la loi de la valeur* başlıklı kitabınızı okumuş bulunuyorum ve bana gönderdiğiniz için teşekkür ediyorum. Pek çok sorunda ortak görüşlere sahip olduğumuz için mutluyum.
>
> Kitabınızın, Emmanuel'in eseri hakkındaki tartışmada ortaya çıkan temel sorunları aydınlattığını sanıyorum.
>
> Bana göre, kitabınızın anahtar tezleri arasında, bir "bağımsız değişken" olarak ücretler kavramını çürütmeniz (ki bu, aynı zamanda bu kavramın ideolojik temellerinin de çürütülmesidir) ve özellikle, bu dünya değerinin, kapitalist-olmayan üretim tarzlarının yeniden üretim koşulları üzerindeki etkilerine ilişkin tahlilinizle bağlantı içinde öne sürdüğünüz, uluslararası metalarda tek bir dünya değerinin varlığına ilişkin teziniz (s. 17) var.
>
> Sonuçlarınız, aynı zamanda, Emmanuel'in doğru olmayan bazı görüşlerinin, örneğin, "uluslararası transferin otomatik olarak merkezdeki işçi sınıfına yaradığı" efsanesinin ya da egemenlik altındaki ülkelerdeki bir ücret artışının, bu ülkelerin gelişme olanaklarını olumlu yönde etkileyeceği görüşünün çürütülmesini de mümkün kılıyor. Merkezdeki "yüksek" ücretlerin esas olarak, uluslararası transferlerden değil, üretici güçlerin ileri gelişmişlik düzeyinden türediğini (s.71) ve uluslararası ticaretin, şu anda içinde bulunduğumuz emperyalist aşamanın özgül evresiyle bağlantılı bulunan yürürlükteki koşullarının, yerel burjuvazilerin yararına işlediğini göstermek de bana çok önemli görünüyor.

> Emmanuel'in kitabıyla başlayan tartışmanın, Marksist tahlilin, sınıfsal etkileri de dahil olmak üzere, uluslararası kapitalist işbölümü ve onun etkilerine ilişkin birleşik ve gerçekten geçerli bir bakış açısı elde etmesini sağlayan tezlerin formülasyonuna katkıda bulunabilmiş olmasını memnunlukla karşılıyorum.
>
> Ortada bir "terminoloji" sorunu kalıyor. Bana öyle görünüyor ki, farklı ülkeler tarafından sunulan malların *dünya değerlerinde mübadele edildiği* bir kez kabul edildiğinde, ülkeler arasındaki "eşitsizlikler" farklı ülkelerde aynı ürünü elde etmek için harcanması gereken emek miktarlarının eşitsizliğinden türediğine göre, (kullanımını sorguladığım) "eşitsiz değişim" ifadesini terk etmek zorunlu hale gelmektedir.
>
> Kâr oranının düşme eğilimine ilişkin olarak söylediklerinizde bana iyiden iyiye ikna edici göründü. Daha önce, özellikle *Economie appliquée*'de (Ekim 1959), benzer görüşler geliştirmiştim.

Bettelheim'in terminolojiye ilişkin önerisinin dikkate alınması tümüyle kabulümüzdür. Son tahlilde, eşitsiz değişimin altında yatan (ve kendisi de eşitsiz olan) uluslararası uzmanlaşma, baştan başa bütün dünya sistemindeki eşitsiz işgücü sömürü oranlarından kaynaklanır. Tartışma, uluslararası ticaret sorunu etrafında başladığı için, zaman zaman (dolaşımın soyut bir biçimde üretimin karşısına konulmasında olduğu gibi) sahte tartışmaların batağına saplandı; dünya değerleri anahtar kavramına varılması ve işgücü sömürüsünün eşitsiz olduğunun keşfi biraz zaman aldı. Üretim süreçlerinin giderek evrenselleştiği gerçeği, uluslararası ticarete ilişkin tahlillerin geçerliliğini sınırlıyor ve görünen olguların ötesine, sorunun can alıcı noktasına –dünya ölçeğinde sömürü ilişkilerine– gidilmesini gerekli kılıyor. Bu nedenle, "eşitsiz değişim"i "eşitsiz sömürü koşulları" ile ikame etmek tercihe değer olabilir.

Charles Bettelheim, sömürü koşulları hakkında, mektubunun ikinci kısmında şöyle diyor:

Aydınlatılmayı bekleyen sorunlardan biri de kapitalizmin periferisindeki işçilerin tabi tutulduğu sömürü oranı ile ilgili. Bu işçilerin, sanayileşmiş ülkelerdekine benzer bir teknoloji kullanan işletmelerde istihdam edildikleri zaman, merkezdeki işçilere göre daha çok sömürüldükleri konusunda sizinle hemfikrim. Bu inkâr edilemez bir olgudur. Öte yandan, etken olmayan veya modası geçmiş ekipmanla teçhiz edilmiş pek çok kapitalist işletmeye sahip Hindistan gibi ülkelerdeki (ve benzer koşullardaki başka ülkelerdeki) milyonlarca işçi, sefil ücretler almalarına karşın, (emekleri, bilimsel anlamıyla, daha düşük bir artık değer oranı ürettiğinden) sanayi ülkelerindeki işçilerden daha az sömürülürler. Belli bir ülkede böyle işletmelerde istihdam edilen işçiler, "modern" işletmelerde istihdam edilenlere göre daha kalabalıksa, bu ülkedeki ortalama artık değer oranı, sanayileşmiş ülkelerdekinden daha düşüktür. Bunun tam da nedeni, her ikisinin de çıktısının, sanayileşmiş ülkelerdeki üretim koşulları tarafından belirlenen bir dünya fiyatından satılmasıdır. Böylece, egemenlik altındaki ülkelerde bulunan "geri" kapitalist işletmelerin işçilerinin üretiminden kaynaklanan (toplumsal) dünya değeri, göreli olarak, bu işçilerin aldıkları ücretlerden de daha düşüktür (pratikte doğrulanabilecek bir olgu). Bu, daha düşük bir artık değer oranı ve (en modern işletmeler, sermaye tasarruf edici bir teknik kullanabildikleri zaman), muhtemelen, daha düşük bir kâr oranıyla sonuçlanır. Bu, bağımlılık altındaki ülkelerdeki kapitalistlerin sermayelerini neden sanayileşmiş ülkelere ihraç ettiklerini ve periferi kapitalizminin belirli bölgelerinde, örneğin Hindistan ve Brezilya'da, neden bir sanayileşme politikası başlatmaya hazır özel burjuvazilerin bulunduğunu da açıklıyor (bu, sizin "genç merkezler" sorunu dediğiniz şeyle ilişkilendirilmeli).

Bu bakış açısını bütünüyle benimsiyorum. Hiç kuşku yok ki, işgücü sömürü oranı, periferideki farklı sektör veya işletmelerde alabildiğine eşitsizdir. Bu eşitsizlik, periferide, merkezdekine göre çok daha derindir; çünkü, *Unequal Development*'da

gösterdiğimiz gibi, merkezdeki kuruluşlar saf kapitalist üretim tarzına eşitlenme eğilimi içindeyken, periferidekiler bariz biçimde heterojen olan karakterlerini korurlar. Bu çeşitliliğe rağmen, sistemin birliği: a) Dünya değerlerinin giderek artan üstünlüğü ve b) Bir bütün olarak sistem düzeyinde, emeğin sermayeye büyüyen bağımlılığı tarafından ifade edilir. Bu sonuncusu, periferideki biçimsel bağımlılık alanının genişlemesiyle sonuçlanır.

Periferideki sömürü oranının merkezdekine göre daha düşük olabilmesine rağmen, sisteme hükmeden sermaye fraksiyonu (periferideki başlıca etkinlikleri –büyük ihracatı, yerel pazarlar için üretim yapanlar da dahil modern sanayileri– dolaysız veya dolaylı biçimde denetleyen tekelci sermaye), periferideki yerel etkinliklerine bağlı olarak, kuşkusuz, daha yüksek sömürü oranlarından yararlanır. Bu nedenle, dünya sisteminin ana eğilimi, işgücü sömürü oranlarının gittikçe eşitsiz hale gelmesidir. Lenin'in ve daha sonra Çinlilerin, "Dünya işçileri, birleşin!" sloganı yerine, "Dünya işçileri, ezilen halklar, birleşin!" sloganını koymaları bu yüzdendir. Global sınıf mücadelesini karakterize eden çelişkilerin bütünlüğü ile ilişki içinde, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki çelişkiyi bu stratejik noktadan görmeliyiz.

Pozitivist bir yaklaşıma hapsolan ve bir "ana değişken" seçmek zorunda kalan Braun, uluslararası ticarette emperyalist ülkelerin ayrımcı politikalarına orantısız bir rol atfeder. Çünkü Braun'a göre bu politikalar, emperyalist ülkelerin egemenlik altındaki ülkelere elverişsiz uluslararası fiyatları dayatmakta kullandıkları araçlardır. Braun'un tezleri boş değil, ama daha ileri gitmiyor. Gerçekten de, egemenlik altındaki ülkeler niye bu politikaların kurbanıdırlar? Çünkü, der Braun, ihracat yapmaya zorlanırlar; merkez her şeyi üretirken, periferi uzmanlaşmıştır ve sermaye mallarıyla, üretemediği teknolojiyi ithal

etmek zorundadır. Sorun, böylece, değişimden (mübadeleden) uluslararası uzmanlaşmaya kaymış oldu. Ne var ki, eşitsiz sömürü olgusunu vurgulamak üzere daha ileri gidilmezse, bu ayrımcı politikalar terk edildiğinde, periferinin, dünya sistemine olan entegrasyonu nedeniyle, merkezdekine benzer bir gelişme içine gireceğine inanmaya sürüklenebiliriz. Bunlar, gelişmiş ülkelerde başka yanılsamalara –dünya sisteminin "uyumlu" işleyişi ile ilgili sofuca umutlara– yol açan milliyetçi yanılsamalardır.

Braun'un, sistemin dönemleştirilmesine dair tezleri de eşit ölçüde sınırlı. Sermaye ihracı tarafından karakterize edilen 1880-1930 dönemi ile eşitsiz değişim dönemi dediği sonraki dönem arasında bir ayrım yapıyor. Gerçekte, eşitsiz değişim, (eşit üretkenlikteki) emek karşılıkları arasındaki fark önem kazanmaya başladığında, yani, on dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıktı.[14] Merkezdeki gerçek ücret artışı, eşitsiz değişimin koşullarını yaratırken, genişletilmiş yeniden üretime katkıda bulundu. 1914'te veya en geç 1930'da başlayarak, merkezden periferiye sermaye ihracı akışı göreli olarak azaldı kuşkusuz; ama bu, tam da bu sermaye ihracından kaynaklanan eşitsiz işgücü sömürüsü üzerine temellenmiş dinamik bir eşitsiz gelişme yüzünden meydana geldi. 1880 ve 1930 arasında, sermaye mutlak anlamda aşırı bol değildi; ama (yüksek verimli) modern tesisler kurarak periferide daha yüksek bir çıktı elde etti. Söz konusu tesisler işgücü sömürüsünün şiddetlenmesine neden oldu. Bu aşırı sömürü periferide daha sonraki genişletilmiş birikim, dolayısıyla kârlı sermaye ihracı olanaklarını sınırladı, azalttı.

Bütün karmaşıklığı içinde sınıf mücadelesi, bu sorunların merkezinde yer alıyor ve ancak bu mücadelenin değişen koşullarını tahlil ederektir ki, sistemin düzgün bir dönemleştirilmesini yapabiliriz. Global sınıf çelişkileri ve ittifaklarındaki dönüşüm-

14 Bkz. Amin, *Unequal Development*, s. 183-91; 209-14.

lerin uluslararası sermaye akışındaki köklü değişmeleri belirleyebilmesi bu yüzdendir; birikimin yasaları son tahlilde bu sınıf ilişkilerince yönetilir. Merkezi birikim modelinin iki kesimi arasındaki ilişki mekanik bir ilişki değildir, nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik ilişki açısından ele alınmalıdır.[15] Bu sorun "olgun" kapitalizm, "sermaye fazlası" ve artığın emilme biçimleri üzerine olan tartışma sırasında yine ortaya çıktı. Ben, tekelci rekabetle birlikte asalak üçüncü sektörün gelişiminin, birikimin yasalarını iki sektörlü, mekanik ve basit bir modele indirgemeyi olanaksız kıldığını, Baran ve Sweezy tarafından önerildiği gibi, üçüncü bir sektörün, "israf sektörünün devreye sokulması gerektiğini savundum.[16] Burada da yine, bu dönüşümlerin doğası ancak sınıf mücadelesi çerçevesinde kavranabilir.

Bu nedenledir ki, kapitalizmin var olan bunalımı üzerine tartışmada, sınıf mücadelesinin koşullarındaki değişmeleri hesaba katan, (emperyalist dönemde, 1890-1914, 1914-1948, 1948-1967 ve 1967'den sonrası alt-dönemleri ayırt eden) bir "alt-dönemlere ayırma" önerisinde bulundum. Ben aynı zamanda, sistemin işleyişi içinde sınıf mücadelesinin yaratacağı değişimlere ilişkin olası bazı perspektifler de önerdim.[17] Elbette burada sınıf mücadelesi en geniş anlamıyla anlaşılmalı -ulusal ve uluslararası sınıf ittifaklarını da kapsamalı. "Petrol krizi", rant ve doğal kaynaklara erişim hakkındaki saptamalarımızı doğruladı.[18] Üçüncü Dünya'daki gelişimin yeni bir aşamaya girmesi ve kapitalizmin var olan yapısal bunalımına çözümlerden birini temsil etmesi olasılığını öngörürken işte böyle bir zemin üzerinde hareket ettim. Tartışma, böylece, giderek pozitivist

15 A.g.e., s. 73 vd.

16 A.g.e., s. 101 vd.

17 Bkz. "Une crise structurelle", Amin, Faire, Hussein ve Massiah, *La crise de l'impérialisme* (Paris: Minuit, 1975) içinde.

18 Amin, *Unequal Development*, s. 63 vd. Ayrıca Bkz. Alain Lipietz, *Le tribut foncier urbain* (Paris: Maspero, 1974), 169 vd.

ampirizm düzleminden Marksizmin, temel toplumsal bilimin düzlemine kaydı.

Bir kere daha söyleyelim, Marksizm bir "ekonomi teorisi" değildir. Alanı, ekonomi değil, tarihsel materyalizm, yani bütünlüğü içindeki toplumdur. Dünya kapitalist sistemi tahlilimin çerçevesi budur. Yine bu nedenledir ki, tarihsel materyalizmin (üretim tarzları, toplumsal kuruluşlar, kerteler ve kertelerin eklemlenişi gibi) kavramlarını açıklığa kavuşturarak başlamayı gerekli gördüm. Kapitalist üretim tarzına ait altyapı/üstyapı ilişkisinin özgüllüğünü de bu nedenle vurguladım. Çünkü, bu ilişkideki özgüllük anlaşılmadan, ekonomik yabancılaşmanın doğasını anlamak da mümkün değildir. Bunu *Unequal Development*'te şöyle ifade etmiştim (s. 24-26):

> Toplum altyapısına indirgenemeyeceğine göre, altyapı (ekonomik kerte) ile üstyapı (politik-ideolojik kerte) arasındaki ilişkiler nasıl tanımlanır? Bu ilişkiler bütün üretim tarzlarında aynı değildir. Eğer, maddi hayatın toplumsal hayatın öteki alanlarını koşulladığını –başka bir ifadeyle, üretici güçlerin gelişme düzeyinin, artığın göreli büyüklüğünü belirleyerek, uygarlık düzeyini koşulladığını– kabul ediyorsak, elbette üretim tarzı ne olursa olsun, ekonomik kerte son tahlilde belirleyici olacaktır. Bununla birlikte, *son tahlildeki* bu belirlemeyi, verili bir durumda ekonomik kertenin mi yoksa politik-ideolojik kertenin mi başat olduğu sorunundan ayırmak gerekiyor.
>
> Bütün pre-kapitalist üretim tarzlarında, artığın üretimi ve kullanımı net olarak görünür. Dolayısıyla üreticiler, ürettikleri bu artık ürünün kendilerinden zorla çekilip alınmasını kabul eder, ancak bu "yabancılaşmış" biçimde üretimde bulunabileceklerini bilir ve böyle bir zorla çekip almanın, toplumsal ve "doğal" düzenin sürmesi için gerekli olduğuna inanırlar. Bu nedenledir ki, politik-ideolojik kerte zorunlu olarak dinsel bir biçim alır ve toplumsal hayata hükmeder. Ayrıca, bu türün örneklerinde, eğer gasp edilen artık "doğru dürüst" kullanılmıyorsa, yani,

devleti ve uygarlığı korumak, yeniden üretmek ve geliştirmek yerine, yağmacı istilacılar veya bir "kötü kral" tarafından çarçur ediliyorsa, o zaman üreticiler "adil bir hükümet" için kazan kaldırırlar, çünkü doğal düzen ve ilahi yasalar ihlal edilmiştir. Böyle bir toplumsal düzenin korunması ve gelişmesi, sivil veya askeri bürokrasi ya da bu haraç toplayıcı devlet-sınıfının hizmetindeki teokrasi gibi özgül toplum kesitlerinin düzgün bir biçimde çalışmasını gerekli kılıyorsa, o zaman bu kesitler verili toplumun siyasal tarihinde merkezî bir konum alırlar. Gördükleri şeyin, ideolojik veya politik mücadelelerin sonucu olduğunu sanan bu tarihin görgül gözlemcileri, inceledikleri toplumla aynı yabancılaşmanın kurbanı olurlar.

Kapitalist üretim tarzında ise, tersine, artığın üretilmesi karanlık, görünmez bir biçimde olur. Marx'ın dediği gibi, *Kapital*'in başlıca özelliği artık değerin kâra nasıl dönüştüğünü göstermesidir. Dar kafalı "ekonomistler", bu dönüşümde biçimsel bir çelişki görürler (*Kapital*'in birinci cildi ile üçüncü cildi arasındaki sözde çelişki). Bu sadece, ekonomist yabancılaşmanın kurbanı olduklarını gösterir. Çünkü Marx tarafından gösterilen dönüşümün etkisi, kârın artık değerdeki kökeninin kaybolmasına ve toplumsal bir ilişki olan sermayenin bir "nesne" –bu toplumsal gücün cisimleştiği üretim aracı– olarak görünmesine neden olur. Bu "nesne"ye, "üretken" olduğu sanısıyla, doğaüstü bir güç atfedilir. Marx'ın bu olaya verdiği ad, "fetişizm", fevkalade uygundur. Kapitalist üretim tarzında sermaye, görünüşte "üretken"dir, tıpkı emek gibi. Ücretler emeğin "adil" karşılığı olarak görünür (oysa gerçekte işgücünün değerini temsil ederler) ve kâr da sermaye tarafından yerine getirilen "hizmetlerin" (risk, tüketimden kısarak para biriktirme vb.) bedeli olarak görünür. Toplum, maddi yaşamının evrimini denetleyemez artık: Maddi yaşamın evrimi, fiziksel, doğal yasalar gibi, topluma hükmeden "yasalar" olarak görünür. "Ekonomik yasalar" –metalarla ilgili olarak arz ve talep, emek, sermaye vb.– bu yabancılaşmaya tanıklık eder. "Ekonomi bilimi", işte bu yüzden, bir ideoloji –"evrensel uyumlar" ideolojisi– olarak belirir ve

> "toplumun yasalarını, toplumsal örgütlenmeden bağımsız olan doğa yasaları statüsüne indirir. Ekonomik hayat gizem içinde saklıyken, siyaset gizemsizleşir: O artık din biçimini almaz. Kapitalist toplumun gerçek dini "ekonomizm"dir ya da gündelik anlayışla, paraya tapma, ihtiyaçlarla ilişkisiz, kendi kendisi için var olan bir tüketim tapınmasıdır. Günümüz uygarlığının bütün bunalımı burada yatar. Bu ideoloji, toplumu geleceğe ilişkin ufkundan yoksun kılarak, onun zaman perspektifini kısaltır. Aynı zamanda, siyaset, rasyonalitenin açıktan açığa hüküm sürdüğü bir alan haline gelir. Bu kerte düzeyinde faal olan toplumsal gruplar, doğal olarak ve açıkça, toplumun hizmetindedirler ve asla onun efendileri olarak görünmezler.
>
> Böylece, dönüşüm tartışmasının, sorunun ortaya konduğu terimlerle, sahte bir tartışma olduğu açıklığa kavuştu.

Marksist eleştiri bir ekonomistin (Marx) ve onun ardından gelen başka ekonomistlerin eseri değildir.[19] Benetti'nin kitabından üç alıntı, Sraffa'nın Marksist bir eleştirisi için başlangıç noktasını oluşturuyor:

Marx'a göre, değişim ilişkilerinin doğrudan doğruya metaların değerlerince belirlendiği görüşü hiç de haklı değildir. Gerçekte, değer bir miktar emek olarak ifade edilemez, çünkü değişilen şey metalardır, emek değil. Dolayısıyla, tanım gereği "mutlak" bir büyüklük olan değer, tam de kendi ifadesi olan "göreli" bir büyüklükle çelişiyor gibi gözükür. Bu çelişki ölçüm düzeyinde yeniden belirir: Değer, meta-olmayan bir şeyin (soyut emek) miktarıyla ölçülür, değişim değeri ise metaların miktarıyla. Değer ve değişim değeri (veya değer biçimi) arasındaki ilişki, bu nedenle, birinin nicel olarak öteki tarafından belirlendiği bir ilişki değil, çelişkili bir ilişkidir. Bu çelişki, paranın Marksist tahlili için hareket noktasıdır (s. 132, benim çevirim).

19 Benetti, *Valeur et répartition*, s. 132.

Bu bölümde geliştirilen tahliller, artık değerin, artık emeğin kapitalist biçimi olduğunu gösterdi. Dolayısıyla, kâr (kapitalist artık ürünün öteki biçimleri gibi) artık değerin bir ifadesidir ve sadece işçilerin sömürüsünden kaynaklanabilir. Bununla birlikte, kâr ve artık değer arasındaki ilişkinin, değerlerin fiyatlara dönüşmesi çerçevesinde gösterilemeyeceğini de gördük. Bu, sanki, şüpheli kanıtlarla sunulan doğru bir tez gibidir. Bunun nedeni, Marksist değer ve artık değer kategorilerinin, (ekonomi politiğin kategorileri gibi) sadece pozitif bir statüye değil, fakat aynı zamanda eleştirel bir statüye de sahip olmalarıdır. Gördüğümüz gibi, bunlar bir yandan, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin ve böylece ekonomik kategorilerin epistemolojik sınırlarıyla burjuva ideolojisinin temellerinin açığa çıkarılmasını mümkün kılarken; öte yandan da, kapitalizmin işleyişini ve yeniden üretimini anlamamızı sağlarlar. Özgül statüleri nedeniyle bu kavramlar herhangi bir pozitivist modeldeki ekonomik kategorilerle birleştirilemez. Bu nedenle, dönüşüm şemalarının sınırlılıkları, bizzat ekonomi politiğin kendi sınırlamaları kadar, Marksizmin belli bir yorumunun sınırlılıklarını da yansıtır. (Gerekli olan şey, değer ve artık değer gibi temel kategorileri kullanarak, –Marx tarafından zaten başlatılmış olan– üretim fiyatları kavramını geliştirecek bir çalışmadır.) (s. 151, benim çevirim.)

Kapitalist üretim tarzındaki meta değişim ilişkileri, içerilmiş emek miktarlarınca belirlenenlerden farklıdır. Bu nedenle, işgücünün değişim değeri gerekli emek miktarının karşılığı olmadığı gibi, artık ürünün değişim değeri de artık ürün miktarına bağlı değildir. Bundan çıkan sonuç, artık değer kavramının kârın açıklanmasına uygun düşmediğidir. Son üç bölümde söylediklerimizin ışığında, bu itirazı yanıtlamak güç değil. Sorun, kârın kökenidir. Değişim ilişkilerinin, kârın tek bir kâr oranına göre dağıtılmasına uygun biçimde içeril-

miş emek miktarlarınca belirlenen ilişkilerden farklılaştığını biliyoruz. Ne var ki, kârın dağılımının kuralı ne olursa olsun, bir dağılım kalıbı kârın doğasını ve kökenini değiştiremez. Sadece, bu dağılım kalıbının göreli fiyatlar üzerindeki etkisi ölçüsünde, kârın büyüklüğünü değiştirebilir. Bu argüman yeterlidir, ama daha ileri de gidebiliriz. Değerler ve fiyatlar arasındaki uzaklaşmanın kârın varlığından kaynaklandığını biliyoruz. Kârın varlığını, kârın etkisine ilişkin bir önkabulle açıklayamayacağımız ortadadır. Böyle bir yöntem, gerçekte açıklanması gerekeni veri kabul ettiğinden, döngüsel bir akıl yürütmeyle sonuçlanırdı. (s. 152, benim çevirim)

Bu Sraffa eleştirisi, kendilerini, Marksizme kesinkes aykırı bir biçimde, akademik disiplinlerin kompartımanlaştırılmasına (bölünmüşlüğüne) hapsetmiş olanlara, tümüyle yabancı gelecek.[20] Felsefe yokluğu, "Marksgil ekonominin", Sraffa'nın dikkate değer ampirik tahlili tarafından eşit ölçüde ikna edilmiş Anglo-Amerikanlar üzerinde, niye bu kadar güçlü bir etki yarattığını açıklıyor.[21] Bu durum, söz konusu sorun üzerinde, önce Almanya'da 1920'lerde ve 1930'larda, daha sonra ise İtalya ve Fransa'da cereyan eden Marksist tartışmaların tarihiyle keskin bir karşıtlık oluşturuyor.

20 Joseph Sechumpeter, filozof Marx, sosyolog Marx ve ekonomist Marx arasında ayrım yaptığında, Marx'ın kim olduğunu bilmediğini gösterdi. Sraffa'nın Marksist bir eleştirisinin yayımlanıyor olduğuna dikkat edilsin (C. Benetti, S. de Brunhoff ve S. Cartelier, *Eléments pour une critique marxiste de P. Sraffa* (Amiens colloquium, 1973).

21 "Marksgil iktisadın güzel bir örneği Michio Morishima'nın eseridir: *Marx's Economics* (New York: Cambridge University Press, 1973).

7. BÖLÜM

"Çevre" Sorunları

"Çevre", gündelik bir deyim haline geldi. Günümüzde, kendine saygısı olan her sanayi işletmesi bir çevre sorunları departmanına sahip bulunuyor ve her "güncellenmiş" üniversite, kendisini bu sorunla ilgili dersler sunma zorunda hissediyor. Bu hızlı gelişme bir memnuniyet kaynağı olarak görülebilir, ama başka alanlardaki moda trendlerin nasıl ele geçirildiğine bakıldığında, bu gelişmeden kaygı da duyulabilir.

Bu tür hareketlerde sık sık olduğu gibi, başarıya, bir dizi oldukça karışık "popüler" başkaldırı ile geleneksel ekonomik tahlilin yetersizliklerinin teorik bir eleştirisi eşlik etti –burada, hangisinin neden, hangisinin sonuç olduğunu bilmek zor. Popüler protestolar hemen hemen tümüyle birkaç ileri sanayi ülkesinde oluştu; değişik biçimler aldılar ve bu sorunların birbiriyle ilişkilerini her zaman anlamadan ve kurulu önderlikler tarafından önayak olunmadan –bu hareketler çoğu zaman kendiliğinden ortaya çıktı–, kendilerini değişik sorunlara yönelttiler. Bu kendiliğinden hareketlerin konusu, gayri insani bir kentleşmeye, otomobillerin neden olduğu artan kirliliğe, endüstriye ve benzer sorunlara karşı protestolardı. Başlangıçta, bu sorunların ileri sanayi ülkelerine özgü olduğu ve Üçüncü Dünya halklarıyla hiçbir ilgisi bulunmadığı düşünülüyordu.

Ama az sonra, bu toplumsal hastalıkların köklerinin, tam da kapitalist ekonomik ve toplumsal düzenin yapısında bulunduğu

anlaşıldı. Bu algılama, gerçekten de, bütün sınırlı ve dağınık tepkiler arasındaki bağlantı halkası oldu. Çevre sorunlarının ilk teorik formülasyonunu Japon ekonomist Shigeto Tsuru'ya borçluyuz.[1]

Shigeto Tsuru, gözlemlerini, dünya sisteminin yirmi yıllık bir ekonomik büyüme devresinden sonra tıknefes kaldığı bir sırada yaptı. Tsuru, bu büyümenin nedenini ve anlamını değerlendirirken, geleneksel ekonomik göstergelerin –yaygın olarak kullanılan ekonomik toplam rakamların (agregasyonların) ve bunların en sentetiği olan GSMH'nin– geçerliliğini sorguladı. Bu toplam rakamla (GSMH ile) ölçülen büyüme oranlarının son 150 yıl boyunca, özellikle Batı'da ve daha sonra Japonya'da, geçmiştekilere göre olağanüstü yüksek olduğunu kaydetti. Tsuru'ya göre bu, esas olarak, kapitalist ekonomik ve toplumsal sistemin yapısının, daha geniş ve uzun menzilli bir rasyonalite ölçütüyle karşılaştırıldığında, "doğal ve beşerî kaynaklar"ın muazzam bir israfına neden olan tercihler yarattığı gerçeğine bağlıydı.

Bu nedenle "çevre sorunları", ilk başta, gelişmiş sanayi ülkelerine özgüymüş gibi gözüktü. Hiç de değil. Neden mi? Çok basit, dünyamız tek bir dünyadır, sistemin hem merkezinde hem de periferisinde, hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkelerde, aynı temel yasalar işler. Başka bir ifadeyle, Üçüncü Dünya denen şey ile "Birinci Dünya" denebilecek olgu, aynı paranın iki yüzüdür.

"Doğal ve beşerî kaynaklar"ın israfı, başka her şey gibi, dünyanın değişik parçaları arasında eşitsiz biçimde dağılır. Gezegenimizin belirli bölgeleri, başka bölgelerinin yararı için yağma edilir. Böylece merkez, bu geniş, global olarak örgütlenmiş israftan yararlanır. Gelişmiş ülkeler ile dünya sistemine entegrasyon sürecinin akışında azgelişmiş duruma gelen ülkeler arasındaki büyüyen servet eşitsizliğinde, çok önemli bir etmendir bu.

1 Bkz. Stockholm konferansının, özellikle Haziran 1971'de, Founex'te (İsviçre) yapılan hazırlık oturumlarındaki katkıları.

Doğal kaynakların israfı ile "beşerî kaynaklar"ın israfı arasında ayrım yapılmalıdır. Dahası, "çevre" sözcüğü, değişik sorunsallardan türeyen sorunları kapsadığından, elverişsiz görünüyor bana.

Doğal kaynaklar sadece hava, su ve güneşten oluşmaz: Bunlar, ekonomik etkinliğin bütün doğal altyapısını, özellikle, bir yandan tarım arazisi ve kentsel mekânı, öte yandan da yeraltı zenginliklerini içerir. Hüküm süren ekonomik ve toplumsal sistem çerçevesinde, bu doğal kaynaklara (su, hava, toprak, yeraltı) erişim, bir dizi ekonomik ve hatta bazen hukuksal yasaca yönetilir. Söz konusu yasalar, bu kaynakların kullanımını, insanlığın uzun dönemli çıkarları açısından her zaman için en iyisi olmayan bir tarzda dikte ederler. Hava ile su, "bol" ve bedava elde edilebilir kaynaklar olarak görüldü. Sonuç, bir yere büyük sanayi kurulduğunda, orada su ve havanın kirlenmesi ve dolayısıyla "kıt" hale gelmesi oldu ve şimdi toplum, bu kaynakları yenilemenin veya doğru dürüst korumanın maliyeti ile yüz yüze.

Afrika'da, hava ve su, henüz endüstriyel kirliliğin acısını pek çekmedi; Afrika'nın suları, doğanın kendisi ve özellikle kent merkezlerinde, beşerî sefalet tarafından kirletildi. Bununla birlikte, başka doğal kaynaklar, özellikle tarım arazisi, ormanlar ve yeraltı zenginlikleri alabildiğine yağma edilmekte. Dünya sisteminin Afrika ihracatının fiyat yapısı üzerindeki etkisi, Afrikalıların, doğal zenginliklerinin korunması ya da yenilenmesi için yeterli kaynak ayırmalarını olanaksız kılıyor.

Bu israf mekanizmalarının bir örneği, işlenen arazinin kullanımı ile ilgili. Bu açıdan, dünya sistemi, Afrika'daki özgül toprak mülkiyeti tarzından, özellikle köy arazilerinin "kolektif" mülkiyetinden, yani toprak tasarrufu üzerinde kısıtlama ve toprak rantı yokluğundan yararlandı. Aynı zamanda, bütün

kıtada hüküm süren düşük nüfus yoğunluğunu, Afrika toprağını sanki hiç bitmeyecekmiş gibi sömürmek için kendi çıkarı için kullanmakta. Tarım ürünlerine ödenen fiyatlar, üreticilerin toprağı doğru dürüst korumalarına elvermez. Toprakların çöle dönüşmesi ve coğrafyacılar tarafından betimlenen başka yollardan, özellikle Kuzey Afrika'daki erozyonla ve tropik bölgelerdeki killeşmeyle bağlantılı olarak, yoksullaşması bu yüzdendir. Bu yoksullaşma bazı durumlarda tersine çevrilemez. Başka bazı durumlarda ise, uygun önlemler zamanında alınmadığında, bu kaynakları yeniden oluşturmanın maliyeti olağanüstü boyutlara erişiyor.

Hesaplamalarını on veya on iki yıllık bir zaman dönemine dayandıran bir ekonomik sistem, toprağın korunmasının uzun dönem gereklerini hesaba katamaz. Halklarının geleceğiyle ilgilenen hükümetler, bu açığı kapatmalı ve birkaç kuşağa uzanacak politikalar geliştirmelidir. "Maliyet-fayda" analizi bu yakıcı sorunla baş edemez. Gelişmiş dünyada, yeraltı zenginlikleri, ya mülkiyet hakkı üzerindeki kısıtlamalarla ya da değişik politik ve stratejik nedenlerle yeraltı kaynaklarını koruma kaygısı taşıyan bir ulusal devletin yerinde müdahaleleriyle az çok korunur. Buna karşılık Afrika'da, bu zenginlik Afrikalılara değil, genel olarak "insanlık"a, yani metropollere ait sayılır. İmtiyazlar, bu zenginliğin muhtemel yok oluşuna aldırmadan bahşedilmiştir. Afrikalılar şimdi, bu kaynaklar tükenmeden, maden satışlarından, mali açıdan eşit ölçüde üretken faaliyetler kurabilmelerini mümkün kılmak için, ulusal ekonomiye yeterli gelir sağlanmasıyla uğraşmalıdırlar. Bir gün bu madenlere kendi endüstrilerinde ihtiyaçları olacağı için, şimdiden kalkınmalarının gelecekteki aşamalarını da düşünmelidirler.

İkinci bir sorunlar kümesi, ekonomik hesaplamalarda genellikle dikkate alınmayan, (endüstriyel, tarımsal ve kentsel) gelişmenin "toplumsal ve ekonomik maliyetleri" ile ilgilidir.

Bu alanda, "maliyet-fayda" analizi, tekil endüstriyel birimler temelinde yapılmış mikroekonomik tercihlerin rasyonalitesindeki yetersizlikleri açığa çıkardı. Barajları ele alalım, sözgelimi. Doğayı ilk biçimiyle korumak isteyen birkaç romantik dışında, kimse, baraj inşası ve sulu arazi tarımına ciddi olarak karşı çıkmıyor. Ama bu sulu araziler bir bölgede zenginlik yaratırken, nüfussuzlaştırma, kurutma, iklimde değişmelere neden olma vb. yollarla, başka bazı bölgeleri yoksullaştırabilmektedir de. Günümüz toplumlarında, ilerlemelerden yararlanan toplumsal gruplar bunların maliyetlerini taşımıyorlar; sistem, bazı insanları başkaları lehine kurban etme eğiliminde. Portekizlilerin Mozambik'te inşa ettikleri Kabora Bassa barajını alın. Bağımsız bir Mozambik'in gelecekte bu barajdan yararlanabilecek olmasına karşılık,[2] gerçek şu ki, bu baraj, yüz binlerce Afrikalı köylüyü kesinkes yoksullaştıran bir Avrupa sömürgeciliğini desteklemek için planlandı.

Benzer biçimde, Britanya'nın Kenya'daki sömürge siyaseti – Afrikalı köylülerin kalabalık rezervasyonlara (iskân bölgelerine) tıkılması– platolara yerleşmiş İngiliz çiftçilere, göçmen işçi örtüsü altında, ucuz emek sağlamak için planlanmıştı. Kenya köylülerinin yoksullaşmasının ve toprağın, bu köylülerin önlemekte aciz kaldıkları tükenişinin kökleri bu politikada yatar.

Son bir örnek, Tunus'un Cape-Bon bölgesinde turizmin gelişimidir. Turizmin ülkeye döviz anlamında yararı olduğu kabul edilse bile, ki bu tartışmalıdır, gerçek şu ki, Cape Bon'daki turistik tesisler olağanüstü su tüketiyor. Bu yarı-kurak bölgede su kıt bir kaynaktır; Cape Bon'daki bostancıların hassasiyetle dengelenmiş zengin bahçe tarımı, günümüzde turizm için ayrılan su kaynaklarının yarattığı kıtlık karşısında, büyük bir tehditle yüz yüze. Uzun dönemli çıkarlar, böylelikle, kısa dönemli bir tercihe kurban edilmiş bulunuyor.

2 Kitabın yazıldığı tarihte Mozambik bağımsız değildi. *-çev.*

Doğal kaynakların çarçur edilmesinin başka bir yönü de var. Günümüzde, gelişmiş endüstri devletleri endüstriyel kirliliğin muazzam maliyeti konusunda giderek daha uyanık hale geliyorlar. New York ile Philedelphia arasında yolculuk yapanlar, bu bölgeye insani bir çehre kazandırmanın maliyetinin, ABD için bile, fahiş olacağını bilirler. Gelişmiş dünya, şimdi, kendi yurttaşlarının hayatının yaşanabilir bir hayat olarak kalması için, eğer modern teknolojiye ayak uydurma sürecinde yeni sanayi tesisleri kurulacaksa, tahmin edilenden milyarlarca dolar daha çok para harcamak zorunda kalacağını görmektedir. Gelişmiş ülkeler, bu nedenle, belirli endüstrileri, maliyetlerin çok daha düşük olabildiği Üçüncü Dünya'da kurmak eğilimindeler. Bunun gereği olarak, Afrikalılara, kalkınma, istihdam, gelir artışı ve tüketimin, doğaya saygının önünde gelmesi gerektiği söyleniyor.

İnsanlık tarihinin, aynı zamanda doğanın insanlar tarafından biçimlendirilmesinin de tarihi olduğu elbette doğrudur. Ama, endüstriyel kirlenmenin transferine razı olmak, bunun nihai maliyetlerinin, sermayeden Üçüncü Dünya halklarına transferini de kabul etmektir. Bu, yeni bir uluslararası eşitsiz işbölümünü, egemen bir merkezle egemenlik altındaki bir periferi arasındaki eşitsiz ilişkilerin devamını ve yaşama standartları arasında büyüyen bir açığı da kabul etmek anlamına gelir.

Üçüncü bir sorun kümesi, "insan kaynakları"nın israf edilmesiyle ilgili. Burada söz konusu olan ne? Bir sanayi işletmesinin bakış açısıyla, insanlar sadece işgücüdür, "üretim faktörü"dür, bir gelişme projesinin konusu değildir. Dolayısıyla daha düşük bir emek bedeli, işletme için bir avantaj oluşturur. Üçüncü Dünya halklarının, ülkelerinde, ucuz emeğin kitlesel kullanımına dayalı sanayi etkinliklerinin kurulmasında elbirliği etmeleri gerektiği yolundaki resmi görüşün altında, hükümet düzeyine transfer edilmiş olan bu düşünce yatar. Böyle

bir politika eşitsiz uluslararası işbölümünün sürmesine neden olur. Bu da, ucuz emeği yaratan koşulları yeniden üretir.

İnsanların yerlerinden edilmesini de hesaba katmak gerekir. Elbette, bir ülke ya da bölgenin veya bütün gezegenin gelişimi, bazı nüfus hareketlerini gerektirir. Ama bu nüfus hareketlerinin bir bedeli vardır. Onun için sistem, genel olarak, "doğal" göçler, yani, eşitsiz gelişmenin "kendiliğinden" neden olduğu göçlerle yetinir. Ekonomik ve toplumsal sistemimizin şimdiye dek bu sorunu çözme yöntemi, belirli bölgelerin yoksullaşmasıdır. Bu yöntemin ilgili halklar için maliyeti olağanüstü yüksektir, çünkü ancak sefalet derekesine indiklerinde göç ederler.

Kenya ve Güney Afrika'da, rezervasyonlar (iskân bölgeleri); plantasyonlar veya madenler ve sermayenin denetlediği öbür işletmeler için ucuz emek yaratma işlevini yerine getirdiler, hâlâ da getiriyorlar. Apartheid'e ilişkin sorunların işin içine girdiği yer işte burası. Apartheid, içindeki insanların eşitsiz değerde olduklarının iddia edildiği bir "çevre" sorunudur; başka bir ifadeyle, apartheid başka yerlerde örtülü olarak kabul edilen bir şeyin açık itirafıdır –bazı insanlara dayatılan fedakârlık, başkaları tarafından elde edilen kazançlarla aynı ağırlığı taşımaz.

"Beşerî çevre" sorunlarının bir yönü daha var: sistemimizde insanın işgücü olarak, bir üretim faktörü olarak görülmesi olgusu. Gelişmiş ülkeler giderek azalan sayıda "adi", yarı-vasıflı işçi üretiyor. Gerçekten de, bilimsel ve teknolojik devrim, ekonomik hayatın ağırlık merkezini (on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki gelişmeye özgü endüstrilerden ve "geleneksel" faaliyetlerden –çelikten, kimyasallardan, mühendislikten) yeni sektörlere (atom enerjisine, havacılık ve uzay endüstrisine, elektroniğe) kaydırıyor. Bu kayma, nitel olarak farklı bir emek bileşimini gerektirir. Otomasyonun ilerlemesiyle birlikte, bu

yeni emek bileşimi "niteliksiz" emeği yok etme eğilimi içine girer, ama öte yandan, göreli olarak daha fazla miktarda nitelikli işçiyi gerekli kılar. Bu nedenle, gelişen yeni endüstrileri merkeze yerleştirmek ve azgelişmiş ülkelere yeni bir eşitsiz uluslararası işbölümünü (geçmişte gelişmiş ülkeler için saklı tutulan, şimdiyse gelecekteki olanakları anlamında daha az çekici hale gelen endüstrileri kabul etmelerini zorlayacak bir işbölümünü) dayatmak eğilimi güç kazanıyor. Üçüncü Dünya'nın, şimdi, pek çok eski dokuma sanayisinin ve muhtemelen, belki de çelik, kimyasallar vb. gibi daha ayartıcı sanayilerin, kuruluş yeri olması bu yüzdendir. Gerçekte, bu yeni uluslararası işbölümü, artan bir biçimde, emek becerilerinin eşitsizliği üzerine dayalı olacak.

Bu nedenle, Üçüncü Dünya, bu alanda da, işgücünü eğitme ve yetiştirme stratejisine ait politikalarını gözden geçirmek ve bilimsel ve teknolojik araştırma üzerinde özerk denetim kazanma gerekliliğine yüksek öncelik vermek göreviyle karşı karşıyadır.

III. KISIM

GEÇİŞ SORUNLARI VE SOSYALİZMİN İNŞASI

8. BÖLÜM

KAMBOÇYA'NIN ÖĞRETTİĞİ

Hakkında hiçbir şey duymadığımız çok yeni bir sosyalist devrim var. Kuşkusuz bu, kısmen, kendilerini sosyalizm "bayraktar"larına karşı sorumlu hissetmeyen Kamboçya devrimcilerinden kaynaklanıyor. Bir nedeni de, söz konusu devrimin, başka bazı devrimler gibi, yerleşik formüllerden ayrılmış olmasıyla ilgili. Devrim, dünya kapitalist sisteminin en "geri" ülkelerinden birinde meydana geldi; işçi sınıfının hemen hemen hiç olmadığı bir ülkede, küçük bir grup "aydın" tarafından başı çekilen bir köylü savaşı biçimini aldı; çürüyen kentleri tek bir kurşun atmadan ele geçirdi; ülkeyi, derhal, neredeyse tüm dış etkilere kapattı; ve hızlı bir karşı-kentleşme (*disurbanization*) programını yürürlüğe koydu. Bazıları, tepkisellikle, buna daha şimdiden önemsiz bir köylü ayaklanması (*jacquerie*) olarak bakıyor, başka bazıları ise, bütün kanıtlara karşın, devrimin ithal edildiğini iddia ediyor. Bize göre ise, Kamboçya'nın öğrettiği ders çok önemli, çünkü devrim, durumu ve yapısı, ortalama bir Afrika ülkesinin veya Asya'nın bazı bölgelerinin durumu ve yapısına çok benzeyen bir ülkede meydana geldi. Bu nedenle, Kamboçyalı yoldaşlarımızın zafere ulaşan stratejisi, başka yerlerde savunulan stratejilerle sistemli bir biçimde karşılaştırılmalıdır.

Kamboçya, hem nüfus hem de dünya kapitalist sistemi içindeki yeri açısından, küçük bir ülke. Göreli olarak az-kentleşmiş ve az-sanayileşmiş olan Kamboçya, geri kalmış ülkelerin en

altında yer alıyordu. Birkaç yıl öncesine kadar Kamboçya'nın köylü kitleleri, bir devrim için, Sahel Afrikası'nın, Kongo'nun, Zaire'nin, Dahomey'in, Madagaskar'ın ve öbür "geri" bölgelerin köylü kitlelerinden daha olgun gözükmüyordu. Kentlerde yaşayan kitleler de daha hazırlıklı görünmüyordu: çok küçük, "ayrıcalıklı" diye nitelenen bir işçi sınıfı, milliyetçi aydınlardan ve kamu görevlilerinden oluşan bir küçük burjuvazi, yabancı bir komprador burjuvazi, plantasyon bölgelerinde yoğunlaşmış geniş ölçekli birkaç emperyalist girişim. Dolaysız sömürgeleştirmeden sonra, başka yerlerde de olduğu gibi, yabancı sermayeden yüzdesini almak için devlet aygıtını kullanan bir politik sınıfın hızla zenginleşmesiyle karakterize edilmiş bir yeni-sömürge rejimi geldi. Bu politik sınıf, haksız kazancını, yabancılara kiralanan villaların inşası gibi alanlara, kamyon ve taksi servislerine yatırıyordu –kendi halinde, ortalama bir Afrika Cumhuriyeti gibi.[1]

---

1 Kamboçya'nın sömürge ve yeni-sömürgelik dönemlerinin kısa bir tarihi için, bkz. Jean-Claude Pomonti ve Serge Thion, *Des courtisans aux partisans. La crise cambodgienne* (Paris: Idées Actuelles, 1971). Ayrıca bkz. René Dumont'nun raporu, "Les possibilités de développement de l'économie agraire khmère," teksir, F.A.O., 1964; Khieu Samphan, "L'économie du Cambodge et ses problèmes d'industrialisation," teksir, Paris, 1959; ve Hou Yuon, "La paysannerie du Cambodge et ses projets de modernisation," doktora tezi, Paris, Faculté de Droit, 1955. Ne yazık ki, Julien Chevery'nin çalışması, *Eloge du coloniatisme, Essai sur les révolutions d'Asie* (Paris. 1961), yetenekle yazılmış olmasına rağmen, yeni-sömürgeci iktidarın grotesk özelliklerini görüyor sadece ve eli kulağındaki devrimi es geçiyor. Philippe Devilliers'nin incelemesi, "Le Cambodge" *L'Asie du Sud-Est*, cilt 2 (Paris: Sirey, 1971) içinde, politik olaylar üzerine iyi belgelenmiş. İngilizcede bkz. Malcolm Caldwell ve Lek Tan, *Cambodia in the Southeast Asian War* (New York: Monthly Review Press, 1973), böl. 1; Milton E. Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1969) ve *Politics and Power in Cambodia* (New York: Longman, 1974; David J. Steinberg ve H. H. Vreeland, *Cambodia* (New Haven, Conn.: Human Relations Area Files Press, 1959); ve John F. Cady, *The Roots of French Imperialism in Eastern Asia* (Ithaca, N.Y: Cornell University Press, 1967); Norodom Sihanouk, *My War with the CIA* (New York: Pantheon, 1973). İlginç benzerliklere sahip olan Laos'un bir tarihçesi için, bkz. Nina S. Adams, Alfred McCoy, der., *Laos, War and Revolution* (New York: Harper and Row, 1971); ve Philippe Devilliers, "Le Laos," *L'Asie du Sud-Est* içinde.

Ama karşılaştırmayı daha ileri götürmemiz gerekiyor. Toprağın bolluğu, köylü kitlelerinin pre-kapitalist bir sınıf tarafından sömürülmesinin gelişimini geciktirmişti. Kamboçya toplumu sınıfsızdı demiyoruz; Khmer devleti, köylülerden, mal, emek ve insan cinsinden haraç alan tiptendi. Bunun için, sadece kamu görevlisi ordusuna değil, fakat köylü toplumu içindeki müttefiklerine de güvenebilirdi. Bu köylü toplumu, böylece, eşitsiz kişisel statüde (hem "köle" hem de özgür), eşitsiz toplumsal ve politik statüde (şefler ve bağımlılar) ve hatta, eşitsiz ekonomik statüde (toprağın kalite veya büyüklüğüne ve diğer temel kaynaklara eşitsiz erişim) olan ailelerden oluşuyordu. Ama, birilerinin başkaları tarafından ekonomik olarak sömürülmesi, yok değilse bile, en azından marjinaldi.[2] Sözgelimi Çin'in, Vietnam'ın, Kuzey Hindistan'ın veya Mısır'ın feodal diye nitelenen yapılarına benzer hiçbir şey yoktu. Bir bütün olarak bakıldığında, pek çok Afrika toplumlarına benzeyen bir ülkeydi.

Milliyetçi veya sömürge öncesi önderlerinin, toplumlarının sınıfsız olduğu yolundaki kof iddialarına (bu iddialar koftu, çünkü devletin sömürüsünü görmezden geliyorlardı) karşı tepki olarak, ilerici Avrupalı sosyologlar bu köylü toplumlarının içsel sınıf farklılaşmalarına ışık tutmaya çalıştılar. Sık sık, bu yaklaşım, toplumsal egemenlik ilişkilerinin sömürü ilişkileriyle (artığın emilmesiyle) karıştırılmasına neden oldu.[3] Bu görüş, Kamboçya deneyiminin yanlış olduğunu gösterdiği bir stratejiyi peşinden getirir.

---

2 Sömurge-öncesi Kamboçya'nın öyküsü için, bkz. Solange Thierry, *Les Khmers* (Paris: Seuil, 1964); ve İngilizcede, D. G. E. Hall, *A History of South-East Asia*, 3. basım, (New York: St. Martin's Press, 1968).

3 Rey ve Terray, hiç kuşkusuz bu karıştırma yüzünden, sülale toplumlarına (lineage societies) ilişkin olarak birbirlerini yanlış anladılar. Bkz. P.-P. Rey, *Les Alliances de classes* (Paris: Maspero. 1973), *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme* (Paris: Maspero, 1971); Emmanuel Terray, *Marxism and "Primitive" Societies* (New York: Monthly Review Press, 1975).

Emperyalizm, köylü toplumunun kendi içinde bazı ileri pre-kapitalist sömürü biçimleriyle karşılaştığında, kırdaki sömürücü sınıflardan müttefikler bulmakta ve fethettiği toplumu kapitalist sisteme entegre etmekte zorluk çekmedi. Eski sınıf farklılaşmaları, bu şekilde, giderek dönüşüp biçim ve içeriklerini değiştirdi ve toprak sahipleriyle (malikâne sahipleri ve/veya kulaklar) emekçi köylüler (genişlemekten aciz orta-köylüler, yoksul köylüler, kiracı çiftçiler, ortakçı ve yarıcılar, topraksız köylüler, tarım işçileri) arasındaki karşıtlığa indirgendi. Geniş malikâne sahipleri ve kulaklar -ki, bir azınlıktır- emperyalizmle ittifaka girdi ve emperyalistlerin özellikle ilgilendikleri ticari ürün tarımını geliştirdiler. Bu toprak sahipleri, dünya sistemine, genellikle sömürülenlerin toprak açlığının eşlik ettiği bu entegrasyondan, sürekli olarak artan toprak kiraları ve ortakçılar için daha ağır koşullar dayatmak ve tarım işçilerinin ücretlerini düşürmek için yararlandılar. Emekçi köylüler, özellikle de, ezici bir çoğunluk oluşturan yoksul ve topraksız köylüler, ilkönce ulusal ve demokratik, daha sonra ise sosyalist bir devrimin ordularını meydana getirdiler. Mısırlı "feodal bey"lerin, Hintli zamindarların ve Çin eşraf ve ayanının latifundia tipi malikâne sahiplerine dönüşmeleri bu modele uyar.

Emperyalizm, gelişiminin belli bir aşamasında, latifundia sahipleriyle olan sınıf ittifakının ağırlık merkezini, burjuva toprak reformlarından yararlanmış daha geniş bir zengin köylüler sınıfına transfer etmek zorunda kaldı. Bu aşamada, iç pazarın ithal ikameci sanayilerin gelişmesi yoluyla büyümesi, hem kentsel piyasalara giden tarımsal çıktıda bir artışı, hem de, kentsel ücretlerin düşürülebilmesi için, fazla insan gücünün kırlardan uzaklaştırılmasını gerekli kıldı.[4]

4 Mısır'da "Feodalizm"i latifundia tipi kapitalist mülkiyete dönüştüren süreç için bkz. Hassan Riad, *L'Egypte nassérienne* (Paris: Minuit. 1965). Fernando Enrique Cardoso, Enzo Falletto ve Andre Gunder Frank aynı tür tahlili Latin Amerika için yaptılar. Hindistan ise, başkaları yanında, Frederick Clairmonte tarafın-

Fakat emperyalizm, Kamboçya gibi veya Afrika'nın pek çok bölgesindeki ülkeler gibi toplumlarla yüz yüze geldiğinde, biraz şaşırdı. Elbette, hüküm süren monarşiler ve yerel şeflerle, siyasi ve askerî egemenliğini kurmak için ittifaka girebilirdi. Ama köylü kitlelerini nasıl sömürecek ve kendisi için üretmelerini nasıl sağlayacaktı?

Olabilecek bir yöntem, yerli halkı mülksüzleştirmek ve toprağı (sömürgeci) yerleşimcilere veya kapitalist firmalara vermekti. Bu politikanın bir uzantısı olarak, yerleşimcilere veya kapitalist firmalara, modern yöntemlerle ürün ihracını geliştirmeleri için gerekli kaynaklar ayrılabilir ve aleni cebir (zorla çalıştırma) uygulamaktan "ekonomik" zorlamaya (yerli halkı, vergilerini ödemek için, bu şekilde para elde etmeye zorlamak, onları elverişsiz "rezervasyonlar"a tıkmak bunun iki örneğidir) kadar değişen farklı araçlarla, ucuz emek sağlanabilirdi. Emperyalistler bunu yaptılar da. Ancak bu yolla geliştirilen bölgeler genellikle sınırlı idi ve köylü nüfusun çoğunluğu (Güney Afrika, Rodezya, Kenya ve Cezayir hariç) bu sistemin dışında kaldı. Kamboçya'da, Madagaskar'da ve bir bütün olarak Afrika'da, sömürge plantasyonlarının ücretli emeği, kırsal işgücünün ancak küçük bir parçasını temsil etti. (Kamboçya'da bu işgücü, Vietnamlıydı.)

İkinci bir yöntem, yerel köylü ekonomisini uluslararası işbölümüne entegre etmekti. Bu amaca yönelik klasik zorlama yolu iyi bilinir: Köylülerin, tekeller ve onlara hizmet eden hükümetler tarafından tek yanlı bir biçimde belirlenen fiyatlarla, sadece piyasada alıcı bulabilecek ürünleri üreterek ödemek zorunda kalacakları nakdi vergiler koymak. Bu yöntemde, yine de köylülere, geçimlik üretimleri için ihtiyaç duydukları

dan incelendi. Bütün bu sorun için, bkz. *Unequal Development*. Burjuva toprak reformlarının anlamı için, Michel Gutelman'ın *Structures et réformes agraires* (Paris: Maspero, 1975) çalışmasına da bkz., ve çağdaş "yeşil devrim"e ilişkin zengin lileratüre, örneğin René Dumont ve Keith Griffin'in çalışmalarına.

araçların bırakılması gerekecektir. Bu nedenle bu sistem, bir toprak ve emek marjının varlığını gerekli kılar. Ne var ki, fazla emeğin bu şekilde seferber edilmesi, sermayenin sömürüsüne tabi kılınan köylü toplumunun gelişimini çarpıtır. İlk olarak, işbölümündeki eski tamamlayıcılıkları (*complementarities*) parçalar: Yerel ihtiyaçları karşılayagelen el sanatlarını yok eder ve pazarı kapitalist endüstri ürünlerine açarak, kırsal toplumu meta mübadelesine bağımlı kılar. İkinci olarak, eski toplumsal farklılaşmaları dönüştürür ve yenilerini yaratır. Özel ticari mülkiyet belli bölgelerde, özellikle de kentlerin çevresinde belirmeye başlar. Başka yerlerde, eskiden pre-kapitalist egemenlik ilişkilerinden yararlananlar, bu ilişkileri, kapitalist sömürü ilişkilerine çevirirler. Toprak gasp etmeleri istisnaidir, buna karşılık, genellikle, kır ve kent arasındaki meta mübadelelerinde stratejik konumlar işgal ederler.[5]

Kamboçya'nın devrimci deneyimi, bu tip topluma özgü çelişkiler hiyerarşisinin doğru bir biçimde değerlendirilişini gösteriyor. Burada baş çelişki, bir bütün olarak köylülükle, ona hükmeden ve kent tarafından simgelenen sermaye arasındadır. Köylülüğün iç çelişkileri bu baş çelişkiye tabidir. Köylüler, –toplumsal güç ve servet açısından eşit olmamakla birlikte– birbirlerini pek sömürmezler, ama hepsi, ya da hemen hepsi, sermaye tarafından topluca sömürülür. Köylülerin, birbirlerini pek az sömürdüklerinin kanıtı, hemen hiç tarım işçisi, topraksız köylü veya ortakçı bulunmayışıdır (olduğu kadarıyla da, ortakçılık koşulları görece yumuşaktır, ya da ortakçılar kentli toprak sahipleri, kamu görevlileri veya tüccarlar adına çalışırlar). Burada, ne pahasına olursa olsun, Çin veya Vietnam tipi sınıflaşmalar görmeye çalışmak (ki, ilerici sosyologlar, Afrika ile ilgili olarak, eşitsiz statüleri –"köleler" ve özgür olanlar,

5 Rey, *Les Alliances de classes*'te, pre-kapitalist egemenlik ilişkilerinin başat kapitalizm tarafından yeniden canlandırılması sürecini inceliyor.

kast hiyerarşilerini– veya bazı insanların emeğinin başkaları tarafından sömürüsünün başlamakta olduğunu vurgulayarak, sıkça yaparlar bunu) devrimci strateji açısından yanıltıcıdır. Bir hareket, eğer bunlar mevcut değilse veya sadece bir azınlıksa, nasıl olup da "yoksul ve topraksız köylülere" dayanabilir? Eğer bu karşıtlıklar, ikisine de hükmeden sermaye tarafından giderek azaltılıyorsa, eylem nasıl olup da eski karşıtlıklara (ataları köle olanlarla özgür olanların arasındaki karşıtlıklara) dayandırılabilir? Onları vergileyen hükümetle, onları soyan emperyalist ticaret firmaları ve bu firmaların devlet-mülkiyetli halefleriyle, tarımsal destek hizmetleri ve denetçi kumpanyalarıyla (*sociétés d'intervention*) ve onları, şu veya bu şekilde, bu dünyadaki yerlerinden eden etmenlerle karşı karşıya kalan köylüler birliktir veya en azından birleşme ihtiyacı içindedir. Düşmandır ki, onları, dünyalarının içsel farklılaşmalarını sömürerek böler, onların arasına sızacak ajanları bulur. Kendilerini özgür kılmak için, bu bölünmelerin çoğunu aşmaları ve gerçekten düşman kampına katılmış olan o küçük azınlığı tecrit etmeleri gerekir, birleşmeleri gerekir. Onlar bu gerekliliği başkaldırılarında hissederler.[6]

Bu köylü toplumlarının tarihi, sermayenin egemenliğine karşı, hiç durmayan bir dizi ayaklanmanın tarihidir: Zapt edilmeye karşı, yönetim mekanizmasına karşı, bu mekanizmanın angarya istemlerine ve vergilerine karşı direnişin tarihi. Köylüler, kent sermayesinin kırları yönetme gücünün zayıfladığını her hissettiklerinde, kitleler halinde ayaklanırlar.[7] Zaire'de, on yıllık bir dönem boyunca, başkaldırıcı köylüler, hükümet görevlilerini kapı dışarı ettiler, kentleri işgal ettiler, üzerlerindeki bas-

6 G. Althabe, *Oppression et libération dans l'imaginaire* (Paris: Maspero, 1973)'te, kırsal toplumun yabancılar, kent ve hükümet tarafından temsil edilen kapitalizme karşı bu global muhalefetini tahlil etti.

7 Fransız Kongo'su, Catherine Coquery-Vidrovitch ve P.–P. Rey tarafından bu çizgide incelendi.

kıyı simgeleyen her şeye saldırdılar, bütün "kravatlı erkek"lere acımasızca ateş ettiler, klimalı villaları ateşe verdiler ve ne ruhlarından sorumlu misyonerleri, ne bedenlerinden sorumlu tıbbi personeli, ne de beyinlerinden sorumlu öğretmenleri esirgediler. Kamerun'dan Kenya'ya ve Madagaskar'a kadar, her yerde benzer örnekler bulunabilir. Bütün bu isyanlar ezildi. Bunun nedeni, iç bölünmeleri veya aralarındaki "ayrıcalıklılar"ın ihaneti miydi? Hiç de değil. İsyanlar dışarıdan, örgütlü ve daha güçlü bir düşman tarafından ezildi.

Öyleyse, bu kez kazanmak istiyorlarsa yapmaları gereken şey, kendi iç bölünmelerinin derinleşmesine izin vermek yerine, ortak dış düşmanı bölerek zayıflatmaktı. Ama bunun için, başlarını kırsal dünyanın ufkunun üzerine kaldırmaları, kentlerde müttefikler bulmaları ve kentlere karşı hamlelerini örgütleyebilecek ve düşmanı içinden zayıflatacak bir önderliğe sahip olmaları gerekiyordu. Kısacası, sermayeye karşı isyanlarını, dünya sosyalist devriminde bir aşamaya dönüştürebilecek tek güç olan işçi sınıfının ideolojik önderliğine ihtiyaçları vardı.

O halde, burada iki karşıt strateji söz konusu. Kırsal dünyanın içsel bölünmeleri üzerinde duranlar tarafından önerilen ilk strateji, kırsal kesimde sınıf mücadelesinin derhal başlatılmasını ve sonuna dek gidilmesini kategorik olarak savunur. Bu strateji, "devrimci" görünebilir; Çin ve Vietnam'la zoraki bir karşılaştırmayla, sol-kanat'ta sempati yaratabilir. Ama bu strateji başarısızlığa götürür ve yenilgiden sonra da kırsalın çözülmesini ve bağımlılaşmasını hızlandırarak, kendini emperyalizmin nesnel müttefiki durumuna sokar. İkinci strateji, Kamboçyalı yoldaşlarımızı zafere götüren stratejidir. Daha iyi Marksistler olarak, ülkelerinin ne Çin ne de Vietnam olmadığını kavradılar. Bir köylü ordusu oluşturdular, önce Khmer krallıkları sonra emperyalizm tarafından bölünen insanları birleştirdiler, düşmanı, işçilerin, kent mülksüzlerinin ve küçük burjuvazinin yurtsever kesimleri-

nin desteğinden yoksun bırakarak zayıflattılar, üzerlerine gelen ordunun altını oydular ve sonunda kazandılar. Bize verdikleri devrimci strateji dersi, hiç kuşkusuz, Afrika ülkelerinin çoğunluğu için geçerlidir.[8]

8 Burada ortaya konan fikirler Kamboçyalı, Vietnamlı, Afrikalı ve Madagaskarlı meslektaşlarla yapılan tartışmaların ürünü. "Sömürü ve emperyalizmin böldüklerini birleştirin" formülü, FUNK'un öncü çekirdeği olan Kamboçya Halk Partisi'ndeki arkadaşlara ait. "Sıkı duruş artı esneklik" geleneğini ise Vietnamlılara borçluyuz.

9. BÖLÜM

EĞİTİM, İDEOLOJİ VE TEKNOLOJİ

1. Toplumsal yeniden-üretimde eğitimin işlevi

Toplumsal yeniden üretim terimiyle, verili bir toplumun işlemesi için gerekli fiziksel, toplumsal, politik ve ideolojik koşulların yeniden yaratılmasını sağlayan birleşik mekanizmaları kastediyoruz. Bu toplum durgun bir toplum olmak zorunda değil; dinamik, genişleyen ve hatta nitel bir dönüşüm geçirmekte olan bir toplum da olabilir.

"Toplumsal yeniden üretim" –bir toplumun işlemesini sağlayan koşulların bir aşamadan öbürüne yeniden yaratılması– genellikle, üretici güçlerin yeniden üretimini, yani üretimin sürekliliğini sağlamak için gereken sermaye mallarının yeniden oluşturulmasını akla getirir. Dolayısıyla, üretici güçlerin toplumsal yeniden üretimi, sadece üretimin başlangıç koşullarının yeniden yaratılmasını değil, üretim aygıtının dinamik genişlemesini de içerir. Ekonomik açıdan bakıldığında, bu yeniden üretim süreci iki tür yatırımı kapsar; üretim aygıtının bakım ve amortisman maliyetlerini karşılayan yatırımlar ile üretim kapasitesinin artışını finanse eden yatırımlar. Ekonomik modeller (ki, türünün ilk örneği Marx tarafından *Kapital*'in birinci cildinde sunuldu) üretici güçlerin yeniden üretimi için gerekli statik ve dinamik denge koşullarını gösterir. Girdi-çıktı teknikleri, toplumsal yeniden üretim koşulları-

nın, birikim ve teknik araçların tahsisi anlamında belirlenmesini sonunda mümkün kıldı.

Öte yandan, elbette, toplumsal yeniden üretim, hem ekonomik faaliyetin değişik dalları arasında hem de her dalın kendi içinde, kullanılan tekniklere uygun özgül beceri düzeylerine göre, işgücünün uygun bir dağılımını da gerekli kılar.

Ekonomistler, sosyologlar, siyaset bilimciler ve öteki toplumsal bilim uzmanları arasındaki işbölümü yüzünden, ekonomistler, işgücünün uygun tahsisini görmezden gelirken, sürekli biçimde üretici güçlerin yeniden üretimini vurgularlar. İşgücünün bir bütün olarak sistemin bir fonksiyonu olduğu varsayılır: Onlara göre, sistem esas olarak eğitim düzeni yoluyla otomatik olarak, işgücü için uygun eğitimi (işte eğitim dahil) sağlar. Dahası, emek piyasasındaki mekanizmaların ve işgücünün değişik beceri düzeyleri ile bu becerilere yönelik değişen talebe göre fiyatlandırılmasındaki varyasyonların işgücünün uygun dağılımını garanti ettiği düşünülür.

Böyle bir görüş gerçekliğin saptırılması temeline dayalıdır ve toplumun sınıfsal koşullarının yeniden üretimi gibi önemli etmenleri maskeler. Oysa, teknolojiler işin örgütlenmesi karşısında tarafsız olmadığı gibi, işbölümü de toplumsal, siyasi ve ekonomik iktidar karşısında tarafsız değildir. Daha genel olarak, eğitimin kendisi de sınıf koşulları karşısında tarafsız değildir. Bir eğitim sistemi bütün çocuklara, genelleştirilmiş sınavlar ve burslar yoluyla, eşit fırsatlar sağlamaya adanmış olsa ve en yüksek toplumsal akışkanlığı garanti etse bile, toplumun sınıflara bölünmesine ve okul sisteminin dışında aile ve toplumsal ortam tarafından aktarılan genel kültürdeki eşitsizliklere bağlı olarak, sınırlı bir demokratik etki yaratır.

Dolayısıyla, eğitimin (en geniş anlamda, yani yetişkinlerin eğitimi de dahil olmak üzere) toplumsal koşulların yeniden yaratılmasındaki rolüne daha yakından bakmalıyız. Bu, eğitimin

biçimsel yönleri (okul süresi, pedagojik içerik) yanında, eğitim tarafından aktarılan ideoloji ve bireye aşılanan toplumsal roller gibi önemli etmenleri incelememizi gerekli kılıyor. Başka bir ifadeyle, sorunu, toplumun ideolojik koşullarının yeniden üretimiyle yakın ilişki içinde tahlil etmeliyiz.

2. Kapitalizm öncesi toplumlarda eğitim

Pre-kapitalist toplumlarda eğitimin biçimsel bir karakteri olduğu genellikle kabul edilir. Yazılı bir dile sahip uygarlıklarda dil eğitimi küçük bir azınlıkla sınırlıdır. Eğitim, esas olarak, dil, gramer, din ve ahlak öğretmekle uğraşır; bu, dini ideoloji türünde bir genel kültürün edinilmesini içerir. İkincisi, üreticilerin eğitimi biçimsel bir kamu eğitim kuruluşunca sağlanmaz: Bu, tarımda pratik çalışma deneyimi içinde, birikmiş becerilerin aile tarafından aktarılmasıyla edinilir; zanaatlardaysa çıraklığın az veya çok kurumlaşmış sistemleriyle, loncalarla ve üretim biriminin kendi içindeki pratik deneyimle. Bu toplumlarda, modern toplumlarda anlaşıldığı tarzda bilimsel eğitim, genel olarak felsefi ve dini eğitimden ayrı değildir; bilimsel araştırma, kurumsal bir eğitim sürecinden geçmemiş, kendi kendini yetiştirmiş az sayıda birey tarafından yapılır.

Bu olgular göz önüne alındığında, genellikle akla ilk gelen açıklama, bilimsel ve teknik ilerlemenin sürekli olduğunu ileri süren Aydınlanma'nın düşünce çizgisinden türer. Bu doğrusal tarih görüşü gereğince, geleneksel eğitime bilimsel ve teknik yoksulluğun basit bir yansıması olarak bakılır –üretimi sürdürmek için gerekli bilimsel ve teknik bilgi düzeyi okulları gerektirmez, hele uzmanlaşmış okulları hiç. Aydınlanma'nın düşünce tarzı, eğitimin bu "yabancılaşmış" biçimlerini bir hayli küçük gören sözcüklerle, yönetici sınıf eğitiminin dinsel niteliğini de açıklar –bizim modern eğitim sistemimiz daha ileridir, çünkü o daha az dinsel, daha çok bilimsel, eleştirel ruha daha açıktır.

Bu açıklama asıl sorunlardan kaçıyor. Bir parça gerçek içermesine karşın, esas olarak, pre-kapitalist toplumlardaki teknik ve bilimsel bilginin önemini küçümsüyor. Hepsinden önemlisi, geleneksel eğitim modelleri ile, pre-kapitalist üretim tarzları ve onların ideolojik ihtiyaçları arasında var olan ilişkiyi maskeliyor; bu toplumların maddi ve ideolojik üretimlerinin nasıl eklemlendiğini görünmez kılıyor.

Büyük çeşitlilikleri bir yana, bütün bu geleneksel toplumlar ekonomik etmenin şeffaflığı ile belirlenir. Üretim ve bölüşüm tarzları net bir biçimde görünür, çünkü ekonomik örgütlenme doğrudandır, pazarın aracılığından geçmez. Bu nedenle artığın yönetici sınıflarca sahiplenilmesi, açıkça görünür. Serfin üç gün kendi toprağında üç gün de beyinin arazisinde çalıştığı feodal tipte bir tarım toplumunu alın, -köylünün emeğinin ürününe beyin el koyduğu, her ikisi için de sır değildir. Veya efendisi tarafından beslenen ve karşılığında bütün emeğini ona sunan bir köleyi alın, -bu köle, tükettiğinden daha fazla ürettiğini ve bu artık ürünün efendisinin servetinin kaynağını oluşturduğunu gayet iyi bilir.

Bu toplumlarda, ekonomik sömürünün yeniden üretilmesi ve korunmasının koşulu, toplumun bir bütün olarak (hem yönetici sınıflar hem de sömürülen sınıfların), eşitsizliği meşru kılan bir felsefeyi paylaşmalarıdır. Böyle bir ideoloji, geleneksel sistemlerle uyumlu olan değişik biçimler aldı; ama, esas olarak, toplumsal ve siyasal işlevler alanındaki eşitsizliği meşrulaştıran bir ideoloji olarak beliriyor. Bu ideoloji, köken eşitsizlikleri (ırk, sınıf, aile, klan) anlamında ve/veya "zekâ" ya da bireysel kapasitedeki doğuştan eşitsizlik anlamında veya örgütlü bir toplumsal akışkanlık sistemi (mandarinlik gibi) bağlamında, toplumsal işlev eşitsizliği açısından formüle edilebilir.

Görüldüğü gibi, ideoloji toplumsal yeniden üretimde açıkça başat bir etmendir. Bu ideolojinin neden dinsel bir nitelik aldı-

ğı da açıktır –beyan ve aksiyomları mutlak olmalı, toplumsal örgütlenmeye ilişkin ilkeleri ise biçimsel bir kıyas mantığı yoluyla bu aksiyomlardan türetilmelidir. Bu felsefi eğitim katı bir dinsel biçim (Hıristiyanlık, İslamiyet, Hinduizm, Budizm) veya laik bir ideoloji biçimini alabilir; ikinci şık, esas olarak dinsel ideolojiye benzeyen idealist bir felsefe olan, Çin geleneği için geçerlidir. Bu ideoloji eğitimin, özellikle yönetici sınıflar için sağlanan eğitimin temel içeriğini oluşturur; çünkü yönetici sınıfların da sömürülen sınıflar gibi yabancılaşmış olması, bu ideolojiye göre hareket edebilmek için, buna inanmış olması gerekir. Seçkinci eğitimin dinsel yönelimi buradan kaynaklanır.

Kurumsal bir eğitim sisteminin dışında olan üreticilerin eğitimine gelince, bu, günümüzde halkın çoğunluğu için sağlanan öğretimden aşağı değildi. Binlerce yıl boyunca üreticilerin eğitimi pratik çalışma deneyiminden ibaret olmasına karşılık, bu, esas olarak, tekniklerin basitliği yüzünden değildi. Gerçekten de, yaygın bir önyargının aksine, tarım emekçisi –kapitalizm öncesi toplumlarda bile– modern endüstriyel işçilerin çoğunluğundan son derece daha beceriklidir. Tarımsal üretim bilimsel gözlem yeteneğini, yargılama yetisinin kullanılmasını, olasılıkların değerlendirilmesini ve gözlemciliği gerektirir. Aynı basit hareketi durmaksızın yineleyen işçinin bunlardan hiçbirine ihtiyacı yoktur. Pre-kapitalist bir toplumun el zanaatları da yüksek derecede gelişmiş becerileri gerekli kılar. Ama bu, bir bütün olarak, pre-kapitalist toplumlarda toplumsal emeğin üretkenliğinin kapitalist toplumunkinden daha yüksek olduğu anlamına gelmez; tersine, günümüz toplumunda emeğin üretkenliği açıkça çok daha yüksektir. Bu üstün üretkenlik işbölümünden, iki tür emek arasındaki keskin kutuplaşmadan doğar; bir yanda, üretim araçlarının tasarımı ve inşa edilmesi işindeki yüksek derecede vasıflı emek, öte yanda, bu üretim araçlarını işletmesi gereken vasıfsız emek.

Eğer geleneksel toplumun üreticileri kurumsal bir eğitimden geçmiyorlar, işyerinde yetiştiriliyorlarsa, bunun nedeni, kapitalist toplumdaki üreticilerden daha az beceriye ihtiyaçları olması değildir. Bu, daha çok, işbölümünün pre-kapitalist toplumlarda kapitalist toplumlardakine göre daha az keskin oluşu yüzündendir. İşbölümü meslekler arasında (tarım, demircilik, marangozluk, çömlekçilik, dokumacılık, inşaat vb.) vardır, mesleklerin içinde değil. Her mesleğin içinde, olsa olsa, (yaş, cinsiyet ve nihayet toplumsal konuma dayalı olarak) daha nüfuzlu denetim işleri ve fiziksel olarak daha ağır işler arasında bir işbölümü vardır; ancak bu işbölümü, işi yapanın ihtiyaç duyduğu bilgi ve beceriyle ilişkili değildir. Bu yüzden, teori ve pratik arasındaki, üretim tekniklerinin öğretilmesi ve bu tekniklerin uygulanması arasındaki bağlantı bütünsel, basit ve açık görünür ve eğitimle bilginin pratik için zorunlu önkoşullar olduğunu söyleyen bir ideoloji tarafından hor görülmez.

Üretici güçlerin gelişme düzeyi çağdaş kapitalist topluma göre daha az ileri olduğu ölçüde, üreticilerce kullanılan bilgi de görgül (ampirik) bir nitelik taşır. Bu görgül bilgi bilimsel bilgiyi öngerektirir, ama, sistematik biçimde ondan türemez. Din, daha genel anlamda dinsel bir çerçevede formüle edilmiş olan egemen düşüncelerin bütünü ile üretim becerileri arasında bir ilişki olması bu yüzdendir. Elbette, üretim teknikleri görgül gözlem ve deneyden türer; daha önce gerçekleştirilmiş gözlemlerden, tahlillerden ve bilimsel ilkelere ilişkin bilgilerden değil. Bu üretim becerileri dine, mitler aracılığıyla bağlıdır. Öte yandan bu mitler, bilimsel bilginin yerini alırlar veya bilimsel bilgiyi, bir ölçüde, daha karmaşık bir küme inanç ve pratiğin içinde taşırlar.

Böylece bu toplumlar, toplumun, yönetici sınıflara (ki, onlara daha ileri bir ideolojik eğitim sağlanır) ve üreticilere (ki, pratik çalışma deneyimi içinde yetişirler) bölünmüşlüğünü yeniden üretir.

3. Kapitalist sistemde eğitim, ideoloji ve teknoloji

Kapitalist toplumdaysa tersine, ekonomik etmen, tarihte ilk kez, genelleşmiş meta mübadelesi tarafından anlaşılmaz hale getirilir. İşbölümü o kadar karmaşıklaşır ki, üreticiler artık birbirleriyle doğrudan ilişkilerini yitirirler, bölüşüm üretimle doğrudan ilişkili olmaktan çıkmış görünür. Bu karartma (*obfuscation*), bunları anladığımız biçimiyle toplumsal yasaların doğuşunu açıklıyor. Doğa bilimlerinde "yasa", kendilerini, nesnel olarak, gözlemciden bağımsız ve özerk biçimde dayatan güçlere atıf yapar. Ahlaki yasalardan ayrı toplumsal yasalar kavramı, kapitalist sistemin yükselişinden önce düşünülemez bir şeydi. Toplum karşısında özerk görünümlü toplumsal yasaların doğuşuyladır ki, kapitalist toplum ahlak ve dinden ayrı yeni bir toplumbilimi geliştirebildi.

Bu toplumsal bilimin başlıca yönü ekonomik yönüdür. Kendilerini özerk güçler olarak dayatan bu toplumsal yasalar, esas olarak ekonomik yasalardır; piyasa mübadelesinin yasaları. Malların fiyatları, emeğin fiyatı, malların menzili, arz ve talebin piyasada karşı karşıya gelmesinden türüyormuş gibi gözükür –metalara, işgücüne, sermaye mallarına, yatırımlara olan arz ve talep.

Kapitalist toplumda, bu nedenle, ideoloji dinsel olmaktan çok ekonomik bir karaktere sahiptir. Ahlak ve dinden ayrılan ve giderek artan bir şekilde bir toplumsal bilim dalı olarak gözüken siyasetin gizemsizleştirilmesi ile paraleldir bu. Bu nokta, eğitim alanında meydana gelen değişmelerin kavranması için çok önemlidir.

Öte yandan –ki bu, sorunun ikinci temel yönüdür– üretici güçlerde, artan ölçüde etkenleşen üretim araçlarının kullanılmasının yanı sıra, meslekler içindeki işbölümünden kaynaklanan göz kamaştırıcı bir gelişme çıkar ortaya.

On dokuzuncu yüzyıl kapitalist toplumundaki eğitim ve öğretimi irdelediğimizde, birçok özellik gözlemleyebiliyoruz.

İlk olarak, seçkinlerin eğitimi hâlâ esas olarak gelenekseldir, insan bilimleri (*humanities*)[1] üzerine dayalıdır ve kuşkusuz daha az dinseldir; gittikçe daha fazla "bilimsel bilgi"yi kapsar ama, esas olarak, felsefi, lingüistik ve edebi yönelimini korur. Akıl yürütme eğitimi, biçimsel mantığın bir temeli olarak matematik derslerinin giderek genişlemesiyle sağlanır.

İkinci olarak, vasıflı işçilerin (ve daha az ölçüde, teknisyen ve mühendislerin) eğitimi, ilk önceleri oldukça sınırlıdır ve çoğu zaman, seçkinlerin, yani, siyasetçileri ve önde gelen ideolojik ve entelektüel temsilcileriyle birlikte yeni burjuvazinin, hümanist eğitimi karşısında daha düşük kalitede görülür. Bu öğretimin, özellikle vasıflı işçilerin öğretiminin çoğu pratik çalışma deneyimi içinde edinilir ve daha ileri düzeylere, özellikle mühendislik düzeyine doğru bir toplumsal akışkanlığı mümkün kılar.

Üçüncüsü, temel eğitimin giderek yayılmasıdır. Bu, başlangıç düzeyinde bilimsel ve teknik bilgiyle birleşmiş olarak sunulan, genel bir yurttaşlık bilgisi eğitimidir. Bu temel bilimsel ve teknik bilgi, ilerideki vasıflı emek için bir hazırlıktır.

Bu üç karakteristiği anlamak için, bunları, kapitalizmin özgül doğasıyla ilişkilendirmeliyiz –toplumsal ilişkilerin şeffaflığının karartılması; nesnel, özellikle ekonomik yasaların doğuşu; ideolojinin başat biçimde ekonomik karakteri ve meslekler içindeki işbölümü (yani, yönelti belirleme –*policymaking tasks*– işleri ile vasıfsız uygulama işleri arasında büyüyen farklılaşma) ile bağlantılı olarak üretici güçlerdeki gelişme.

Genelleşmiş ilköğretim adı altında halka sunulan şey, esas olarak, bir yurttaşlık bilgisi eğitimidir. Bu yurttaşlık bilgisi

1 Bu terimi "insan bilimleri" biçiminde çevirmek tam doğru olmayabilir, fakat daha uygun bir karşılık bulamadık. Gerçekte "humanities", genel olarak insana ve insan topluluklarına ilişkin olguları inceleyen bütün bilgi alanlarının ortak adı olmakla beraber, özellikle on dokuzuncu yüzyıl ve öncesinde ağırlıklı olarak, Yunan/Latin klasikleri etrafında dönüyordu. *–çev.*

eğitimi (dinsel kökenli veya dinsel karakterde bazı öğeleri koruyabilmesine rağmen) dinden giderek ayrılır, çünkü siyaset gizemsizleşmiştir ve kendilerini doğal şeylermiş gibi topluma dayatan ekonomik ve toplumsal yasaların ortaya çıkışıyla birlikte, bu gizemsel öğe siyasal alandan ekonomik alana kayar.

Dolayısıyla, seçkinlerin eğitimi, öncelikle, toplumsal düzene ve toplumun yasalarının nesnel karakterine ilişkin, birbirleriyle yakından ilgili görüşlerin, fikirlerin ve bilgilerin oluşturduğu bir ideolojik bütünün edinilmesini kapsar. Bu eğitim, işin örgütlenmesiyle ilişkili olarak, vasıflı emek ve üreticiler kitlesinin vasıfsız emeği arasındaki bölünmeye paraleldir. Büyüyen işbölümü, sadece eğitim sorunlarının değil, daha genel olarak, uygarlığa, toplumsal perspektiflere ve ekonomik gelişmenin nihai amacına ilişkin sorunların da altında yatar. Bu durum, modern dünyanın kaosunun temeli olan çelişkilerden pek çoğuna neden olmuştur.

4. Modern dünyanın bunalımı

İlk çelişki, endüstri dünyasında emeğin alçaltılması, yani, artan sayıda işçinin el becerilerinin önemsizleştirilmesidir. *Emek ve Tekelci Sermaye*, Amerikalı bilim adamı Harry Braverman'ın incelemesi, ABD'de işin alçaltılmasının güçlü bir tasvirini veriyor. Yirminci yüzyılın başlarında, vasıfsız işçilerin oranı çalışan nüfusun üçte birini ancak geçmekteydi; 1970'te, bu rakam yüzde 70'e yükselmişti; günümüzde ise, sadece ikinci kesimdeki işçilerin büyük bir çoğunluğunu değil, üçüncü kesimdekilerin de artan bir çoğunluğunu içeriyor. Büyük üretici çoğunluğunun iş becerilerinin bu kitlesel alçaltılışı, bir azınlığın artan uzmanlaşmasıyla el ele gidiyor.

Bu ilk çelişki bir başkasına yol açıyor. Refahın ve demokratik basıncın etkisi altında, eğitim sistemi ortaokul düzeyinde genelleşmeye eğilim gösterirken –yani, bu ülkelerin yurttaşları

giderek daha uzun bir eğitim sürecinden geçerlerken– işte tam da bu sırada, bu yurttaşların çoğunluğu için, iş bulmak giderek zorlaşmakta. Nüfusun büyüyen bir çoğunluğu için, eğitim giderek işlevsizleşmekte, gereksiz bir lüks haline gelmektedir.

Bu ikinci çelişki, vasıflı işin uzmanlaşmasından türer. Eskiden işbölümü, geniş ölçüde, mesleklerin kendi içlerinde değil de meslekler arasında uygulandığından, vasıflı emek, bütün işgücü içinde hemen hemen eşit bir biçimde dağılırdı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, toplam emek üretkenliğini artırmak için tasarlanmış modern ve etkili tekniklerin artarak kullanımı, bilginin kaynağı olan bilim ile bilginin belirli bir üretim alanında uygulanması olan teknoloji arasında giderek daha yakın bir bağlantı yarattı.

On dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde, bilimsel bilginin başat dalı, uygulanan teknolojinin temeli olan mekanikti. İşbölümünün fazla derine inmemesi sayesinde, bu durum, görece kolay ulaşılabilir bir bilgi kümesinin edinimiyle, belli ölçüde bir toplumsal akışkanlığa imkân veriyordu. Bu dönem, çok sayıda işçi tarafından okunup öğrenilen mekanik konulu popüler teknik ve bilimsel çalışmanın, geniş çapta yaygınlaşmasına tanık oldu. Vasıflı işçilerin eğitimi, doktorluk ve başka meslekler gibi zaten burjuvalarla sınırlı bulunan bazı işler hariç, henüz tam olarak uzmanlaşmamıştı.

Günümüzde durum tamamen farklı. Teknolojinin dalları kayda değer bir çeşitlenme içinden geçti ve bu nedenle, teknolojinin bilimsel temelleri artık çok daha küçük ölçüde mekanikle ilgili. Bugün, elektronik, mekanik, biyoloji ve başka dallar, teknolojinin eşit ölçüde önemli bilimsel kaynaklarıdır. Vasıflı emeğin eğitimi giderek artan bir şekilde uzmanlaşıyor ve on dokuzuncu yüzyılda yetiştirilen az sayıda mühendisten çok daha fazla işçiyi ilgilendiriyor. Yine de bu eğitim, işçilerin ancak küçük bir azınlığını kapsar. Yüksek derecede vasıflı işçi-

lerin eğitimi, işçilerin çoğunluğu için çalışmanın vasıfsızlaştırılmasının koşuludur.

Üçüncü çelişki, insan bilimlerinin krizi denebilecek şeyle ilgili. Bu kriz sermaye mülkiyeti ve denetimi alanında meydana gelen değişmelere çok yakından bağlı –on dokuzuncu yüzyıldaki bireysel girişimciler veya aile işletmeleri burjuvazisinin adım adım yok oluşu ve çok daha yüksek düzeyde merkezileşmiş sermaye üzerinde kolektif denetim uygulamaya eğilim gösteren bir sınıfın doğuşu. Üretimin toplumsal karakteri ile bu üretimin, üretim araçlarının hukuki mülkiyeti aracılığıyla başına buyruk denetimi arasında büyüyen çelişkinin bir ifadesi olan sermayenin merkezileşmesi, işletme üzerindeki dışlayıcı aile mülkiyetinin, mülkiyetin toplumsal biçimleriyle, sermayeyi denetleyen anonim şirketlerle ikame edilmiş olması gerçeğinde yansır. On dokuzuncu yüzyıl burjuvazisi, başkalarının yanı sıra Galbraith'in belirsiz biçimde "teknostrüktürler" diye adlandırdığı şey tarafından gitgide yerinden ediliyor.

Bu değişim, toplumsal yeniden üretimin bir başka yönüne –bireylerden ve ailelerden oluşan bir toplumsal grup olarak burjuvazinin kendisinin yeniden üretimine– dikkatimizi çekiyor. On dokuzuncu yüzyılda burjuvazi, kendini, burjuva ailesiyle, burjuva evliliğiyle ve aile içi mirasla yeniden üretti. Sermayenin merkezileşmesi ve sermaye üzerindeki hukuki denetimin anonim şirketlere geçişi nedeniyle, aile içi mirasın çok büyük bir önemi kalmadı. Öte yandan, üreticiler kitlesi bir ilkokul ve ortaokul ve hatta bazı durumlarda bir yüksekokul eğitimi alabildiğinden, "seçkinler"in eğitimi, giderek artan bir şekilde, sosyopolitik bir iç seleksiyon (seçme) sürecine dayanır oldu. Bu seleksiyon, bireysel "nitelikler"in veya (geçerli olsun ya da olmasın) pratik çalışma deneyiminin tanınması olarak sunulur, ama demokratik toplumsal akışkanlık iddiası ile çatışır. Bu, (burjuvazi artık esas olarak aile aracılığıyla yeniden

üretilmediği için kaybolmaya mahkûm olan) insan bilimleri yönelimli eğitim sisteminde bir krize yol açar ve yönetici sınıfın eğitim ve öğretiminin karakterini dönüştürür.

Yönetici sınıfın eğitim ve öğretimi, şimdi, ideoloji olarak görülen bilim ve teknoloji üzerine dayalıdır. Yönetici sınıf eğitimi, öncelikle bilim adamı ve teknisyen üretmek için tasarlanmış değildir artık; başlıca ereği, bilim ve teknolojinin topluma dışsal, özerk güçler olduğu düşüncesini kafalara yerleştirmektir. Bu, toplumsal, politik ve ekonomik bilimler eğitimiyle ilgili olarak üniversitelerin içinde bulunduğu krizin boyutlarından biridir; öte yandan, teknolojinin ideolojiyi ikame edebileceği iddiası yeni bir felsefi yönelime neden olmaktadır.

Öyleyse bu, modern dünyanın eğitim alanındaki çelişkilerinin genel çerçevesidir. Bunlar, azgelişmiş ülkelerle nasıl ve ne bakımdan ilgilidir? Azgelişmiş ülkeler dünya sistemiyle bütünleşmiştir –ekonomik olarak (dış ilişkilerin, bu ülkelerin değişim ve gelişimlerindeki belirleyici rolü) ve toplumsal olarak (taklit edilen tüketim, kültür ve teknoloji modelleri ve egemen ideolojilerin aktarılması). Sonuç olarak, bütün bu çelişkiler, daha düşük bir ölçekte olmasına rağmen ve tam da bu nedenle daha şiddetli olarak, sistemin periferisinde de var olurlar.

Azgelişmiş ülkelerde geleneksel ekonomik sistem, bu ülkelerin dünya kapitalist sistemine entegrasyonları sonucunda giderek tahrip olmuştur. El zanaatları mamul malların rekabeti yüzünden hemen hemen ortadan kalkmış ve tarımsal üretim sistemi, onu, dünya pazarının gereklerine uyması için zorlayan dış basınç yüzünden, kötüleşmiş durumdadır. Birikmiş sofistike teknik beceriler içeren besin üretiminin, araştırma ve danışma teknisyenlerinin yönettiği merkezlerde üretilmiş ihraç malları tarafından adım adım ikame edildiği Afrika toplumlarında, bunun uç örneklerini görebiliriz. Söz konusu araştırma ve danışma teknisyenlerinin üreticilerle herhangi bir ilişkisi yoktur ve

bunların kararları, işletmecilik sistemleri, kooperatifler ve (köylüleri atalardan miras becerilerinden eden) denetçi kumpanyalar aracılığıyla üreticilere zorla dayatılır. Kapitalist ideolojinin azgelişmiş ülkelere nüfuzu sonucunda, geleneksel iş-içinde eğitim sistemlerinin tahribi seçkinci eğitim sistemlerinin, özellikle geleneksel felsefe ve din üzerine dayalı olanların, bozulması ve yavaş yavaş yok oluşu ile paraleldir. Sözgelimi, bütün Müslüman ülkelerdeki Kuran temelli eğitim sistemine olan budur.

Dahası, bu yıkım, arkasında hiçbir şey bırakmıyor. Kapitalist sistemin merkezinde, geleneksel eğitim yeni bir eğitim sistemiyle (önceki sayfalarda eleştirdiğim bir sistemle) yer değiştirirken, azgelişmiş ülkelerde geleneksel eğitimin tahribi, pek çok durumda, okuma-yazma oranında kitlesel bir düşme ile ve tarım ve zanaatlarda pratik çalışma deneyimi içinde birikmiş geleneksel teknik becerilerin kaybı ile sonuçlandı.

Bu yıkım süreci çeşitli alanlarda gözlenebilir. En önce de, en önemli alanda, ekonomik yaşam alanında. Bu alanın incelenmesidir ki, azgelişmişliğin, 1) merkezdeki gelişmeden, 2) merkezin yayılmasından, 3) merkezin periferi üzerindeki egemenliğinden –el zanaatlarının tahribi, tarımın başat rolü– ve 4) ileri dünyadan ödünç alınan teknoloji ve tüketim modelleri üzerine dayalı gecikmiş ve uygunsuz bir sanayileşmeden kaynaklandığının giderek keşfedilmesine götürdü. Öte yandan, bu gecikmiş ve uygunsuz sanayileşme "marjinalleştirdiği" üreticilerin çoğunluğu için yeni iş alanları açamadı.

Yıkımın etkileri dil alanında da gözlenebilir. Şu anda konuşuldukları biçimiyle Üçüncü Dünya dillerinin, çalışmanın yozlaşmasının bir sonucu olarak, giderek bozulduğuna inanmak için pek çok neden var. Aklımda, vasıflı el sanatlarının yaygınlığına karşılık gelen bir teknik söz dağarcığı ile, bu söz dağarcığının altında yatan ve teorik bir bilgi kütlesini varsayan bir kavram sistemini birleştirmiş olan Afrika dilleri var.

Azgelişmiş ülkelerde sistemin çelişkileri, böylelikle, şiddetli ve neredeyse karikatür olarak nitelenebilecek bir biçim alır. Sadece endüstri dünyasındaki işten etmeye değil, aynı zamanda, endüstriyel emekle ikame bile edilmeyen, bir çalışma tarzının yozlaştırılmasına ve yok edilmesine tanık oluyoruz. Başka bir ifadeyle, kelimenin tam anlamıyla vasıfsız olan ve giderek büyüyen sayıda işsiz var –bunlar artık o becerilere sahip olmadıklarından, ne zanaatkâr ne de köylüdür, yozlaşmış sanayi işçileri olmaktan bile uzaktırlar. Sanayileşme modelleri gelişmiş ülkelerden ödünç alındığı için, vasıflı emeğin uzmanlaşmasına da tanık olmaktayız; ama bu uzmanlaşma öyledir ki, söz konusu iş becerileri üzerinde ustalaşma kapasitesi fiilen mevcut değildir. Bu güçlüğün üstesinden, vasıflı işgücü ve teknolojinin kitlesel bir tarzda ithali ve kullanımıyla gelinmekte. Karmaşık makineler ithal edildiğinde, zorluk, onları işletmekte değil, onların "sırları"nı öğrenmekte, yani, onları yeniden üretebilmekte ve nihayet, tasarlandığından farklı amaçlara uyarlayabilmektedir. Ve nihayet, Avrupa'da hiç değilse yerel gelenekte kökleri olmasına karşılık burada böyle bir şeyin hiç söz konusu olmaması nedeniyle büsbütün saçmalaşan bir biçimde, on dokuzuncu yüzyıl seçkinci eğitim modellerinin transferine tanık oluyoruz.

Böyle bir toplumda okuryazarlık veya kitle eğitim kampanyalarının amacı nedir? Açıkçası, bunların hiçbir işlevi yoktur ve yama gibi dururlar. Egemenlik altındaki periferinin toplumsal yeniden üretimi anlamında gerekli değildirler ve dolayısıyla, ancak çalışmanın yeniden niteliklendirilmesi ile bağlantıları kurulduğunda bir amaca hizmet ederler.

Çalışmanın yeniden niteliklendirilmesi ile neyi kastediyoruz? Bu konuda, başka konularda da olduğu gibi, azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerce izlenen yoldan tekrar geçmezler. Her biri, kapitalist sistemi ta başında aşmalı ve sadece özgül ekonomik sorunlarını, azgelişmişlik sorununu çözmelerini değil, ama

aynı zamanda dünya uygarlığı için yeni perspektifler açmalarını sağlayacak olan teknolojiler geliştirmelidirler. Bu, çözümü uzun zaman alacak olağanüstü karmaşık ve güç bir sorundur. Dahası, şu anki gelişmiş ülkelerin de, günümüzde kitlesel yozlaşmanın karakterize ettiği toplumun ve çalışmanın örgütlenme biçimlerine meydan okuyarak, bu yeni dünya uygarlığının yaratılmasına katkıda bulunması ihtimal dışı değildir.

Azgelişmiş ülkeler kapitalist sistemden daha başarılı olmak zorundadırlar, yoksa ona yetişmeleri bile mümkün olmayacaktır. Bu özgül durum görmezden gelindiği içindir ki, okuryazarlık ve halk eğitimi kampanyaları, baştan başa bütün Üçüncü Dünya'da, ancak vasat sonuçlar vermiştir. Bu çabaların, hem bunlardan yararlanması beklenenlerin, hem de görevli otoritelerin gözünde gereksiz bir lüks olarak görülmesi, bunların, ekonomik ve toplumsal sistemde, bütün aktif nüfus için istihdam sağlanmasını ve iş becerilerinin yükselmesini olanaklı kılabilecek derin değişiklerle paralel bir biçimde yürütülmemesi yüzündendir.

Gerçekten de, başarılı olmuş okuryazarlık ve kitle eğitimi kampanyalarının hepsi, toplumsal örgütlenme tarzına meydan okumaya başlamış ve mütevazı da olsa, çalışmaya yeniden değer kazandırma yolunda yeni ufuklar açmış ülkelerde meydana geldi. Bu, okuryazarlık ve yetişkin eğitimine yönelik kampanyaların gerçek amacının, gelişmiş dünyada var olan becerilerin aktarılması değil, azgelişmiş toplumlardaki bilimsel ve teknik yenileşme kapasitesinin uyandırılması olması gerektiğini gösteriyor. Elbette, bu yenileşme kapasitesi, evrensel olarak geçerli bir bilimsel bilgi temeline oturmalıdır. Ancak, bilim bir ölçüye kadar evrensel çapta geçerli olmakla birlikte, teknolojide durum bu değildir. Teknoloji, özgül toplumsal koşulların dayattığı somut bir yanıttır.

Kalkınma sorunlarına uygun, etkili bir okuryazarlık veya kitle eğitimi kampanyası bir dizi özelliğe sahip olmalı: İlk ola-

rak, teori ve pratik arasında bütün düzeylerde yakın bağlar oluşturmalıdır. Başka bir ifadeyle, bilimsel bilgi ve beceriler, daha da zenginleştirilmesi mümkün olan eleştirel ve modern bir formda aktarılmalıdır. Ancak bu tür bir eğitim, söz konusu topluma uygun düşen bir çalışma pratiğiyle de yakın ilişki içinde yürütülmelidir. Bu, ekonomik ve toplumsal sistemin, bütün işçilerin giderek artan biçimde ileri beceriler edinebilmesi olasılığı kadar, herkes için yeterli işi de garanti etmesi gerektiği anlamına gelir

İkinci olarak, böyle bir kampanya, başarılı olacaksa eğer, eşitlikçi olmalı, yani bütün nüfusu, bütün kırsal ve kentsel bölgeleri, çalışanlar kadar, okuryazar olduktan sonra istihdam garantisi verilmesi gereken işsizleri de kapsamalıdır. Öte yandan, ileri derecede -genellikle yurtdışında ve toplum için işlevsiz bir tarzda- eğitim almış olanların, bunu, başkalarına karşı bir avantaj olarak kullanmalarını engellemeye yönelik her türlü çaba harcanmalıdır. Dolayısıyla, böyle bir kampanyanın demokratik bir biçimde örgütlenmesi gerekir. Bu açıdan, Çinlilerin deneyimle öğrendikleri gibi, orta veya yüksek eğitimlerini tamamlamış gençlerin, düzenli olarak "tabana" dönmesi ve ancak işçi çoğunluğunun sıradan çalışmasına tümüyle aşina hale geldikten sonra, giderek daha ileri eğitim düzeyleri elde etmesi yararlı olacaktır. Teknik gelişmenin en geniş eşitlik temelinde gelişmesi için, buna yeteneği ve isteği olan bütün işçilerin, ileri eğitim ve öğretim almaları da mümkün olmalıdır.

Üçüncü olarak, geleneksel toplumun kendisi kadar, geleneksel eğitimin yapısının ve ideolojisinin de açık bir eleştirisi yapılmalıdır. Bu eleştiri, geleneksel ideolojinin, çağdaş kapitalist dünyadan alınmış bir kültür, ideoloji ve eğitim adına eleştirilmesi biçimini almamalıdır; çünkü bütün bunlar yerel toplum üzerinde yabancılaştırıcı etki yapar ve ulusal kültür içinde köklere sahip değildir. Yerel kültür ve ideolojinin kendi

içinden aşılması gereklidir. Ama burada da, ulusalcı otantiklik iddiasından türeyen belirsizlikler var. Eşzamanlı bir süreklilik ve kopuşu başarmaksızın yerli kültür ve ideolojiyi aşmak mümkün değildir. Geleneksel toplum, onun eğitim sistemleri ve ideolojisi, başka bir eğitim sistemi ve başka bir ideolojiyle –çevresel ve bağımlı kapitalist "gelişme"nin kurbanı olan kitlelerin sorunlarına gerçekten uygun bir toplumsal örgütlenme, eğitim sistemi ve ideolojiyle– ikame edilmedikçe ıskartaya çıkarılmamalıdır.

10. BÖLÜM

"Teknoloji Transferi"

Son yıllarda, "teknoloji transferi" sorunları, hem toplumsal araştırma programlarının hem de uluslararası görüşmelerin gündemine girdi. Sorun, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere teknoloji transferinin nasıl hızlandırılacağı ve bu işin maliyetinin nasıl azaltılacağı. Dolayısıyla, zımnen, bu transferin arzu edilir ve hatta zorunlu bir şey olduğu kabul edilmektedir. Ama bana öyle geliyor ki, sorun düzgün bir biçimde ortaya konmadı.

Her şeyden önce, teknoloji ve bunun olası transferine ilişkin sorunları, öncelikle bilim, teknoloji, üretim ve toplum arasındaki ilişkilerin tarihini incelemeden bilimsel olarak tahlil etmek mümkün değildir. Bu tarih, gerçekte, teknoloji ve üretim arasındaki bağın (yakın geçmişte) zayıflamasının tarihidir. Binlerce yıl boyunca, bütün toplumlarda, teknik yenilikler doğrudan üreticiler tarafından gerçekleştirildi. Bu, sadece Sanayi Devrimi'ne kadar değil, onun da ötesinde, olasılıkla on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar böyleydi. İlk makineler – sözgelimi dokuma tezgâhı–, Sanayi Devrimi'ni başlatan zanaat işçileri tarafından icat edildi ve geliştirildi. Daha sonra, bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca, buluşlar ve geliştirmeler, esas olarak, fiilen işin başında bulunanlar –şirket müdürleri, mühendisler (ki genellikle birincilerin akrabalarıydılar)– ve vasıflı işçiler arasındaki işbirliğinin sonucuydu. On dokuzuncu

yüzyılda, teknik buluşların, üretimden kopuk, uzmanlaşmış araştırma departmanları tarafından yapılması istisnai bir şey olarak kaldı. Öte yandan, teknik buluş süreci, henüz doğrudan ve açıkça, uygulamayı dert etmeden kendi yolunda yürür görünen temel bilimlerdeki araştırmalarla bağlantılı değildi.

Bunun pek çok nedeni var. Üretim süreçlerinin göreli basitliği, bunların herkes için ulaşılabilir olduğu sanısını yaratabilir, ancak bu yanıltıcıdır. Emekçilerin yaratıcılıklarını hâlâ korumalarının nedeni, son tahlilde, üretim sürecini onların denetliyor oluşuydu. İşbölümü hâlâ sınırlıydı ve olduğu kadarıyla da, meslekler içinde değil meslekler arasında geçerliydi. Günümüzde, iş uzmanlaşmasına uğramadan vasıflı üretici olarak kalanlar sadece köylülerdir. Köylüler arasında işbölümü olmadığından, bu üreticiler ürünlerini kullanım değerinin bütünlüğü içinde görebilirler ve dolayısıyla, gözlem ve muhakeme kapasitelerini yaratıcı biçimde kullanabilirler.

Teknoloji, büyük bir olasılıkla hâlâ, temel bilimin ilerlemesi karşısında esas olarak özerkti; çünkü yeni faaliyet dallarındaki endüstrilerdeki teknikler, esas olarak mekanik üzerine dayalıydı ve mekanik, matematiksel temellerine ilişkin ayrıntılı bilgiye sahip olunmadan da, ampirik deneyimle öğrenilebilecek bir şeydi. Aynı şekilde tarımda da, biyolojinin bilimsel sırlarını bilmeden yürütülen gözlem ve deneyim, binlerce yıl içinde muazzam ilerlemeleri mümkün kıldı.

Böylece, saf bilim üretim pratiğinden kopuktu ve özerk biçimde gelişiyordu. Bu, bilimin toplumdan bağımsız olduğu anlamına gelmiyor elbette, ama üretim temeline hizmet etmekten çok, ideolojik üstyapıyla bağlantılıydı. Başat bilim dalı, mantığın en ileri biçimlenişi olan matematikti. Öte yanda ise doğa bilimleri, olsa olsa, betimleyici olarak kaldı. Matematik felsefeyle el ele yürüdü ve onun ortaya attığı soruları (sözgelimi, sonsuz küçük sorununu) yanıtlamaya çalıştı. Elbette, ma-

tematik araştırmalarına esin veren astronomi, hem tarım hem denizcilik için yararlıydı, ama evrenin yaratılışına ilişkin yarıdinsel kuramlar (kozmogoni) ve dinin ideolojik kurguları için, daha da gerekliydi.

Bu iki küme ilişki yirminci yüzyılda altüst oldu. Emek uzmanlaşmasının bir nesnesi haline gelen teknoloji üretimden koptu. Öte yandan, saf bilim, teknolojinin doğrudan hizmetine girdi. Bu, sadece, on dokuzuncu yüzyılda gelişmeye başlayan fizik ve biyolojide büyük ilerlemeler kaydedilmiş olması sayesinde değildir; ne de sadece, matematiğin sistematik olarak bilimin hizmetine koşulmasının sonucudur. Bunun nedeni, teknolojinin artık açıkça bilimden türetiliyor olmasıdır. İkinci bilimsel ve teknik devrim, ağırlık merkezini, mekanik mühendislikten (mekanizasyonun yerini alan otomasyonun temeli olan) elektroniğe ve uygulamalı biyolojiye kaydırdı. Basit ampirizm, artık, üretim tekniklerinin ilerlemesini sağlamak için yeterli değildir.

Bu, teknolojinin büyüyen karmaşıklığının onun üretimden kopuşunu açıkladığı anlamına mı gelir? Görünüşe göre öyle ve bu görünüştür ki, üretici güçlerin teknolojik ilerlemeden kaynaklanan ilerlemesinin toplumsal üretim ilişkileri karşısında tarafsız olduğunu telkin eder. Ama gerçekte, bu kopuş, esas olarak, meslekler içindeki işbölümünden, işlerin parçalanmasından ve bunun sonucunda, çalışmanın kitlesel olarak niteliksizleşmesinden kaynaklanır. Bu yozlaşmış emek, elli yıl öncesine kadar, sadece makineleşmiş imalat sanayisindeki belirli işlerle sınırlıyken, günümüzde üçüncü sektörü de istila etmiş bulunuyor. Bu nedenle işçi, üretim sürecinin kısmi denetimini bile yitirmiştir. Dahası, işlerin parçalanması sadece işin icrasıyla sınırlı değildir; emirlerin verilmesine, hatta karar alma ve tasarlamaya ve teknolojik araştırmanın kendisine kadar yayılmıştır. Buluşların denetimi, bilim insanlarının bile ellerinden giderek kaymaktadır.

Bu evrim, sermayenin toplum üzerindeki egemenliğinin sonucudur. Kendimizi, çalışmanın örgütlenmesi, etkenlik vb. ile ilgili bütün mitlerden kurtarmamız gerekiyor. Özgül örneklerle, hem de kaç kez, şu anki biçimiyle çalışmanın -planlama ve icra işlerini birbirinden ayırma esasına dayanan- örgütlenme biçiminin başlıca amacının, sömürü ilişkilerini belirleyen egemenlik ilişkilerini yeniden üretmek olduğu ortaya çıkmıştır. Etkenlik daima belli bir sisteme göredir: burada, artık değerin gasp edilmesi sistemine göre.

Böylece, meslek veya zanaatlara göre işbölümü, zorunlu olarak, ürünün meta formuna eşlik ederken, işlerin aynı meslek içinde parçalanması, kapitalist meta formunu belirler. Teknolojinin kendisi bir meta -kapitalist bir meta- haline geldiğinden, bunu, teknolojik araştırmanın üretimden ayrışması ve teknolojik araştırmanın kendi içinde de bir işbölümünün ortaya çıkışı izler. Teknoloji, kendisine maddi dayanak olan ve içinde cisimleştiği özgül sermaye teçhizatının alım ve satımıyla birlikte alınıp satılan bir nesnedir artık. Bugün bu teknolojiyi tekeller denetliyor; bunu satmayı reddedebilirler ya da belirli koşullar üzerinde ısrar ederek, bu yoldan, bu teçhizat aracılığıyla elde edilen çıktının ürettiği artık değerin bir kısmını kendilerine mal edebilirler.

O halde, üretim araçlarının dolaysız sahipliği yakın zamanlara kadar sermayenin zorunlu denetim aracı idiyse de, durum bundan sonra böyle değildir, en azından üretim sürecinin bütün düzeylerinde böyle değildir. Bir bütün olarak süreçte yaratılan artık değerin çoğunu elde etmek için, sürecin stratejik noktalarını denetlemek yeterlidir.

Teknoloji transferi sorunlarının yerleştirilmesi gereken bağlam işte budur. Neyin transferi? Kime transfer? Eğer bu bir modern teknolojiler sorunuysa, bunların kapitalist teknolojiler olduğunu, dahası, tekeller tarafından denetlendiklerini akılda

tutmak zorundayız. Bu nedenle, teknolojiyle aynı anda, bunun altında yatan kapitalist üretim ilişkilerini de transfer etmiş oluyoruz. Dahası, bu transferle, emperyalist kapitalizmin egemenliğinden kurtulmuş olmayacağız. Tersine, periferiyi emperyalist sisteme daha sıkı bir şekilde entegre ederek, bu egemenliğin alanını genişletmiş oluyoruz. Bu transferin maliyeti üzerine son birkaç yılda yapılan çalışmalar bunun kanıtıdır –maliyetin fahiş düzeylere çıktığı görülmüştür. Örneğin, And devletleri bu tür teçhizat ve gereken patentler için, bunların gerçek üretim maliyetlerinin kat kat üstünde paralar ödüyorlar. Bu şekilde, periferide "modernleşme"nin yarattığı artık değerin büyük kısmı tekellere transfer edilmiş oluyor. Dolayısıyla, periferi ülkeleri kendi özgür dinamizmlerini ele geçirebilmeyi ve kendileri için koruyabilmeyi ümit edemezler. Bu, on dokuzuncu yüzyılda hâlâ mümkündü –Almanya, Japonya ve başkaları, İngiliz sermaye teçhizatı ithal ederek işe başladılar ve bu teçhizatta içerilmiş teknolojileri yeniden üretmeyi çabucak başardılar. Ama, başka alanlarda olduğu gibi, emperyalizm bu alanda da nitel bir kopuşu temsil eder. Öyleyse, "transfer"den değil, sadece, teknolojinin işlediği yerin coğrafyasında bir kaymadan söz edebiliriz.

Bu, transferin maliyetini düşürme sorunu değildir. Maliyet sıfır bile olsa, emperyalist merkezlerin teknolojileri periferideki azgelişmişlik sorunlarını çözemez. Bu teknoloji aşırı derecede pahalıdır, sadece sermaye-yoğun niteliğinden ötürü değil, yanında getirdiği israfçı tüketim modelleri, yol açtığı aşırı doğal kaynak kullanımı vb. nedenlerden. Başka bir ifadeyle, bu teknoloji emperyalizmi, yani, periferideki emeğin aşırı sömürüsünü varsayar. Bu nedenle, ancak emperyalist sistem içinde eşitsiz gelişme ilişkilerini yeniden üretir.

Eğer bu transfer arzu edilir bir şey değilse, bir başka tip transferi, daha az ileri teknolojilerin transferini öngörebilir miyiz? "Ara teknolojiler" üzerindeki tartışma böyle bir rota

öneriyor. Ancak tarih doğrusal bir ilerleme olmadığından, emperyalist egemenliğin biçimlediği azgelişmiş ülkelerin günümüzdeki durumu, bugünün gelişmiş merkezleri tarafından evrimlerinin önceki bir aşamasında yaşanan durumla aynı değildir. Dolayısıyla, bu teknolojilerin de beraberlerinde kapitalist üretim ilişkilerini getirmeleri bir yana, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının teknolojilerini ödünç almak da bir çözüm olamaz.

Tek çare şu: Hem sosyalist üretim ilişkilerini kuracak, hem de üretici güçleri, kapitalizm tarafından ulaşılmış düzeyin de ilerisine götürecek bir yeni teknoloji icat etmek zorundayız.

Bu sorun, azgelişmiş toplumlara özgü değildir; bir bütün olarak dünya sisteminin sorunudur. İşlerin parçalanmasının yol açtığı, emeğin kitlesel yozlaşmasına daha önce değinmiştik. Otomasyon, mekanizasyona göre, daha yüksek bir ortalama beceri düzeyini gerektirmez; aksine. Otomasyon bazı sektörlerdeki en basit kol işlerini yok ederken, kapitalist sistem -genellikle, tekelci rekabetin "satış maliyetleri"yle bağlantılı olarak- yeni asalak faaliyet sektörleri geliştirir. Bunlar da, işlerin parçalanması yüzünden, giderek yozlaşmanın etkisine girer. Hepsinin üstünde, toplumsal emeğin bütünü değersizleşmektedir. Böylece, kullanım değerlerinin yaratıcısı olan somut ve karmaşık emek, adım adım, soyut ve basit emeğe, *Kapital*'deki değer tahlilini daha da gerçekçi hale getiren, tek-biçimli bir enerji harcamasına dönüşür.

Bu nedenle, zamanımızda, özgül bir çelişki gelişiyor. Söz konusu çelişki, kapitalist üretim tarzının, üretici güçlerin gelişimi önünde gerçekten bir engel haline gelmekte olduğunun kanıtı. On dokuzuncu yüzyıl işçisinin işini yapabilmesi için okuma-yazmayı ve sayı saymayı bilmesi yeterdi. Günümüzün alçaltılmış işçisi ise, aptalca veya birbirini tekrarlayan hareketler yapmak için özel bir saplantısı varsa, daha verimli bir işçidir. Öte yandan, ilkokul sonrası eğitimin uzunluğu iki katından daha fazla arttı. Eğitim artık sadece yararlı bir şey

olmaktan çıkmış değildir; kapitalizm tarafından dayatılan çalışmaya karşı –şimdilik pasif olan– direnişin bir güdüsü haline gelmektedir. Bu, aynı zamanda, eğitimin ne olabileceğini de açığa vuruyor: toplumun yaratıcı kapasitelerinin bütünsel bir zenginleşmesi. Üretici güçlerin gelişimi, şimdi, onların önceki gelişimini belirlemiş olan işbölümünün gittikçe yok edilmesini gerekli kılıyor. Toplum ileri bir sosyalizm için olgunlaşmıştır.

İleri kapitalizmin teknolojilerinin aşılması nerede hayat bulabilir? Doğrusal ve mekanik tarih görüşü, bu devrimci başarının ancak ve ancak en ileri kapitalist toplumlardan gelebileceğini düşündürüyor. Fakat bu başarının önünde güçlü engeller var. Kapitalist merkezlerin toplumları yeterince zengin, çıkarların iç içe geçişi yeterince karmaşık, emperyalizmin sağladığı ayrıcalıklar lehindeki duygu yeterince yaygındır; böyle olduğu içindir ki, bu toplumların ağır bir çözünme süreci içinde birkaç on yıl daha beklemeleri mümkündür. Buna karşılık, egemenlik altındaki periferi toplumları daha fazla bekleyemezler. Geçen her yılla birlikte, kapitalist entegrasyonun avuntuları gitgide değersizleşirken, Üçüncü Dünya'nın geniş kitlelerinin maddi koşulları daha çekilmez hale gelmektedir. Kapitalist azgelişmişlikten sınıfsız toplumun çiçeklenmesine geçiş sorunlarının doğru çözümü, sosyalist teknolojiler konusunda yaratıcılığın gelişimini gerektirir.

Teknolojik yaratıcılığın gelişimi önündeki engelleri saymak zor değil. Başlıca engel, emperyalizmin egemenliği altındaki toplumların bilimsel ve teknik yeteneklerinin gittikçe bozulması, kötüleşmesidir. Bu iddia, Üçüncü Dünya'daki okul eğitiminin nicel ilerlemesi karşısında, şaşırtıcı görünebilir. Ama bu ilerleme, hem nicel açıdan hâlâ merkezin gerisindedir, hem de bugünkü biçimiyle bir hayli belirsizdir: yabancılaştırıcıdır ve "dünyayı sahiplenmeye götürücü" bir nitelik taşımamaktadır.

Bir örnek alalım. Üçüncü Dünya'da tarımın "modernleşme"sinin tarihi, köylülerin dünyayı sahiplenemez

hale getirilmesinin tarihidir. Bütün zamanlarda ve yerlerde, son derece becerili üreticiler olan üç kıtanın köylüleri binlerce yıl boyunca yabancı ürünleri ve teknikleri benimseyebildiler. Doğru, ampirik gözlemle sonuç elde etme ve muhakeme ve deney yeteneklerini kullanma becerisi, daima, egemen sömürücü sınıfların ihtiyaçları tarafından sınırlandı, ama bu yine de gerçek bir beceriydi. Peki, çağımızda, emperyalist egemenlik çağında neler oluyor? Yeni teknikler tekellerin ve hükümetlerin laboratuvarlarında ve deneme çiftliklerinde dış dünyadan kopuk bir biçimde geliştiriliyor. Sonra, bu tekniklerin yararlı olduğu, yani, köylülerin emeğinden artık değer çekebildikleri ortaya çıktığında, söz konusu teknikler köylülere aktarılır, yani, hükümet otoriteleri tarafından dayatılır. Dünyaları elinden alınmış, yabancılaşmış köylüler direnirler. "Gerici ve gelenekçi" olmakla suçlanırlar. Üzerlerine, sosyolog ekipleri ve daha sık olarak, polisler gönderilir. Sonunda teslim olurlar. İsyan edecekleri güne dek sömürülmelerine izin verirler –ya da kentlere kaçarlar. Şurası açık ki, daha az merkezileşmiş, üreticilerin kendi aralarında kurulu, teknik devrimin üretim ilişkilerindeki ve kültürle ideolojideki devrimlerle el ele gitmesini sağlayacak olan, farklı bir tarımsal araştırma tarzı düşünmek mümkündür.

Bu gerçek engeller, ters yönde hareket eden güçlü potansiyellerle karşılanmalıdır. İlk olarak, daha az keskin bir işbölümü: Hâlâ epeyce köylü ve zanaatkâr var ve bunlar gelişmiş dünyanın işçilerine göre çok daha az alçaltılmış durumdalar. Elbette, işbölümünün belirli özgül biçimleri (yaş, cinsiyet ve bazen kastlar arasındaki bölünmeler) hâlâ engel olarak duruyor. Buradaki güçlük, öğrenilebilir, elde edilebilir bir şey olan teknik iş bilirlik (*know-how*) alanından çok, başka iki alanla –üretim ilişkileri alanı ve ideolojik üstyapılar alanıyla– ilgili. Teknikler "ideolojileştikleri" ve dinsel imgeler sistemine entegre oldukları ölçüde, bu dünyayı gerçekten sahiplenememenin ve yabancılaşmanın

farklı bir biçimi olur. Fakat bu, doğa üzerinde eksik bir egemenliği yansıtan dinsel yabancılaşmadır, işlerin parçalanmasına yakından bağlı olan meta yabancılaşması değil.

Üç zorunlu devrimi -diğerlerini belirleyen üretim ilişkilerindeki devrimi, bu ilk devrime imkân veren üretim tekniklerindeki devrimi ve onun doğru yönde gelişmesini sağlayan ideoloji ve kültürdeki devrimi- eşzamanlı olarak yürütebilmek için, kitlelere güvenmek esastır. Tabanda toplumsal, siyasal ve ekonomik demokrasi ve gerçek bir öz-yönetim dünyaya yeniden sahip olmanın zorunlu koşullarıdır. Üretim sürecini denetlemek, aynı zamanda, teknik ilerlemeyle elde edilen kazanımları kendi topluluğu için kullanabilmektir. Yoksa, "katılım" bir masal haline gelir ve Yugoslavya'da olduğu gibi, işçi kendi "hakları"na kayıtsız kalır. Burada bilim, üreticinin yardımına koşmalıdır. Bilimin üreticiye hizmetini sağlamak, eğitimde (onun biçiminde ve içeriğinde) köklü dönüşümler yapmak ve bütün düzeylerde teoriyi pratiğe bağlamak anlamına gelir. Bu, aynı zamanda, üretim aygıtını, üretkenlikteki iyileşmenin ve büyük çoğunluğun yaşam düzeyinin yükselmesinin sorunlarını somut olarak göğüslemeye yöneltmek -örneğin, uzun bir ilk geçiş evresinde, sanayinin tarıma hizmet etmesini sağlamak- anlamına gelir.

Daha bu aşamada bile olağanüstü bir gelişme kaydetmek mümkün. Başka yerlerde yeşil devrim ve Batı tipi sanayi ne açlığı, ne gecekondu kentleri, ne salgın hastalıkları önleyebilirken, Çin komünü yüz milyonlarca insanı beslemeyi, sağlıklı yaşatmayı, giydirmeyi ve insan gibi barındırmayı işte böyle başarıyor. Vietnam, savaşta, besin dışı tüketim ihtiyaçlarının yüzde 60'ını ve sermaye-teçhizat ihtiyaçlarının da yüzde 40'ını zanaat yöntemleriyle sağlamayı işte böyle başardı.

Tabii ki, bu ilerlemelerin ötesine bakmalıyız. Ama bu ilerlemelerin milyonlarca üreticiye yaygınlaştırılması ve bu üreticilerin, kaderlerinin iyileştirilmesine etken katılımları, o

koşullarda hızla serpilecek olan sürekli bir yaratıcılığın en iyi garantisidir. Bu aşamada, (bazı kayıtlamalar ve eleştirilerle) ödünç alma, tarihin hızlandırılmasında kendine bir yer bulabilir. Kapitalist sistemden teknoloji ödünç alma, hiçbir zaman "masum" bir şey değildir, çünkü bu teknoloji sınıflı üretim ilişkilerini destekler. Ancak bu, duruma sosyalizm güçleri egemen olduğunda ve bu güçler, bu tarz bir ödünç almayla genel sosyalist gelişme siyaseti arasındaki çelişkinin bilincinde oldukları zaman, kabul edilebilir bir uzlaşmadır. Buna karşılık, başka koşullarda (sözgelimi, emperyalizmin egemenliği altındaki ülkelerde veya Sovyetler Birliği gibi, teknolojinin "tarafsız" olduğuna inanan ülkelerde) ödünç alma kabul edilemez hale gelir; çünkü, nesnel olarak, burjuvazinin ve teknobürokratların egemenliğini sağlamlaştırır.

Kendilerini kapitalizm ve emperyalizmden özgürleştirmekte olan geri kalmış ülkelerin, en azından bazı sektörlerde, o teknolojilerin özgül eleştirisini ortaya atarken, günümüzde alternatifi bulunmayan bazı modern teknolojileri benimsemek zorunda olmaları anlaşılır bir şey. Çin makine ithal ediyor, doğru. Ama bu "modern" makineler, bütün işçilerin önünde, tek tek parçalarına ayrılıyor; böylece işçiler, bunların nasıl işlediklerini pratik bir şekilde öğrenmekle kalmıyor, aynı zamanda bu makineleri kendi başlarına söküp tekrar kurmaya ve çalışma sürecini diledikleri gibi örgütlemeye davet ediliyorlar. Japonya ve Rusya da makine ithal eder ve bunları sökerdi, ama, makineleri yeniden üretmeleri ve eğer mümkünse onları kendi mantıklarına göre geliştirmeleri istenen becerikli mühendisler yararına. Çin'in yapmakta olduğu şey farklı: Çin, bir sanayi devrimi başarma görevini koydu önüne. Ancak bu, Batı'nınkinden farklı bir sanayi devrimi. Yanlarında sosyalist üretim ilişkilerini getirecek olan tekniklerin gelişmesine yol açan bir sanayi devrimi.

IV. KISIM

BİR TARTIŞMANIN SONU

Öyle umuyorum ki, çalışmamın izleyen bölümü, son yıllarda süren önemli bir tartışmayı –"eşitsiz değişim" ve "uluslararası ticaret teorisi"ne ilişkin tartışmayı– bir sonuca bağlayacak. Başka pek çokları gibi, ilk bakışta salt "ekonomik"miş gibi gözüken bu tartışmanın, günümüzde, "ekonomi"yi aşarak ve tarihsel materyalizmi yeniden kurarak (yani, Marx'a gerçek bir dönüşle) sonuca bağlanabilir oluşu rastlantı değil. Ayrıca, ulaşılan sonuç sadece tartışmaya katılanların entelektüel çabalarının ürünü değildir. Gerçekte bu, Çin Kültür Devrimi'nin ve onun evrensel çağrısının bir yansımasıdır.

İlkönce, bu tartışmanın niye artık kapandığının kabul edilmesi gerektiği konusunda iki önemli noktanın açıklanması gerekiyor.

1. Emmanuel'in temel önemdeki katkısı, kuşkusuz, uluslararası değerlerin önceliğinin keşfiydi. Dünyamız, yakın zamanlara kadar olduğunun aksine, artık, (bunlar önemli olsa da) birbiriyle "dışsal" ilişkileri olan ve basit biçimde yan yana duran ulusal sistemlerden oluşmuyor. Günümüzde artık, bir bütünlük, tüm bir kapitalist dünya sistemi söz konusu. Gündelik "ekonomik", "siyasi" ve "kültürel" olgular durumun böyle olduğunu zaten gösteriyor, ancak bunu söylemek yeterli değil. Bütünün özü, onun parçalarının toplamından daima daha zengin olduğu için, bu durumdan pratik sonuçlar çıkarmamız gerekiyor. Emmanuel bu sonuçları tedricen ortaya çıkardı: Sistem, soyut olarak, malların ve sermayenin yüksek

derecede akışkanlığı, emeğinse göreli hareketsizliği ile tanımlanıyor. Bu demektir ki artık metalar, eskiden olduğu gibi, önce esas olarak ulusal, sonra istisnai ya da marjinal olarak uluslararası nitelikte değildir. Günümüzde artık metalar, dünya ölçeğinde bu niteliğe sahiptir.

Bunun anlamı, baştan başa bütün sistemde, toplumsal emeğin, uluslararası bir karaktere sahip olan mallarda billurlaştığıdır. Sonuç, Kongo ve Almanya'da harcanan bir saatlik basit emeğin Detroit'teki bir fabrikada ve New York'taki bir berber dükkânında harcanan bir saatlik basit emekle aynı değeri yarattığı, yani bunların karşılaştırabilir nitelikte olduğudur. Hem Kongolu hem de Alman üreticinin emeği aynı dünya pazarı için üretilmiş metalarda sonuçlanır. Bu tez aşağıda, ikinci kesimde geliştiriliyor.

2. İşgücünün doğrudan veya dolaylı biçimde satılması – kapitalist bir firmada açık açık ya da periferide sıklıkla rastlandığı gibi kapitalist olmayan bir üretim tarzının dolayımıyla örtülmüş biçimde satılması– sorunun özünü oluşturur. Kapitalist meta yabancılaşmasına evrensel bir karakter veren bu satışın işleyişini kavramadıkça, dünyamız veya onun derinlere kök salmış belirleyici gerçek ilkesi hakkında hiçbir şey anlayamayacağız.

Bu işgücü satışını, bunun etkisini ve biçimlerini doğru dürüst tahlil edebilmek için iki dizi güçlüğün üstesinden gelmek gerek. İlk tehlike, nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiği, mekanik ve doğrusal bir nedensellikle ikame etmektir. Söz konusu diyalektik, "ekonomi teorisi"yle, doğrusal nedenselliği kullanan bir teoriyle değil, tarihsel materyalizmle iş görmemizi gerektirir. Bazı yöntemlerin, özellikle, modeller yöntemi denen şeyin kullanımı bu tehlikeyi büyütür, çünkü bu modellerin kendileri mekanik araçlardır. Aşağıda, dördüncü ve beşinci bölümlerde, bu diyalektiğin doğasını yeniden kurmaya ve tek

yanlı görüşleri yan yana sıralamanın tehlikelerini sergilemeye çalışıyoruz.

İkinci tehlike, nesnel güçler/öznel güçler diyalektiğini soyut, genel anlamda, yani özgül toplumsal kuruluşların somut bağlamı dışında tahlil etmektir –başka bir ifadeyle, sistemin birliğinin, onun türdeş değil çeşitli olduğu anlamına geldiğini unutmaktır. Bu nedenle söz konusu diyalektik, merkezdeki, periferideki ve bir bütün olarak sistemdeki nesnel güçler ve öznel güçler arasındaki diyalektiği, hem eşzamanlı olarak hem de ayrı ayrı dikkate almalıdır. Altıncı, yedinci ve onuncu kesimler bu diyalektiğin, sistemin periferisindeki özgül karakteristiğini aydınlatmaya çalışıyor.

Aşağıdaki genel özet sistematik değil, yani soyut kavramlarla yola çıkıp bunlardan somut gerçekliği türetmeye çalışmıyor. Bunun yerine, tartışmaya gerçekte olduğu gibi girmeyi seçtim. Bu yöntem, bize, tartışmanın niye belirsiz kaldığı, neden sahte sorunların sahicileri gölgede bıraktığı hakkında daha iyi bir fikir verecek. Yukarda belirtilen kesimler, unutulan veya tartışmaya katılanların yeterince anlamadığı temel önemdeki iki unsura dönerek, durum değerlendirmesi yapıyor. Kendimi yinelemekten ya da bu makaleye ulaşamayacağı bir boyut vermekten kaçınmak için, *Unequal Development*'a[1] atıf yapacağım.

Eşitsiz değişim üzerine tartışma, şu anda kapanmış olması gereken tek tartışma değil. "Değerlerin fiyatlara dönüşümü" (kesim 8), kâr oranının düşmesi (kesim 9) ve sistemin dönemleştirilmesine (kesim 10) ilişkin sorunlar bu tartışmayla yakın bağlantı içinde yeniden açılmıştı. Ve aynı temel nedenlerle artık kapanmaları gerekiyor.

1 Amin, *Unequal Development* (New York: Monthly Review Press, 1976).

1. Eşitsiz değişime ilişkin tartışma

Arghiri Emmanuel tarafından *Unequal Exchange*'in[2] yayımlanması, uluslararası ticaret teorisinde ve bunun da ötesinde, kapitalist dünya sisteminin merkez ve periferisi arasındaki eşitsiz egemenlik/bağımlılık ilişkileri teorisinde önemli bir tarihe işaret eder. Ricardogil uluslararası ticaret teorisi öznel değer teorisiyle uyum içinde olduğundan, Emmanuel'in tezinin geleneksel ekonomistler tarafından hiç düşünülmeden reddedilmesi tamamen anlaşılır bir şey. Gerçekte bu, ilk kez Emmanuel'in gayet net biçimde gösterdiği gibi, emek-değer teorisi üzerine kurulu Ricardo'nun içsel mantığının tek istisnasıydı.[3]

Ancak, uluslararası ticaret ve özellikle Ricardogil "mukayeseli üstünlükler" teorisi karşısında Marksistlerin (Emmanuel'e kadar süren) genel suskunluğunu nasıl açıklayabiliriz? Çabalarını, öncelikli olarak, kapitalist üretim tarzının gizemini açıklamaya adamış olan Marx'ın, kapitalist dünya sistemiyle sistematik biçimde ilgilenmek için zamanı olmadığını başka bir yerde belirtmiştim.[4] Bu nedenle, *Kapital*'deki uluslararası ticarete ilişkin gözlemleri, "geçerken" yapılmış kısa saplamalar niteliğindedir. Bununla birlikte, Marx'ta sık sık rastladığımız gibi, bunların çok değerli gözlemler olduğunu göreceğiz. Marx'tan sonra, Marksist düşünce kemikleşti. Daha sonraları, Sovyet devletinin doğusuyla birlikte, dünya sisteminin bilimsel tahlili bu devletin siyaseti için sıkıntı verici olabilirdi. Dahası, gelişmiş Batı'daki işçi hareketi, "kurulu düzen"in bir parçası haline geldi ve ataerkil emperyalist tutumlar takınma, özel olarak da ideolojik düzlemde, dünyanın sosyalist dönüşümünü

2 Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange* (New York: Monthly Review Press, 1972).

3 A.g.e., giriş

4 Samir Amin, *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press, 1974), s.147-48; *Unequal Development*, s. 198-99.

yalnızca kendi sorumluluğunda sayma ve dolayısıyla, boyunduruk altındaki halklar için sosyalizmi, kendilerine verilecek bir "armağan" gibi görme eğilimine girdi.[5] Mukayeseli üstünlükler teorisi burada işe yaramaya başlar, çünkü totolojiktir: Bu teori, uluslararası düzeni ve başka bazı şeyler yanında, yeni devletin bu düzene dahil edilmesini, aynı zamanda, periferiye ataerkil gözlerle bakmayı "meşrulaştırma"yı mümkün kılar. Emmanuel'in tezinin, balta girmemiş ormanda açılmış bir patika gibi görülebilmesi bu yüzdendir.

Emmanuel'in geleneksel uluslararası ticaret teorisine yönelik eleştirisinin, günümüzde Marksistler tarafından genelde kabul edildiğini kaydetmek önemli. Bettelheim ve Palloix bu bağlamda Emmanuel'in katkısını teslim ediyorlar: Emmanuel, klasik (Ricardogil) ve neoklasik (hâlâ Ricardogil olmakla birlikte marjinalist) uluslararası ticaret teorisinin yetersizliklerine ve "yanıltıcı" doğasına güçlü bir ışık tuttu. Emmanuel, özellikle, "faktörlerin hareketsizliğiyle birlikte bir tersine çevirme olduğunu ... ticareti belirleyenin artık üretim koşulları olmadığını, üretimi belirleyenin ticaret olduğunu" gösterdi. Emmanuel'in dediği gibi, bu "tersine çevirme", "emek değer teorisinin bu reddi"dir ki, Ricardo'yu reddeden marjinalistlerin niye onun uluslararası ticaret teorisine sahip çıktıklarını açıklar.[6]

---

5 Örneğin, Troçkizmin mekanik doğrusal görüşü böyledir. Ona göre, sosyalist devrim ilkönce gelişmiş kapitalist ülkelerde başlamalıdır. Troçki, Rus devriminin yozlaşmasının nedeni olarak Alman devriminin uğradığı başarısızlığı gösterir. Oysa şu gerçek, Troçkistlerin aklına hiç gelmiyor: 1930'larda haşlayan (ve bilinen biçimde yürütülen) kolektifleştirmeyle birlikte işçi-köylü ittifakının kırılması, Çinliler tarafından işaret edildiği gibi, yeni sınıfın oluşumunun temeliydi.

6 Bettelheim, "Önsöz", Emmanuel, *Unequal Exchange* içinde; "Débat sur l'impérialisme, rapports internationaux et rapports de classe" *Politique Aujourd'hui*, sayı 12 (1969); Christian Palloix, "L'impérialisme et l'échange inégal" *L'Homme et la Société*, sayı 12 (1969): s. 219

Emmanuel'in eleştirisi benim daha 1957'de yaptığım eleştiriyle aynı. İleride göreceğimiz gibi, tahlillerimiz pek çok önemli konuda örtüşüyor. Bununla birlikte, Emmanuel daha ileri gitti. Faktörlerin hareketsizliğini vurgulayarak, gerçekte eleştirinin ötesine geçti ve pozitif bir teorinin temellerini attı. Çünkü, şimdiye kadar ilk kez, uluslararası sistemi gerçekten verimli bir tarzda karakterize etti: Metaların ve sermayenin uluslararası akışkanlığı, emeğin hareketsizliği. Bunun yeni bir soyutlama olduğuna ve ne Buharin'in[7] ne de, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*'nın önemine rağmen, Lenin'in bunu göremediğine daha önce işaret etmiştik.

Bu soyut nitelemenin esas olarak doğru olduğunu ve bunun Emmanuel'in temel katkısını oluşturduğunu düşünüyorum. Bu, temel bir katkıdır çünkü, göreceğimiz gibi, bunu reddedersek eşitsiz değişim fikrini de aynı anda reddetmiş oluruz. Bu bakımdan, Emmanuel, Bettelheim'in *Unequal Exchange*'in önsözünde yazdığı gibi, "eleştirel iktisatın öncesine" (*precritical economist*) ait olarak nitelenmeyi kesinlikle hak etmiyor. Yine de, aceleyle söylenmiş de olsa, üzerinde düşünülmeyi gerektiriyor bu niteleme. "Mukayeseli üstünlükler"i eleştirmiş veya bu teorinin eleştirisini kabul etmiş olmakla birlikte, bu nitelemeyi korumak zorunda kalabiliriz; çünkü bu teoriyi neyle ikame edeceğimizi bilmiyoruz. Gerçekten de, ortada uluslararası ticaretin bir "Marksist teorisi" görünmüyor.

Unequal Exchange'in yayımlanmasından sonra başlayan tartışmanın o kadar kafa karıştırıcı ve Emmanuel'e karşı eleştirilerin o kadar adaletsiz olmasının nedeni, ne yazık ki, bunu ilk kez açıkça dile getiren kendisi olmasına rağmen, Emmanuel'in gerçek sorunun tam eşiğinde durmuş olmasıdır. Söz konusu

7 Nikolai Bukharin, *Imperialism and World Economy* (New York: Monthly Review Press, 1972). Bkz. Buharin'in bu hatası üzerine benim *Unequal Development*'daki yorumlarım.

gerçek sorun, ki uluslararası sistemin doğru nitelemesinden türer, uluslararası değerler sorunudur. Emmanuel bu sorunun eşiğinde durdu. Çünkü uluslararası değerler sorunu, kapitalist üretim tarzının öteki tarzlar üzerindeki egemenliği sorunundan, çevresel kapitalist tarzın merkezdekine göre özgül doğası sorunundan başka bir şey değildir. Ama Emmanuel, (benim kendi çalışmamın başlıca konusu olan) bu temel sorunlardan hiçbiriyle uğraşmaz; bu nedenle, aceleci, hatta bazen yanlış çıkarsamalara, karşıtlarının bunları kullanıp fazlasıyla kolaycı tezler türettikleri, asıl kendilerini "eleştirel iktisadın öncesine" götüren çıkarsamalara ulaşır.

Bence bu karışıklık, kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin teorik konumunun yetersiz tahlilinden kaynaklanıyor. Ne Emmanuel ne de onu eleştirenler bu sorunu doğru bir biçimde çözemediler. Bu noktada tartışmanın ilerlemesine yardımcı olduğumu ve burada daha ileri bir aşamaya geçeceğimi umuyorum.[8]

Öyleyse kargaşa, bu önemli noktada Emmanuel'in ücreti "bağımsız değişken" olarak nitelemesiyle, kendini ampirist biçimde ifade etmiş olması olgusundan türüyor. Göreceğimiz gibi, bu formülasyon teorik bir hata oluşturuyor, çünkü kapitalist üretim tarzında "bağımsız değişken" diye bir şey yok. "Bağımsız değişkenler" ve "bağımlı değişkenler" arasında tekyönlü nedensellikler bulma arayışı mekanik ekonomizme özgüdür ve diyalektik yönteme taban tabana zıttır. Çünkü diyalektik yöntemde bütün, yani üretim tarzının toptan yeniden üretimi, parçaları yani "değişkenler"i belirler.

8 Son iki kitabımın (*Accumulation on a World Scale* ve *Unequal Development*) başlıca amacı, kapitalist tarzın öteki üretim tarzları üzerindeki egemenliğinin anlamını kavramaya çalışmak ve merkezdeki ve periferideki birikimin özgüllüğüne ilişkin temel çıkarsamayı yapmaktı; "azgelişmişlik iktisadı"na yönelik ilk eleştirimi (ekonomist bir eleştiri) yazdığım 1957'den bu yana, özellikle 1965'ten itibaren, bana bu temel sorunların daha net bir kavranışı gibi gözüken bir noktaya geldim.

Emmanuel burada bir çıkmaz sokağa dalmakla birlikte, karşıtları da hiçbir ilerleme kaydedememiştir. Kendilerini, ücretin "bağımsız" olmadığını, "üretkenlik"e "bağımlı" olduğunu tekrarlamaya mahkûm ettiler. Bu elbette, boş bir marjinalist formülasyondur. Hemen şu soru akla geliyor: Söz konusu "üretkenlik" hangi düzeyde belirlenir?

Marjinalist kökenli "üretkenlik" terimini "üretici güçlerin gelişme düzeyi" Marksist terimiyle ikame edersek, gerçek bir ilerleme mi kaydetmiş oluruz? Ücretin üretici güçlerin gelişme düzeyine bağlı olduğunu söylemek, yalnızca kısmen doğru ve fazla genel bir yanıttır.

İlk olarak, "bağlı olmak" (*to depend*) fiilinin kendisi, doğru bir diyalektik düşünüşün yokluğunu gösterir daima. İlerde, nesnel güçler ile öznel güçler arasındaki diyalektiğin düzgün biçimde nasıl formüle edilmesi gerektiğini göreceğiz. İkincisi, üretici güçlerin gelişiminin hangi düzeyde meydana geldiği sorusu hâlâ cevabını beklemektedir: İşletme düzeyinde mi, sektör düzeyinde mi, ülke düzeyinde mi, yoksa bütün dünya düzeyinde mi?

2. Emmanuel'in katkısı: dünya değerlerinin önceliği

Emmanuel, başlıca keşfinin, sistemin bağımsız değişkeni olarak ücretler olduğu düşüncesinde.[9] Bence onun esas katkısı, teorisinde, dünya değerlerinin (uluslararası değerlerin) önceliğini savunmasında yatıyor. Emmanuel, akıl yürütmesini, uluslararası partnerlerin üretim faaliyetlerinin, kapitalist üretim tarzının yasalarınca yönetildiği bir bağlama yerleştiriyor. Açık ki, artık değer oranı, kâr oranı, sermaye, işgücünün değeri kategorileri bu üretim tarzıyla ilişkili. Kapitalist tarzda bütün

9 Arghiri Emmanuel, "Echange inégal et développment inégal," *Politique Aujourd'hui*, sayı 12 (1969).

ürünlerin uluslararası metalar olduğunu ve emek hareketsizken sermayenin akışkan olduğunu varsayıyor; dahası, değişilen ürünlerin indirgenemez kullanım değerleri olduğu, yani, otomobil, kahve gibi özgül ürünler oldukları düşüncesinde. Bu son gözlem çok önemli ve tam da bu noktadadır ki, *Unequal Exchange*'in yazarıyla yolumu ayırıyorum.

Elbette indirgenemez kullanım değerleri üreten iki işletme (veya iki sektör) arasında "üretkenlik" karşılaştırması yapamayız. Emmanuel, bir kahve plantasyonundaki verimliliği bir otomobil fabrikasındakiyle karşılaştıran (ve elbette ikincinin birinciden yüksek oluşu nedeniyle ücret düzeylerindeki farkı meşrulaştıran) karşıtlarına yanıt verirken çok haklıdır: Bunlar, Marksist değer teorisini görmezden geliyor, bütünüyle totolojik olan –"üretkenlikler" farklıdır... çünkü emeğe ödenen karşılıklar farklıdır"[10] diyen– marjinalist çerçevede tartışıyorlar. Emmanuel, "değişik sektörler arasındaki emek üretkenliklerinin ortak bir ölçüye vurulamayacağını ve ulusal ve uluslararası değerler arasında fark bulunduğu iddiasının anlamsız olduğu"nu[11] vurgular.

Emmanuel'in bağlamı içinde (ki burada partnerlerin özgül faaliyetleri kapitalist tarz tarafından yönetilir), akışkan olmayan emeğe yapılan ödeme tarihsel koşullara göre bir ülkeden ötekine değişirken, sermayenin akışkanlığı dünya çapında kâr oranını eşitleme yönünde bir eğilim gösterir. Böylece, uluslararası değerlerin (tek anlamlı değer olan uluslararası değerlerin) uluslararası fiyatlara (yine yegâne anlamlı fiyat olan uluslararası fiyatlara) dönüşümü bazı ülkelerden diğerlerine doğru bir değer aktarımını içerir.

---

10 Bkz. *Unequal Development*, böl. 2: marjinalizmin 1957'de başladığım içeriden eleştirisi, beni, üniversite iktisadının ideolojik, bilim-dışı doğasını açığa vuran bu totolojik özelliği görmeye götürdü.

11 Emmanuel, "Echange inégal et développement inégal," s.79.

Bütün ürünler uluslararası metalar olduğundan, dünyanın farklı yerlerinde harcanan ve ürünlerde cisimleşen aynı miktar emek tek bir dünya değerine yol açar. Buna karşılık, ulusal sınırların ötesine geçemediği için, işgücü uluslararası bir meta değildir.[12] Emmanuel şu noktayı vurgularken çok haklıdır: Afrikalı proleterin emek-saati Avrupalı proleterinkine eşittir, çünkü her ikisinin de emeğinin ürünleri uluslararası metalardır. Emmanuel, iki ayrı yerdeki bir saatlik emek tarafından yaratılan değerlerin karşılaştırılmasına şaşıran Palloix'yu şöyle yanıtlıyor: "Bir Afrikalı işçinin harcadığı bir saatlik emek nasıl olur da Detroit'teki bir işçinin harcadığı aynı süre emekle karşılaştırılabilir? Kolay. Detroitli bir işçinin bir saatlik emeğini New Yorklu bir berberin bir saatlik emeğiyle nasıl karşılaştırıyorsak, öyle."[13]

Açıktır ki, bir saatlik emek bütün ülkelerde aynı değeri yaratırsa ve bu ülkelerden birindeki işgücü daha düşük bir değere sahipse (yani, gerçek ücreti daha düşük ise), bu ülkede artık değer oranı zorunlu biçimde daha yüksek olur. İşgücü değerinin gerçek karşılığını temsil eden ücret malları, gerçekte, aynı zamanda uluslararası bir değere sahip uluslararası mallardır da. Eğer A ve B ülkelerindeki işgünü aynı uzunluktaysa (sekiz saat, sözgelimi) ve proletaryanın gerçek ücreti B'de on defa daha yüksekse (B'deki gerçek ücret günde 10 kg. buğdaya eşitken A'da sadece 1 kg. ise) ve eğer dünyada buğday üretimi dört saatte 10 kg. ise, B'deki artık değer oranı yüzde 100 olacak (dört saat gerekli emek ve dört saat da artık emek), A'daki ise

12 Tarih boyunca halkların hareketleri, yeni dünyaya göç, merkezdeki işçi göçü, başka sorun kümelerine aittir. Periferiden merkeze nitelikli insan gruplarıyla başlayan (beyin göçü) uluslararası göç, henüz yeni başlamış bulunuyor ve hâlâ periferinin kendi içinde sömürülen işgücünün hacmine kıyasla, ihmal edilebilir düzeydedir.

13 Christian Palloix, "La question de l'échange inégal, une critique de l'économie politique," *L'Homme et la Société*, sayı 18 (1970); Emmanuel, "Echange et développement inégal," s.78.

yüzde 1900 olacaktır (yirmi dört dakika gerekli emek ve yedi saat otuz altı dakika artık emek). Böyle bir karşılaştırma, A ve B'nin uzmanlaştıkları iki kapitalist üretim alanına ilişkin üretkenlikler arasında bir karşılaştırma yapmayı gerektirmiyor; böyle bir şey anlamsız olur.

Emmanuel, bu varsayımlardan hareketle, eşitsiz değişimin iki türünü ayırt ediyor.[14] İlkinde, artık değer oranları özdeşleştir (dolayısıyla gerçek ücretler de aynıdır), ama ülkeler farklı organik bileşimlere sahip üretim dallarında uzmanlaşırlar. Buradaki değer aktarımı bir ulusal sistem içindeki değer aktarımından farklı değildir ve bu tür aktarımlar kapitalist tarza özgü "sıradan" durumlar olduğundan, Emmanuel bunlar üzerinde zaman harcamıyor. İkinci tipte, artık değer oranları farklıdır ve değer aktarımı, değişik organik bileşimlerin bir sonucu olarak değil, emeğin hareketsiz oluşu nedeniyle meydana gelir. Söz konusu hareketsizlik gerçek ücretlerin farklılaşmasını sağlar. Gerçek eşitsiz değişim işte budur.

İşin içindeki partnerlerden birinin kapitalist üretim tarzınca yönetilmediği zaman da eşitsiz değişimden söz etmenin mümkün olup olmadığı sorusu aşağıda tartışılacak. Orada, indirgenemez kullanım değerleri varsayımının uluslararası ticaret sorununu genişlettiğini mi yoksa daralttığını mı irdeleyeceğim. Şu aşamada, uluslararası değerlerin önceliği varsayımının söz konusu teorinin tam da özünü oluşturduğunu göstermek istiyorum sadece.

Emmanuel'in eleştirmenleri bunun açıkça farkındalar. Palloix şöyle soruyor: "Ulusal bir değerin var olması gibi, dünya fiyatlarının temeli olan bir uluslararası değer var mı? Emmanuel dünyanın tek gerçeklik olduğunu varsayıyor. Oysa tersine, temel gerçeklik ekonomik blokların varlığı gibi gö-

14 Emmanuel, *Unequal Exchange*, böl. 2, kes. 2.

züküyor: Birleşik Devletler, Avrupa, Asya, Latin Amerika..." Bettelheim ise şöyle yazıyor:

> Her ulusal kapitalist toplumsal kuruluş içinde, değer yasası, üretimin maddi koşullarının genişletilmiş yeniden üretimini, kapitalist tarzın öteki tarzlar üzerindeki egemenliğinin özgül biçimini... ücretlerin verili bir düzeyini, güvence altına alır. Kapitalist dünya pazarında değer yasası, dünya üretiminin maddi koşullarının genişletilmiş yeniden üretimini, farklı toplumsal kuruluşların özgül egemenlik/bağımlılık biçimlerini, eşitsiz gelişme oranlarını garanti eder. ... Her toplumsal kuruluşa özgü ücret düzeyi, üretici güçlerin gelişiminin dünyadaki düzeyi tarafından belirlenemez; gerçekte bu, esas olarak, her toplumsal kuruluşa özgü üretici güçler/üretim ilişkileri özgül bileşimine bağlıdır.[15]

Bu tutum, çözülmesi gereken sorunu ortadan kaldırıyor. Eğer Bettelheim'i izler de ücretlerin her toplumsal kuruluşta özerk biçimde belirlendiğini kabul edersek, bir uluslararası ticaret teorisine asla sahip olamayız. O zaman, Ricardo'nun mukayeseli üstünlükler teorisini kabul etmek, yani emek değer teorisinden bu noktada ayrılmak zorunda kalırız. Değer yasasının dünya çapındaki etkilerinden söz etmek olanaksız hale gelir. Bu artık anlamlı olmaktan çıkar ve artık uluslararası metalardan söz edemeyiz. Alfabetik tutum (ulusal sistemleri alfabedeki harfler gibi arka arkaya dizme tutumu), son tahlilde, dünya sistemini ulusal sistemlerin basit bir yan yana dizilişi olarak görmek demektir. Ulusal sistemlerin özerk birimler olarak görülmesi halinde, açıktır ki, bunların ticaret ilişkileri nesnel olarak tahlil edilemez ve nesnel değerin yönettiği ulus bağlamına karşıt olarak, öznel teorinin terimleriyle ele alınmak zorundadır.[16]

---

15 Palloix, "L'impérialisme et l'échange inégal," s. 21; Bettelheim, "Débat," s. 87.

16 Özerk üretim tarzlarını birbiriyle temasa sokan pre-kapitalist uzun-mesafe ticareti konusunda gösterdiğim gibi.

Bu konum, kesinlikle, ne Marx ne de Lenin tarafından benimsenen bir konum değildi. Gerçekten de Marx, on dokuzuncu yüzyılda İngiltere'ye Amerikan buğdayı ithalinin, İngiltere'deki işgücünün değerini düşürdüğü kanısındaydı. Böylelikle, "geçimlik besinler"e (buğday) daha o zamandan uluslararası mallar olarak bakmıştı. Tam da bu nedenle, Yeni Dünya'da daha ucuz buğday üretimini mümkün kılan dünya üretici güçlerinin gelişme düzeyinin, İngiltere'deki ücret düzeyini ve artık değer oranını belirlediğini düşünüyordu. Benzer biçimde, Lenin de dünya sisteminin önceliği fikrini savundu: Bu, daha önce işaret ettiğim gibi, Buharin'in yapıtı için yazdığı övgüde görülebilir. Buharin'in kusuru, dünya sistemine öncelik vermesi değil, bu sistemi, aynı kapitalist üretim tarzı gibi, malların, sermayenin ve emeğin uluslararası akışkanlığıyla ("ücret haddinin eşitlenmesi eğilimi"yle) karakterize etmesiydi. Başka bir ifadeyle, Buharin, dünya sistemini, kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğindeki bir genişlemesi olarak gördü: Böylece sistemin tek-biçimliliğe yöneldiği fikrini ortaya attı.

Dolayısıyla, dünya değerlerinin önceliği, dünya sisteminin birliği ilkesinin gerçek özünü, bu birliğin varlık şartını oluşturur. "Uluslararası ticaret teorisi"nden türemiş olan *uluslararası* sıfatının uygunsuz olduğunu ve onun yerine, *dünya* sözcüğünün kullanılması gerektiğini öneriyorum. Bu, yaşanan gerçekliği çarpıtan bir basitleştirme mi? Hayır, sanmıyorum. Kongo'da, ihraç ya da ithal edilen ürünlerin miktarının, iç pazar için üretilenin yüzde 30'undan fazla olduğu, buna karşılık, bu oranın Almanya'da yüzde 20, Birleşik Devletler'de ise yüzde 5 olduğu doğru değil mi? Gerçekte bu, olgulara çok zavallı bir muhasebeci gözüyle bakış tarzıdır. Böyle bir bakışla, Kongo'daki her şeyi, günlük hayatı, "ulusal siyaseti", ideolojileri ve sınıf mücadelesini belirleyen şey, bu yüzde 30'dur. Ve yine, Amerikan egemenliğini durduran ve çağdaş tarihin son yirmi beş yılına damgasını

vurmuş bir uluslararası düzeni bütünüyle tepetaklak eden şey de, Almanya'nın yüzde 20'si ve Birleşik Devletler'in yüzde 5ine ilişkin "sorunlar"dır.

Birlik, hiçbir zaman, türdeşliğin eşanlamlısı olmadı; çeşitlilik ve eşitsizlik, dünyanın birliği içinde yer alıyor. Olgular, kapitalist dünya sisteminin merkezinde açık seçik bir görünüşte: Toplumsal kuruluşlar, katıksız kapitalist üretim tarzına çok yakın. Periferide ise dünya değerlerinin önceliği, toplumsal kuruluşların görünüşe göre heterojen doğası tarafından gölgeleniyor –sadece görünüşte, çünkü burada da, kapitalist tarz ve kapitalizm-öncesi tarzlar, basit biçimde yan yana dizilmiş değil. Sorunun özü, bu egemenlik birliğin temeli olduğundan, kapitalist tarzın öteki tarzlar üzerindeki egemenliğinin anlamını kavramaktır. Ama bu tahlil "ekonomi"den değil, tarihsel materyalizmden türer. Her toplumsal kuruluşa ve dünya sistemine özgü sınıf ittifakları aracılığıyladır ki, dünyanın birliği içindeki bu bütünleşme gerçekleşir.

Sermayenin hem toplumsal hem de bireysel (parçalanmış) olduğu genellikle unutulur.[17] Biz de sık sık, kapitalist ilişkiyi "mikroekonomik" düzeyde (firma düzeyinde) ele almakla yetiniyoruz. Bu ilişki merkez kapitalizminde hemen daima apaçık ortada görünmekle birlikte, aynı şey çevresel kapitalizm için doğru değildir. Burada, örneğin, küçük meta üretim tarzı kapitalist pazar içinde bütünleşmiş görünebilir, oysa gerçekte, sermaye doğrudan üreticiye hükmetmektedir. Doğrudan üretici, burada, bir küçük meta üreticisi değildir ve ürününün fiyatını basit formundaki değer yasası belirlemez. Gerçekte bu

17 Sermayenin toplumsal, küresel doğası, özellikle değere ve "dönüşüm"e ilişkin sonuçları bakımından, *Kapital*'in daha önce yayımlanmamış bir bölümünde aydınlatılmıştı: *Un chapitre inédit du Capital* (Paris: Maspero, 1971). Bu, şimdi, *Kapital*'in yeni baskısında, Ek olarak, İngilizce yayımlanıyor: Pelican Marx kitaplığı "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" *–İng Ed.* [Türkçesi için bkz.: "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları", çev. Nail Satlıgan, *Kapital Cilt I* içinde, s. 741-860, Yordam Kitap, 2011].

doğrudan üretici, eskiden Avrupa'da var olduğu biçimiyle, kırsal sanayi proleterine çok benzer; yani, ürününü değil de emek gücünü sattığı sermayenin sömürüsüne maruz kırsal sanayi proleterine. Burada, sistemi taşıyan şeyin işgücünün satışı olduğunu görememek, dünya sisteminin birliğini anlayamamak ve bunun yerine, birbiriyle gevşek bağlar içinde var olan farklı üretim tarzlarının basit yan yana dizilişini ikame etmek, böylece de, "ikici" bir görüşe ("düalizm") saplanıp kalmaktır.

Karşısına dünya sisteminin birliğini koyduğum bu ısrarlı "ikici" ("düalist") görüşün varlığını açıklayan neden, belki de bu birliğin henüz çok yeni oluşudur. Dünya sisteminin köklerinin, dört yüz yıl önceye, merkantilizmin başlangıcına kadar gittiği doğrudur; sistemin etkisinin on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren emperyalizm tarafından ikiye katlandığı da doğrudur. Bununla birlikte, kapitalist tarz ve diğer üretim tarzları arasındaki ilişkilerin (başlangıçta "dönemsel" ve "marjinal" olan) dönüşme süreci, egemenlik yapılarının doğuşuyla birlikte, önceleri yavaş olan ama son dönemde ritmini artırmış bir süreçtir. Bu süreç, kapitalist-olmayan tarzları köklü bir biçimde değiştirdi ve onları basit bir şekle, içeriği işgücünün satışı ilişkisine dönüşmüş olan bir "kabuk"a indirgedi. 1930'larda periferideki üreticilerin esas olarak hâlâ küçük meta üreticileri olmaları mümkündür, ama artık durumun böyle olmadığına ve günümüzde geniş çapta proleterleşmiş ve (dolaylı da olsa) emek güçlerinin satıcıları haline gelmiş olduklarına inanıyorum. Binlerce toplumsal olgu bunu her gün kanıtlıyor. Önemli siyasi strateji hataları, mevcut gerçeklik ile, hâlâ dünün gerçekliği üzerine oturan görüşler arasındaki bu uyumsuzluktan kaynaklanıyor.[18]

18 Rossana Rossanda ve Charles Bettelheim'ın (*Il Manifesto* {Paris, 1971}, s. 208 vd.) haklı olarak işaret ettikleri gibi, periferinin köylü kitlelerini sosyalizm için bir yedek orduya dönüştüren şey, tamamlanmış olsun veya olmasın, bu proleterleşmedir.

3. Ücret "bağımsız bir değişken" değildir

"Bağımsız değişken" kavramının kendisi anlamlı görünmüyor: Bağımsız değişken arayışı, bütünü, parçalarının toplamından ibaret gören mekanik ve doğrusal bir metodoloji çıkarır ortaya. Böyle bir bakış açısından (geleneksel ekonominin bakış açısı) ekonomik sistem, birbirlerine karşılıklı bağlarla (üretim ve tüketim "ekonomik işlevler"iyle) tutturulmuş parçalardan ("değişkenler") oluşuyor gözükür. Bu kısır döngüden çıkabilmek için, söz konusu değişkenlerden birini, keyfi bir şekilde, "bağımsız" veya "asal" ilan etmek gerekli hale gelir.[19]

Walras'ın genel denge sistemi, bütünün, parçalarının toplamına eşit olduğu bu kavrayışı temsil eden modellerin tipik bir örneğidir. Geleneksel ekonominin, kendini içine sokmuş olduğu saçma durumdan çıkış için tek bir yol –nicel para teorisini– bulduğunu belirtmiştim. Ekonomik hesaplamanın sözde rasyonalitesinin aynı doğrusal ve mekanik felsefe temeline dayandığını da göstermiştim: Basit üretim ve tüketim birimlerinin (parçalar) verdikleri kararların, tutarlı ve "optimal" bir bütün oluşturmak üzere bir araya geldiklerini kanıtlamak için, talebin verili olduğunu (yani, "bağımsız değişken" olduğunu) varsaymak gereklidir. Böylelikle, talep, üretici ve tüketicilerin, davranışlarını bunlara bakarak ayarladıkları göreli fiyatlar kümesini belirler. Dolayısıyla, "kârlılık" üzerine temellenmiş kararların "optimalite"ye değil, ama sistemin basit yeniden üretimine yol açması, söz konusu talebi güvence altına alan bir gelir dağılımına neden olması şaşırtıcı değildir.

---

19 Amin, *Unequal Development*, böl. 2, bu "biçimsel" çözümün kaçınılmaz karakterini ve böylece, "iktisat"ın "ideolojik", "bilimdışı" doğasını göstererek, genel denge ve nicelciliğin (kantitativizmin) içsel bir eleştirisini sunuyor. Bir kez daha söyleyelim; iktisadın eleştirisi, altta yatan felsefe ve epistemoloji düzeyine erişmek için, tarihi kavrayabilme (tarihsel materyalizm) yolunda ekonomizmi terk etmek için gerekliydi.

Bütün bu metodoloji Marksizme bütünüyle yabancı; Marksizme göre, bütün, parçalarından önce gelir, parçalar ancak bütünle ilişki içinde anlam kazanırlar. Toplumsal sistem (üretim tarzı, onun hayat verdiği toplumsal sınıflar, vb.), onu oluşturan parçaların önünde gelir. Sistemin işleyişi, sistemin global üretim tarzı ve onun yadsınması çerçevesinde tahlil edilmelidir. Bu nedenle, gerçek durum sadece görünen olguların (bütünün birbirine bağlı parçalarının) incelenmesiyle anlaşılamaz; daha ileriye, meselenin özüne (gerçekte, bütüne) gitmeliyiz.

İşte şimdi, Emmanuel'in bir "bağımsız değişken"den söz edişinin basit nedeninin, görünen olgular düzleminde kalmış olması olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi bunu açıkça ilan ediyor ve Sraffa gibi, üretim fiyatları sistemi çerçevesinde kalmayı seçiyor. "Sıkıca tutunabileceğimiz tek nicelik, toplumsal üründen yapılan ilk kesinti olan ücrettir. Kâr ise bir bakiyedir. Eğer bu nicelik yoksa, eğer ücret verili değilse, ücret bir bağımsız değişken değilse, o zaman değer sorunu nesnel bir temelde çözümsüz hale gelir ve herhangi bir soyut denge fiyatı (üretim fiyatı) belirlemek imkânsızlaşır."[20]

Emmanuel, ücreti bu şekilde betimlemesini, üretim fiyatlarının olgular temelinde değil, ama değer dışındaki bir kaynaktan elde edildiğini varsayarak haklı gösterebileceğine inanıyor. Ona göre, "dönüşüm" sorunu çözümsüzdür. Konuyla ilgili bu "dönüşüm" sorununa geri döneceğim.

Açıktır ki Sraffa böyle zorluklar içinde değil.[21] O, baştan beri, parçaların –ücret, kâr haddi ve göreli fiyatların– karşılıklı bağımlılığını kendi sistemi içinde kabul etti. Sraffa'nın formülasyonu yine de önemli, çünkü, totolojik doğasını açığa vurmak suretiyle, marjinalizmin "bilimsel" iddialarına bir son verdi.

---

20 Arghiri Emmanuel, "La question de l'échange inégal," *L'Homme et la Société*, sayı 18 (1970), s. 54.

21 Piero Sraffa, *Malların Mallarla Üretimi*, Yordam Kitap, 2010

Oscar Braun ve Jagdish Saigal, Sraffa'nın tahlilini uluslararası alana uygulayarak,[22] eşitsiz değişimin ve uluslararası transferlerin mekanizmasının anlaşılmasına belirleyici bir katkı yaptılar (ileride göreceğimiz gibi, "değer" transferlerini kastetmiyorum). Modelleri, Emmanuel'inki ile aynı varsayımlar üzerinde duruyor: Partnerler arasında kapitalist üretim tarzı (bu varsayım olmadan ücret ve kâr kavramları anlamsızlaşırdı), malların uluslararası karakteri, sermayenin akışkanlığı (kâr haddinin eşitlenmesi) ve işgücünün hareketsizliği (ücret farkları).

Oscar Braun'un modeli, ücret farkları ile uluslararası fiyat oranları arasındaki karşılıklı ilişkinin ilk sistemli tahlili olmaktan ileri gelen büyük bir üstünlüğe sahip. Emmanuel'in modelinden daha fazla varsayım içermiyor: Partnerlerin özgül ürünlerde (kullanım değerleri indirgenemez ürünlerde) uzmanlaşmaları, bu ürünlerin üretimi için gerekli teknolojilerin verili olması. Bununla birlikte, Braun nedensellik sırasını tersine çevirir: Ücret farklarının uluslararası fiyat yapısını belirlediğini söyleyen Emmanuel'in tersine, o, "asal değişken"i oluşturanın fiyatlar olduğunu varsayar. Braun'un tezleri inandırıcı. Sermaye teçhizatı ve teknoloji konularında merkezin tekel konumuna dayanan "ayrımcı uygulamalar", periferinin ithalatı ve ihracatı arasındaki ikame edilemezlik, periferinin ihracat teklif eğrisinin kötü durumu, yani, fiyatlar düştüğünde daha fazla üretmek zorunluluğu (çünkü ödemeler bilançosu dengesi, ithalatın daha fazla düşürülemeyeceği bir düzeyde tutulmak zorundadır) –bütün bunlar bilinen olgulardır. Ama, bu katı gerçekler yine görünen olgularla, ele aldığımız şu durumda, ülkelerin ekonomi politikalarıyla ilgili. Bu tahlil, Braun'u, ortaya attığı soruya –Asal değişken hangisi, ücretler

22 Jagdish Saigal, "Réflexions sur la théorie de l'échange inégal," Samir Amin, *L'échange inégal et la loi de la valeur* (Paris: Anthropos, 1973) içinde ve Oscar Braun, "L'échange inégal," Ga-Kwame Amoa ve Oscar Braun, *Echanges internationaux et sous-développement* (Paris: Anthropos, 1974) içinde.

mi yoksa uluslararası fiyatlar mı? sorusuna– yanıt verebileceğine inanmaya götürüyor. Ancak bu sorunun kendisi yüzeysel değil mi? Karşılıklı bağımlılık üzerine temellenmiş yöntemin kendisi, birbirinden soyutlanmış fenomenlerle ilgilenmekten başka bir seçenek bırakmıyor ve dolayısıyla, sahte sorular yaratma tehlikesini taşıyor. Doğru soruyu sormak için, ki bu şu anda karşımızdaki soru değil, işin kökenine inmeliyiz.

Saigal'in modeline gelince, bu model, üretim fonksiyonlarına (teknolojiler, dolayısıyla mukayeseli verimlilikler, aynı sektörlerde elbette) ilişkin değişik varsayımları irdeleme avantajına sahip. Saigal, değerler üzerine kurulu modelle başlayıp, bunu, (bütün sektörlerde eşit kâr haddi varsayımıyla) fiyatlar üzerine kurulu bir modele çevirerek, bizim eşitsiz değişim tanımımızı açıklığa kavuşturuyor. Bunu ileride göreceğiz.

Görüldüğü gibi, Emmanuel, işgücü değerinin teorik konumu sorunundan kaçmaktadır. Bu, Palloix'nın eleştirisinde belirttiği gibi, "ücretin ekonomik tahlilin dışında bırakılması" demektir. Bu, Emmanuel'in, işgücü değerinin belirlenmesine katılan "tarihi ve ahlaki unsur"a ilişkin Marx tarafından ortaya atılmış düşüncelere verdiği anlamdır. Biçimsel mantıkta, Sraffa'nın ortaya koyduğu bir genelleşmiş karşılıklı bağımlılık sisteminde, ücret "herhangi bir şey" olabilir (elbette net üründen daha az bir şey olmak zorundadır, çünkü bu, kâr haddinin pozitif olmasının zorunlu koşuludur). Diğer değişkenler ise kendilerini uygun biçimde ayarlarlar.

Ben, ücretin böyle keyfi biçimde tanımlanmasını sorguluyor ve Emmanuel'in kitabı için yazdığı önsözde şöyle diyen Bettelheim'a katılıyorum: "Ücret bağımsız bir değişken değil, işgücünün değeridir." Ücret (işgücünün değeri) ve üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi birbiriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle, kapitalist üretim tarzı ve uluslararası kapitalist sistem düzeylerinde, bu ilişkinin alternatif bir formülasyonunu sunacağım.

4. Kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin teorik konumu

Uluslararası ticaret sorunu dolaysız ilişkiler, yani, değişim ilişkileri temelinde düzgün biçimde incelenemez. Bunun yerine, işin kökenine, yani, üretim sürecine, işgücünün satışına geri dönmeliyiz. İşgücünün satışı, çevresel kuruluşların karmaşık doğası (kapitalist tarzın diğer tarzlar üzerindeki egemenliği) nedeniyle, merkezde ve çevresel kuruluşlarda farklı şekillerde meydana gelir.

Bununla birlikte, eşitsiz değişime ilişkin tartışma, "saf" kapitalist üretim tarzında işgücü değerinin oluşumunun ne kadar yanlış anlaşıldığını gösterdi. Marx'ta, bu oluşum, diğer bütün sorunlarda olduğu gibi, nesnel güçler (birikim yasaları) ve öznel güçler (sınıf mücadelesi) arasındaki diyalektik açısından tahlil edilir. Söz konusu diyalektik, bazı yazarlar tarafından, giderek, "basit" bir tek yanlı görüşle ikame edildi. Bu ikame ediş, mekanik burjuva ideolojisinin insanların zihinlerinde ne kadar köklü biçimde yer etmiş olduğunu açığa vurdu. Bazıları, örneğin Emmanuel, sadece öznel güçleri göz önüne almakta ve bu bağlamda, ücret "herhangi bir şey", bir "bağımsız değişken" haline gelmektedir. Onu eleştirenler ise, eşit ölçüde tek yanlı olarak, nesnel etmenin önceliğini vurguladılar. Bu basitleştirme onları, kaçınılmaz biçimde, diyalektik ilişkinin nesnel yönünü hatalı bir şekilde formüle etmeye götürdü: "Ücret-üretkenlik" ilişkisinin bu haliyle çok kötü bir formülasyonu, bizi dosdoğru mekanik ekonomizme geri götürür.

Bu temel soruna dönerken, önce bu nesnel yönün mekanizmasını anlamalıyız. Bunu yaparken, ilk sunuşumuz, tek yanlılığını korumasına rağmen, titiz görünebilir. Ne var ki, söz konusu sunuş, ciddi sınırlılıklara sahip ve bu sınırlılıklar da ancak nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiği yeniden kurarak aşılabilir. Dahası, bu diyalektiğin yeniden kurulma-

sı, "ekonomi teorisi" ile bağlarımızı koparır ve bizi gerçekliğin düzlemine, yani, tarihsel materyalizme götürür.

Bu açıklama yöntemi "tehlikeli" bir yöntem mi? Evet, diyalektiği anlamayan ve onu daima doğrusal bir nedensellikle ikame edenler için öyle. Yine de, bu açıklama yöntemi Marx'ın kendi yöntemidir: *Kapital*'in ilk cildinde, "öznel" yön (ahlaki ve tarihi unsur) üzerinde durur; ikinci ciltteyse, "nesnel" yönü aydınlatan bir birikim modeli kullanır. Diyalektiği anlamayan Marx eleştirmenleri, burada daima bir çelişki buldular. Ve onlara göre çelişki akli olanın karşıtı olduğundan, Marx'ı reddettiler ve reddediyorlar. Bana göre çelişki gerçekliğin içinde, günlük hayatta yatıyor. Tam da bu nedenle, doğrusal ve mekanik "ekonomi teorisi"nin dar çerçevesi içinde kalarak bunun üstesinden gelinemez. Tek çıkar yol teoriyi tarihsel materyalizme entegre etmektir. Marx'ın kendiliğinden, doğal biçimde yaptığı bu entegrasyon "çok disiplinlilik" sorunlarıyla başı daima dertte kalmış Marksist-olmayan toplumsal bilimler tarafından hiçbir zaman başarılamadı. "Nesnel" yönün karakteristiklerini göstermek için, sınırlılıklarını açık biçimde göreceğimiz doğrusal bir yöntem, "model" yöntemini kullanacağız.

Başka bir yerde, ücret düzeyinin, başka şeyler yanında, nesnel güçlere –üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine– bağlı olduğunu belirttim. *Kapital*'in ikinci cildindeki yeniden üretim modelleri, bu nesnel ilişkinin doğasını, –artık değer oranı ve üretici güçlerin iki kesim (sermaye malları üreten Kesim I ve tüketici malları üreten Kesim II) arasında bölünmesi ile tanımlanan– kapitalist üretim tarzının çerçevesi içinde betimler. (Modellerin doğasının yeterli biçimde anlaşılamayışı, "pazarlar" üzerine olan sonraki tartışmalar –Rosa Luxemburg, Tugan Baranowsky[23]– veya azalan kâr hadlerinin bazı yönleri üzerin-

23 "Pazarlar" özerine tartışma için, bkz. V. I. Lenin, "Economic Romanticism", "On the question of markets"; Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital* (o zamanki tartışmanın tam kaynakçası); Michael Tugan-Baranowsky, *Studien*

deki tartışmalarla kanıtlanıyor. Azalan kâr haddi yasası, bağlantılı bir sorun olarak daha ilerde irdelenecek.) Aynı zamanda, dinamik denge koşullarını doğrudan doğruya üretim fiyatlarıyla ifade etmektense, bu modelleri karakterize eden değer terimlerini muhafaza edeceğim. Fiyatlar üzerine kurulu modeller değer terimleriyle oluşturulmuş modellerde zaten içerilen şeye özlü herhangi bir şey katmıyor; buna karşılık, sistemin doğasının bazı önemli yönlerini gizliyor.

İlişki fiziksel nicelikler biçiminde ifade edilebilir:

Kesim I $\quad le + 4h \longrightarrow 3e$

Kesim II $\quad le + 4h \longrightarrow 6c$

Değişmez sermaye girdileri doğrudan doğruya sermaye malları birimi olan e'de, dolaysız emek girdileri h (saat) ile veriliyor; çıktılar ise, Kesim I için, sermaye malları birimi olan e'de ve Kesim II için, tüketim birimleri olan c'de veriliyor. Bu örnekte, her iki Kesim'de de organik bileşimlerin aynı olduğu kabul ediliyor.

Emeğin ürününün, her iki Kesim'de de, proleter ve kapitalist arasında özdeş oranlarda paylaşıldığı varsayılıyor (özdeş artık değer oranları). Diğer bir varsayım da, ücretlerin tüketici malları c için yegâne talep kaynağını oluşturduğu, yani, emeğin ücretinde cisimleşen satın alma gücünün, birbirini izleyen her bir devre boyunca, Kesim II'nin bütün ürününün emilmesini mümkün kıldığı varsayımıdır. Öte yandan, artık değer, brüt yatırımı (yenileme ve genişleme) finanse etmek için tümüyle "tasarruf edilir", yani, bir devre boyunca yaratılan artık değerde cisimleşmiş satın alma gücü, bir sonraki devrenin genel dengesini korumak için gerekli sermaye mallarının yerleştirilmesini mümkün kılar.

---

zur Theorie Und Geschichte der Handelskrisen in England (Jena, Almanya: G. Fischer, 1901). Kendi görüşümü, *Unequal Development*, s.171 vd.'de veriyorum.

Dinamik dengeye gelince, bir devre ile izleyen devre arasında sağlanmış ilerlemeyi, emek üretkenliğinin artış oranıyla tanımlıyoruz (çıktı bölü dolaysız emek girdisi). Örneğin, eğer her bir Kesim'deki üretkenlik bir devreden ötekine ikiye katlanırsa, ikinci devre için teknoloji şöyle olacaktır:

Kesim I $\quad 2e + 4h \longrightarrow 6e$

Kesim II $\quad 2e + 4h \longrightarrow 12c$

Burada, aynı miktar dolaysız emek, iki misli çıktı üretmek için, iki misli sermaye malı, hammadde vb. kullanıyor. Fiziksel organik bileşimler ikiye katlanmıştır.

Bu koşullarda, denge bir devreden sonrakine nasıl korunabilir? Toplumda var olan emek miktarının (120h) ve mevcut sermaye malları stokunun (30e) baştan verili olduğunu varsayalım. Bunların iki Kesim arasındaki dağılımı, artık değer oranı ve büyüme oranı (Kesim I'de, yenileme ihtiyaçları üzerinde kalan artık üretim) eşzamanlı biçimde birbirine bağlı olsun. Örneğin:

Devre 1	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek		Artık emek		Çıktı
Kesim I	20e	+	40h	+	40h	→	60e
Kesim II	10e	+	20h	+	20h	→	60c
Toplam	30e			120h			

Burada, devre 1 sonundaki Kesim I çıktısı, sermaye teçhizatını yenilemek için gerekli olanın iki katıdır ve devre 2 sonunda, kendisi de ikiye katlanan bir çıktı elde etmeyi mümkün kılar. Üretici güçlerin Kesim I ve Kesim II arasındaki dağılımını temsil eden 2/3-1/3 oranlarının ve yüzde 100'lük, yani değişmemiş bir artık değer oranının (dolayısıyla ikiye katlanmış gerçek ücretlerin), devre 2'nin şöyle ifade edildiği dinamik dengenin koşulları olduğunu not ediyoruz:

Devre 2	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek		Artık emek		Çıktı
Kesim I	40e	+	40h	+	40h	→	120e
Kesim II	20e	+	20h	+	20h	→	120c
Toplam	60e			120h			

Ücretlerde cisimleşmiş ve 120 emek-saate (ki bunun 60 saati gerekli emektir) karşılık gelen satın alma gücünün, devre l'de 60c, devre 2'deyse 120c satın almayı mümkün kılması, yani, gerçek ücretin, emek üretkenliğiyle aynı şekilde, ikiye katlanması gerektiğine dikkat edin. Bir devre ile daha sonraki arasında ikiye katlanan sermaye teçhizatı çıktısı, takip eden devrede bir yerleşim yeri bulur. Kullanılan toplam emek miktarını, var olan sermaye teçhizatındaki artış oranının belirlediğine, tersinin geçerli olmadığına işaret edelim. Bu çok önemli bir nokta: istihdamı yönlendiren sermaye birikimidir; genel olarak burjuva ekonomisinin, özel olarak da marjinalizmin iddia ettiğinin aksine, sermaye birikimi istihdam tarafından belirlenmez. Burada, tam da varsayımların seçimi nedeniyle, istihdam oranı bir devreden sonrakine değişmeden kalır. Örneğin, çalışan nüfusta bir artış, diyelim doğal bir artış varsayımı altında, birikim oranı tam istihdamı mümkün kılmaz.

Bu çok basit model, kapitalist üretim tarzında işgücünün değeri ile üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi arasındaki nesnel ilişkinin doğasını aydınlatıyor. Girdileri toplayabilmek için ortak bir payda (değerler ve ücretler) kullanmak, hesaplama aşamasında değerleri fiyatlarla ikame etmek (burada, organik bileşimler her iki Kesim'de de aynı olduğundan, her durumda artık değer oranına eşit olan kâr haddinin eşitlenmesi söz konusudur) veya modele daha karmaşık varsayımlar ithal etmek (farklı organik bileşimler ve/veya iki Kesim'in üretkenliklerinde farklı artışlar) bize hiçbir şey kazandırmaz.

Açıktır ki, denge koşulları, türdeş terimlerle ifade edilebilir. c'nin birim fiyatının 1F, e'ninkinin 2F, saat başına ücretin ise 0.50F olduğunu ve artık değerin (ki burada kâra eşit) aradaki fark olarak elde edildiğini varsayarsak, aşağıdaki tabloda devre 1 için gösterilen durumu elde ederiz. İzleyen devreye gelince, eğer parasal ücret haddi aynı kalırsa, üretkenlik ise ikiye katlandığından, ürünlerin fiyatları yarı yarıya düşer (bkz. devre 2). Ürünü emme güçlüğü olmadığına dikkat edin. Tüketici mallarının emilebilmesi için, her devrede ödenen ücretler (60F) Kesim II'nin aynı devredeki bütün çıktısını satın almayı mümkün kılıyor: İlk devrede, tanesi 1F'den 60 birim c; ikincide ise, tanesi 0.50F'den 120 birim c.

Devre 1	Sermaye teçhizatı	Ücretler	Artık değer	Çıktı
Kesim I	20e x 2 = 40F	80h x 0.5 = 40F	40F	60e x 2 = 120F
Kesim II	10e x 2 = 20F	40h x 0.5 = 20F	20F	60c x 1 = 60F
Toplam	60F	60F	60F	180F
Devre 2				
Kesim I	40e x 1 = 40F	80h x 0.5 = 40F	40F	120e x 1 = 120 F
Kesim II	20e x 1 = 20F	40h x 0.5 = 20F	20F	120c x 0.5 = 60F
Toplam	60F 60F		60F	180F

Artık değeri sermayeye dönüştürmek için, bir devre ile sonraki arasında mutlaka bir kredi sistemi olmalıdır. Devre l'de yaratılan artık değer ancak izleyen devrede sermayeleştirilebilir. Eğer kredi sistemi kapitalistlere 60F'lık, yani, devre l'de yaratılan artık değer miktarı kadar bir avans sağlıyorsa, bu avans, kapitalistlerin, 60e'yi, devre 2'nin başlangıcında bu devrede geçerli olan denge fiyatlarından satın almasını mümkün kılar. Kapitalistler, bu fiyattan, devre 2 boyunca 60F'lık bir artık değer elde ederler ve bunu, devre 3'te geçerli denge

fiyatlarından (birim başına 0.50F), 120 tane e satın almalarını mümkün kılacak 60F'lık yeni bir avans için kullanırlar ve bu böyle gider. (Bu, bizi, Rosa Luxemburg'un tezlerine karşı oluşturduğum, "pazarlar sorunu"nda kredinin rolüne ilişkin önceki tezime geri götürüyor.)[24] Açıktır ki, bu tartışma, parasal ücretler verimlilikle aynı oranda artarken, ürünlerin fiyatlarının sabit kalması koşullarında da yürütülebilir.

Saigal bu modeli kullanıyor, ama bunu üretim fiyatları cinsinden dönüştürüyor (iki Kesim arasında eşit ve sermaye teçhizatıyla orantılı kâr hadleri). Eğer iki Kesim arasında organik bileşimler farklıysa, denge, üretici güçlerin Kesim I ve Kesim II arasında farklı bir dağılımını gerekli kılacaktır, çünkü bu durumda kâr haddi artık değer oranından farklılaşır. Bu, "dönüşüm"den kaynaklanan aynı sorunları ortaya koyuyor; ancak ilişkinin mantığı dolaysız fenomenler düzeyinde ifade edilmiş olarak kalmaya devam etmektedir.

Üçüncü bir sorunlar dizisine, organik bileşimler ve üretkenliklere ilişkin daha karmaşık varsayımların etkilerine ait sorunlara girmeden önce; gerçek ücretlerin üretkenlikle aynı oranda artmaması, örneğin, saat başına gerçek ücretin sabit kalması halinde, bu en basit durumda, dinamik denge sorununa bir çözüm bulma olasılığını irdelemeliyiz. Sorunun sadece iki küme matematiksel çözümü var: Tugan Baranowsky'nin "dolambaçlı" ve saçma yaklaşımı ile artık değerin tüketildiği varsayımını modele ekleyen gerçekçi bir yaklaşım.

Tugan Baranowsky, yüzyılın başlangıcında, pazarlar ve ticari döngülere ilişkin tartışmalara katıldığında, Almanya'da 1901'de yayımlanmış *The Industrial Crises in England* başlıklı yapıtında, gerçek ücretlerdeki bir durgunluğa rağmen arka arkaya gelen birden çok devre boyunca dinamik dengenin mümkün

24 *Unequal Development*, böl. 2'de, "pazarlar sorunu"na yanıtımda, kredinin rolünü ortaya koyduğuma inanıyorum.

olduğu düşüncesindeydi. Her aşama boyunca üretilen ve artan üretkenliğin bir sonucu olarak miktarı büyüyen ek teçhizat, izleyen aşamada başka teçhizat (sermaye) üretmesi için Kesim I'e tahsis edilir ve bu sonsuza kadar böyle devam eder. Öte yandan Kesim II, ücret haddi değişmeden kaldığı için, yalnızca, ek teçhizat işgücünde nicel bir artmayı gerekli kıldığı ölçüde genişler. Üretkenliğin her iki Kesim'de de bir devreden ötekine ikiye katlandığı izleyen örnekte, durum şu:

Devre 2	Sermaye teçhizatı		Gerekli emek	Artık emek		Çıktı
Kesim I	50e	+	100h	(25h,75h)	→	150e
Kesim II	10e	+	20h	(5h, 15h)	→	60c
Toplam	60e		120h	(30h,90h)		
Devre 3						
Kesim I	137.5e	+	137.5h	(17.5h,120h)	→	412.5e
Kesim II	12.5e	+	12.5h	(1.5h, 11h)	→	75.0c
Toplam	150.0e		150.0h	(19.0h,131h)		

Devre l'de üretilmiş 60e'nin kullanımı, devre 2 boyunca, 120 saatlik dolaysız emek gerektirir. Değişmemiş gerçek ücretiyle, emek, sadece 10e ve 20h gerektiren 60c'yi satın alabilir. Kalan teçhizat (50e) ise 150e'nin üretilmesini mümkün kılacaktır. Bu teçhizat devre 3'te 150 saatlik bir ekstra emeği gerektirecektir. Bu teçhizatla 150h'lik ekstra emek, Kesim II'de 75'lik bir çıktıyı üretmek için bir araya gelir. (75c ise sadece 12.5e ve 12.5h'yi gerekli kılar.) Denge bir devreden sonrakine, üretkenlikteki artış karşısında gerçek saat ücretlerindeki durgunluğa rağmen sağlanmıştır (bir devreden sonrakine, her iki Kesim'de de, hem emek üretkenliğinde hem de fiziksel organik bileşimlerde bir ikiye katlanma meydana gelir). Denge, üretici güçlerin dağılımında Kesim I lehine bir bozulma ve artık değer oranında artış sayesinde sağlanır. Şöyle:

	Devre 1	Devre 2	Devre 3
Organik bileşim	30e/120h	60e/120h	150e/150h
(indeks)	100	200	300
Kesim I'de üretkenlik	60c/80h	150e/100h	412.5/137.5h
(indeks)	100	200	300
Kesim II'de üretkenlik	60c/40h	60c/20h	75c/12.5h
(indeks)	100	200	400
Dağılım 1/ I+II	2/3	5/6	0.91
Artık değer oranı (yüzde)	100	300	690

Bu "dolambaçlı" çözüm, tüketim ve sermaye teçhizatı arasındaki denge bir devreden sonrakine elde edilmek zorunda olduğundan ve sonsuza kadar ertelenemeyeceğinden, saçma bir çözümdür. Eğer her bir devre sermaye teçhizatının ömrüne karşılık geliyorsa, bu periyot yatırım kararları için "planlama" periyoduyla tam olarak çakışıyor demektir. Sermaye malları, ancak ve ancak, meydana getirdikleri tüketici malları çıktısını izleyen devrede, bu çıktıyı satma imkânı bulunduğu takdirde tek bir devrede üretilebileceklerdir. Böylelikle, gerçekte, eğer ücretler değişmiyorsa, devre 2'den itibaren bir aşırı-üretim krizi meydana gelecek, devre l'de üretilmiş teçhizatın kullanılan kısmı düşük bir emek talebine yol açacaktır. Keynesgil sorunsal ve büyük depresyonun kaynağı budur: Sistem işlemez hale gelmiştir (kullanılabilir teçhizat artı işsizlik) ve ancak ücretlerde bir artışla yeniden işletilebilir.

Eğer artık değer tüketiliyorsa, bu çözümün saçmalığından kaçınmak mümkün olabilir. Bizim çok basit şemamızda artık değer bütünüyle "tasarruf edilir"; fakat bunun sabit bir oranının tüketildiğini varsayarsak, dengenin karakterinde değişme

olmayacaktır. Böylece, eğer gerçek ücretler durgun kalırsa veya üretkenlikten daha düşük bir oranda artarsa, dinamik dengeyi sağlamak için artık değerin büyüyen bir oranı tüketilmek zorundadır. Bu koşulu yerine getirmek için üç teorik imkân var. Bunları, ilerde, işgücü değerinin belirlenmesinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik sorunuyla ilişkili olarak irdeleyeceğiz.

Şimdi, organik bileşimler ve üretkenliklerle ilgili kayıtlamaları kaldırabiliriz. İki Kesim'de farklı organik bileşimler varsayımı sonuçları değiştirmez. Sözgelimi, devre 1 için şunu farz edelim:

Devre 1	Sermaye teçhizatı	Gerekli emek	Artık emek	Çıktı
Kesim I	20e	50h	30h	60e
Kesim II	10e	50h	30h	100c
Toplam	30e	160h		

Saat başına ücret 5/8F, e = 2F, ve c = 1F olduğunda denge sağlanır. Artık değer oranı yüzde 60'tır. Üretkenlik her iki Kesim'de de ikiye katlanırsa, devre 2'deki denge, aynı artık değer oranını, dolayısıyla, ikiye katlanmış bir gerçek ücreti gerekli kılacaktır (w = 5/8F, e = 1F, c = 0.50F).

Devre 2				
Kesim I	40e	50h	30h	120e
Kesim II	20e	50h	30h	200c

Değer cinsinden organik bileşimlerin, bir Kesim'den ötekine farklılaşmalarına rağmen, değişmeden kaldıklarına dikkat edin (Kesim I için her iki devrede de 50/40, Kesim II için ise 50/20). Bu nedenle, Tugan Baranowsky'nin "dolambaçlı" çözümüne yönelik eleştirim burada da geçerli.

Şimdi, bir Kesim ile diğeri arasında farklı üretkenlik artışı varsayımını irdelemeliyiz. Varsayalım ki, Kesim I'in üretken-

liği 1.5 misli artarken, teknoloji, Kesim II'deki üretkenliğin bir devreden sonrakine ikiye katlanmasını mümkün kılıyor:

Kesim I	Devre 1	le	+	4h	=	5e
	Devre 2	le	+	3h	=	5e
Kesim II	Devre 1	le	+	4h	=	6c
	Devre 2	le	+	2h	=	6c

Dinamik dengenin örneğin şu durumda sağlandığı görülecektir:

Devre I

Kesim I	40e	+	160h	(40h,120h)	=	200e
Kesim II	10e	+	40h	(10h, 30h)	=	60c
Toplam	50e		200h	(50h,150h)		

Devre 2

Kesim I	160e	+	480h	(94h, 386h)	=	800e
Kesim II	40e	+	80h	(16h, 64h)	=	240c
Toplam	200e		560h	(110h,450h)		

Burada, teçhizatın birim fiyatı $e_1 = 1$ ve $e_2 = 3/4$, tüketici mallarının birim fiyatı $c_1 = 5/6$ ve $c_2 = 11/24$ ve saat başına parasal ücret $w_1 = 1/4$ ve $w_2 = 11/56$'dır.

Genel olarak konuşursak, Kesim I'de veya II'de, ya da her ikisinde birden bir ilerleme meydana gelir gelmez, saat başına gerçek ücret, Kesim I ve II'deki üretkenlik artışlarının bir bileşimi olan bir oranda artmalıdır. Artık değer ve organik bileşimlere gelince, bunlar, bu üretkenlik artışının bir Kesim'de diğerinkinden daha fazla olup olmadığına göre değişirler.

5. Kapitalist üretim tarzında ücretin belirlenmesinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektik

Yukarıda geliştirilen şema, saf kapitalist üretim tarzındaki dinamik dengenin, bir yandan işgücünün değerini (artık değer oranı ve saat başına gerçek ücret), öte yandan da her bir Kesim'deki organik bileşimleri ve bir devreyle sonraki arasındaki üretkenlik artışlarını nesnel olarak zorunlu bir ilişki içine soktuğu gerçeğini açıklığa kavuşturuyor. Sistemin bu ilişkinin kendini açığa vurması için gerekli kıldığı açık şart, emeğin ve sermayenin bir endüstriden öbürüne ve böylece bir bölgeden ötekine tam akışkanlığı, yani, "saf kapitalist üretim tarzı varsayımında saklı olan proleterleşme sürecinin tamamlanmış olmasıdır.[25]

Emmanuel bu zorunlu nesnel ilişkiyi unuttuğundan, ücreti üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinden koparma ve onu bir "bağımsız değişken"e dönüştürme hatasını işledi. Bu "değişken"in düzeyini belirlemek için, birikimi yönetenlerden başka güçler işin içine sokulmak zorunda: Örneğin, Ricardo, Malthus veya Lasalle tarafından geliştirilen ve Marx'ın ciddi biçimde eleştirdiği bir tür nüfus yasası. Veya bu düzeyin "geleneksel" olduğuna, yani, özerk toplumsal ve siyasal dengelerden, egemen toplumsal güçlerden kaynaklandığına karar verilebilir (açıktır ki, üretim tavanından başka hiçbir nesnel sınırlama yoktur buna): Bu, Joan Robinson tarafından, kendi gelişiminin[26] bir aşamasında, Emmanuel tarafından ise, Marx'ın, işgücü değerinin belirlenmesinde etkili olan "tarihi ve ahlaki" unsura ilişkin saptamasının içeriğine verilen anlamdır.

---

25 Emeğin akışkanlığı sorunu, açıktır ki, bu bağlama girer. Bu çok önemlidir ve (siyasal ve ideolojik düzlemden türeyen) "ulusal fenomenler", temel (ekonomik düzlem) düzeyinde kalmaması gereken genel tahlile dahil edilmelidir. Böylelikle, ekonominin ötesine, tarihsel materyalizme gitmek zorundayız.

26 Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics* (London, 1941; New York: St. Martin's Press, 1966).

İnsan kendini, "dengenin nesnel düzeyi"nin, arz ve talep yasasının kendiliğinden işleyişiyle sağlanabileceğini iddia edecek kadar ekonomizme kaptırabilir. Geleneksel ekonomi için karakteristik olan bu tür ifade tarzları Marksizme bütünüyle yabancıdır. Çünkü ücretlerin düzeyi, birikimin ihtiyaçlarınca yönetilen bir bağlamda (nesnel unsur) meydana gelen sınıf mücadelesiyle (öznel unsur) belirlenir. Sistemin kendiliğinden eğilimi, gerçekte, kâr oranını azamileştirmenin şartı olan artık değer oranının azamileştirilmesi amacıyla, ücretlerin düzeyini düşürmektir. *Unequal Development*'da, öznel ve nesnel güçler arasındaki diyalektiğin, bir yüzyıl boyunca, devresel hareketlerde yansıdığını; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, merkezdeki bu hareketlerin, sosyal demokrat karakterde bir "toplumsal sözleşme" sayesinde kontrol edilebilmesi için gereken koşulların ortaya çıktığını belirtmiştim.[27]

Ekonomizm hatası, evrensel uyumlar ideolojisine, kapitalizmin kendi temel çelişkileri için geçmişte bulduğu ve günümüzde bulmakta olduğu tarihsel çözümlerin idealleştirilmesine ve bu çözümlerin yegâne mümkün çözümler olarak görülmesine götürür. Gerçekteyse, gerçek ücretin artan üretimle birlikte yükselmediğinde, sistemin, artık değerin tüketilmesinde bir çözüm bulabildiğini gördük.

İlk "çözüm", artık değerin büyüyen bir oranının kapitalist tarafından bireysel tüketimi, "normal" bir çözüm yolu değil, çünkü kapitalistler arası rekabet "tasarruf"u gerekli kılar. Ayrıca, kapitalist tarzın temel özelliklerini yansıtan sistemin ideolojisi bu çözüme karşıdır. Bununla birlikte, göreceğiz ki, çevresel kapitalist tarzda pazar sorununun böyle çözülmesi fiilî bir olgudur. İç dengesizlikler, İngiltere'de on dokuzuncu yüzyılın ilk altmış beş yılı boyunca, Japonya'da ise İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar, dış yayılmayla karşılandı. Günümüz pe-

27 Amin, *Unequal Development*, böl. 2.

riferisinde ise, dış yayılma olanaksız veya son derece kısıtlı olduğundan, emme, kapitalistlerin tüketimindeki olağanüstü büyümeyle geçekleşir. Bu, ileride irdeleyeceğimiz nedenler yüzünden, merkezi tarzla kontrast içindeki çevresel tarzın özgül doğası tarafından mümkün kılınır –egemenlik altına alınmış kapitalizm-öncesi tarzların sürmesi (ve bunun varsaydığı sınıf ittifaklarının) koşullandığı (yüksek üretkenlikli) modern teknolojilerin ikili görünümü ve düşük ücretler ile yerel burjuvaziyi rekabet zorunluluğundan kurtaran teknolojik bağımlılık. Bir kez daha, bunların, çevresel tarzın özgül doğasını –düşük ücret ve merkez sermayesine bağımlılık koşullarının yeniden üretimini–, anlamamızı sağlayan koşullar olduğunu vurguluyorum.

İkinci "çözüm", merkezin kendisinin kendi çelişkilerinin üstesinden gelmek için keşfettiği çözümdür. "Aşılamaz" çelişkilerin –kaçınılmaz çöküş ya da "genel bunalım" teorisi vb.– olmadığını, ama sadece, bunları aşmaya yönelik farklı almaşıklar bulunduğunu birkaç kez tekrar ettik: Sistemin temel özelliklerini koruyan kapitalist almaşıklar ile daha başlangıçta bu temel özellikleri dipten doruğa değiştiren sosyalist almaşıklar. Uzun bir zaman önce Chamberlin ve Joan Robinson tarafından gayet iyi betimlenmiş olan tekelci rekabet, "satış maliyetleri"nin ürünün fiyatına eklenmesi ve asalak üçüncü sektörün gelişmesi, Baran ve Sweezy'nin belirttikleri gibi, sistemin "kendiliğinden" bulduğu çözümdür.[28] Bununla aynı grupta, göreli fiyatların bozulmasından ve sermayenin geniş ölçüde parçalanıp yayılmasından türeyen çözümler de var. Tüketme güçlükleri, gerçekte, fiyat bozulmalarına yol açar. Bir kutupta yoğunlaşmış olan sermaye, piyasa koşullarına karşılık olarak, bu kez de öteki kutba

28 E. H. Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931). Joan Robinson, *Economics of Imperfect Competition* (London, 1935; New York: St. Martin's Press, 1969); Paul Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1966).

yayılır. Böylelikle, bir "küçük kapitalizm"in gelişmesine yol açan yeni faaliyetleri kârlı kılan koşullar, sürekli biçimde yeniden yaratılır. Bu, geçmişin bir kalıntısı değil, bizzat yoğunlaşmanın bir sonucudur. Bu "küçük kapitalizm" (hizmetler, iyi cins tarım, vb.) içinde, bireysel kapitalizm de kendi kârlarının büyük bir parçasını tüketir.

Üçüncü "çözüm", devletin artığın emilmesi sürecine doğrudan müdahalesini gerekli kılar: kamusal, sivil ve askerî harcamalar. Paul Baran'ın[29] büyük sezgisi, dinamik denge modelinin, bundan böyle, "saf" iki sektörlü modelin çerçevesi içinde değil, yeni bir çerçevede, devletin üçüncü sektörü oluşturduğu ve artığın giderek büyüyen bir oranını tükettiği yeni bir çerçevede kurulabileceğini anlamasıydı. Gerçekliğe tam olarak denk düşen bu tahlil, artık değerden daha geniş ve üretici emeğin üretkenliğiyle doğrudan bağlantılı bir kavramın işin içine sokulmasını gerektiriyordu. Bu, artık kavramıydı.

Bu "çözümler"in, özellikle de üçüncüsünün işin içine sokulması, işgücünün nesnel konumunu yok eder mi? Yanıt, bu konuma ekonomist bir açıdan bakanlar için, evettir. Ama gerçekte, bu "çözümler" bize, öznel ve nesnel güçler arasında bir diyalektiğin varlığını hatırlatıyor; çünkü devlet müdahalesi, ona anlamını veren sınıf mücadelesi bağlamı içine yerleştirilmelidir.

Diyalektik, birbirinden bağımsız şeylerin yan yana konması demek değildir. Burada anlatılan bütün değişik görünümleri içinde sınıf mücadelesi, hasbelkader gerçekleşen bir dengenin nesnel gerekliliklerini "gün yüzüne çıkarmaz". Sınıf mücadelesi, nesnel koşulları değiştirir. Model, zorunlu biçimde tek yanlıdır, gerçeklik ise öyle değildir. Sınıf mücadelesinin sonuçları "model"in koşullarını değiştirir: Bu mücadeleler, kaynak tah-

29 Paul Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Monthly Review Press, 1957); Harry Magdoff, *The Age of Imperialism* (New York: Monthly Review Press, 1969).

sisini, verimlilik artış oranlarını vb. etkiler. Nesnel koşullar ve öznel güçler birbirleri üzerinde karşılıklı olarak etki yaratırlar.

Son bir not: Dinamik denge tahlilimiz kâr oranı trendine ilişkin varsayımlar içermiyordu. Bu soruna daha sonra, kapitalist sistemin evriminin aşamaları ve (bununla ilgili) kâr oranının düşmesi sorunuyla bağlantılı olarak döneceğiz.

6. Emeğin ücreti ve dünya sistemindeki konumu: eşitsiz değişim

Artık, başlangıç noktamıza, uluslararası değerler sorununa dönebiliriz. Eğer dünya sistemi, özerk ulusal sistemlerin, her biri saf kapitalist üretim tarzına indirgenmiş özerk ulusal sistemlerin basit biçimde yan yana bulunmalarından ibaret olsaydı, o zaman, ulusal üretici güçlerin gelişme düzeyi ile ilişki içindeki işgücü değerinin nesnel konumuna ilişkin tahlilimiz yeterli olurdu. O koşullarda da, ülkeler arasında ticareti değer yasası yönetmeyecekti. Ricardo'nun –öznel açıdan yapılmış– tahlili, uluslararası ticaretin yegâne mümkün rasyonel açıklaması olurdu. *Unequal Development*'da, öznel değer teorisinin özerk pre-kapitalist kuruluşlar arasındaki ticaret ilişkilerine uygulanabileceğini belirtmiştim (uzun-mesafe ticareti ve bundan doğan tekel kârları);[30] aynı teori çağdaş dünya sistemine de uygulanabilirdi.

Ne var ki, tam da bu sistem özerk ulusal kapitalist üretim tarzlarının basit biçimde yan yana dizilişi olmadığı içindir ki, böyle bir şey anlamsızdır. Bu nedenle, sistemdeki (hem merkezde, hem periferide) emeğin ücretinin konumu sorununu incelemeliyiz.

Emmanuel'e dönelim. Metalar uluslararası olduğundan, işgücünün değeri sorununun dünya düzeyinde incelenmesi ge-

30 Amin, *Unequal Development*, s. 30 vd.

rektiği yolundaki görüşünü paylaşıyorum. Ancak, dünya pazarında değişilen ürünlerin özgül ürünler olduğu, indirgenemez kullanım değerlerine sahip oldukları konusunda onunla aynı fikirde değilim. Dahası, uluslararası ticaretin incelenmesinin, ulusal kapitalist üretim tarzları arasındaki ilişkiler bağlamında yürütülebileceği görüşüne de katılmıyorum. Bu iki sorunu daha derinlemesine ele alalım.

Periferi tarafından ihraç edilen ürünler "özgül" (spesifik) midir? Olgular böyle olmadığını gösteriyor. Üçüncü Dünya ihracatının çoğu, hem merkezde hem de periferide üretilen hammaddelerdir: Ham petrol ABD ve Arap ülkelerinde, pamuk ABD ve Hindistan'da, demir cevheri Avrupa ve Afrika'da üretiliyor. Ayrıca, bu hammaddelerin pek çoğu birbirinin yakın ikamesidir: tropikal yağlı tohumlar ve ılıman bölgelerden gelen yağlı tohumlar, doğal lif ve kauçukla bunların sentetik ikameleri, tropikal meyveler ve Avrupa'da yetişen meyveler. Periferi tarafından sağlanan gerçekten "spesifik" ürünler sayıca çok azdır ve Üçüncü Dünya'nın ticaretinin sadece küçük bir oranını temsil ederler. Çay, kahve ve kakaonun da, yukarıda sayılanlar kadar yakın olmasalar bile, ikameleri olduğunu eklemeliyim. Genelde konuşursak, geleneksel ekonomi, kullanım değerinin rolünü abarttı. Bu anlaşılır bir şey –ekonomiyi "tüketici tercihleri" üzerine oturtmak için, gerçekte birbirlerinin yakın ikameleri olan ürünlerin kullanım değerlerine birbirine indirgenemezlik karakteri atfedilmelidir. Ama, kapitalistlerin talebi nasıl yönlendirdiklerini ve kullanmak istedikleri stratejilere bağlı olarak, bir veya diğer ikameyi nasıl dayattıklarını biliyoruz. Son tahlilde, tüketim üretime bağlıdır, üretim tüketime değil.

"Özgüllük"e ilişkin nokta önemli. Emmanuel ve ben ticaret üzerine çok tartıştık ve hep farklı dalga uzunlukları üzerinde kaldık. Çünkü ürünlerin "özgüllük"üne ilişkin varsayımlarım, kendiliklerinden, –ama gereğinden fazla örtülü

biçimde–, Emmanuel'inkilere karşıttı. Benim için, ürünlerin "özgüllük"ü daima bir efsaneydi, *meta yabancılaşması*nın sonucuydu. Merkezin ve periferinin aynı kullanım değerlerini ürettiklerini düşündüğümden, aynı kullanım değerlerini üreten sektörlerdeki üretici güçlerin düzeyinin ("üretkenlikler"in) karşılaştırılması zorunlu hale gelir. Emmanuel için böyle bir sorun yoktu; bunun sonucu, değişimi üretim sürecinden tümüyle koparması oldu.

Emmanuel'in bu konudaki görüşünün bir hata, ciddi bir hata olduğu düşüncesindeyim; Marx'a kökünden zıt bir duruşu, *Kapital*'in, ekonominin eleştirisini meta yabancılaşmasının (meta fetişizminin) maskesinin indirilmesine oturtan ilk bölümlerinin belirleyici önemine ilişkin bilinçsizliği açığa vuruyor. Bu, Emmanuel'in, ondan önce pek çokları gibi, daha sonra irdeleyeceğimiz "dönüşüm" sorunu üzerinde niye marjinalizme geri döndüğünü açıklıyor. Çünkü, inanıyorum ki, burada pek çok "Marksist" tarafından tam anlaşılmayan temel bir öğe söz konusu ve işte bu yanlış anlamayı açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

Marx üretim ve tüketimin de birbiriyle diyalektik biçimde bağlantılı olduğunu düşünüyordu: Tüketim üretimi *yadsır*, fakat her ikisi de, *daha yüksek bir birlik düzeyinde* birbirine yakından bağlıdır. Başka yerlerde de söz konusu olduğu gibi, bu birlik simetrik değildir; son tahlilde, üretim tüketimi yönetir. Marjinalizmin yöntemi bunun karşıtı bir önerme üzerine oturur: Temelde, potansiyel olarak sınırsız olan bir dizi "insan ihtiyaçları" vardır; bu ihtiyaçlar "nesneler"in tüketilmesiyle doyurulabilir, bu "nesneler" üretilir.

Böylece, toplumbilimi ekonomiye, ekonomi ise "psikoloji"ye –(toplumsal varlıklar olarak değil, doğal varlıklar olarak) insanların, ihtiyaçlarını doyurmalarını sağlayan "nesneler"le ilişkisine– indirgenebilir. "Tüketiciler" haline gelmiş olan in-

sanların bunun böyle olduğuna inanmaları gerektiğini; meta yabancılaşmasının, kapitalizmin yeniden üretiminin koşulu olduğunu; söz konusu nesnelerin, sahip olabilecekleri herhangi bir özel kullanım değeri için değil, değişim değerleri için üretildiklerini; kullanım değerinin özel bir şey değil, üretim tarzının yarattığı toplumsal bir ürün olduğunu; kapitalizmin, en yüksek aşamasında, metanın egemenliği olduğunu gerçekten anlamış birisi için sürpriz değildir. Doyurulması gereken, diyelim kâğıt çiçeklere olan ihtiyaçtan farklı bir plastik çiçek ihtiyacı gibisinden, "özgül" bir ihtiyaç yoktur. Plastik ve kâğıt çiçek, üretilmesi kârlı şeyler oldukları için üretilir. Bu, satmak için sadece ve sadece kendi emek güçlerine sahip olan ve hayatta kalmak için bunu yapmaları gereken insanların var olması sayesinde mümkündür; *bu çiçekler için ihtiyaç*, çiçeklerin üretilmesiyle eşzamanlı olarak yaratılır.

Bu nedenle, eşitsiz değişimin doğasını, malların özgül olmayışları bağlamında tanımlamaya çalışacağım. Üçüncü Dünya ihracatının çoğunu üretmekte kullanılan teknolojilerin merkezde aynı sektörlerde kullanılanlarla aynı olmasına rağmen, gerçek ücretler periferide çok daha düşüktür. Ayrıca, bu üretimlerin, içinde örgütlendikleri çerçeve kapitalist üretim tarzının çerçevesidir. Bu koşullarda, değer transferine ilişkin tahlilim Emmanuel'inkinden üstündür; eşitsiz değişimin doğru tanımına izin veren biricik tahlildir: üretilmeleri, üretkenlik farklarından daha büyük ücret farklılaşmaları gerektiren ürünlerin değişimi.

Marx tarafından, aynı ürünü değişik üretkenlik koşullarında üreten ve ihraç eden iki ülke arasındaki değişimlere ilişkin, "geçerken" yapılan gözlem, "bu özel durum, her biri değişik sektörlerde uzmanlaşan iki ülke arasındaki değişim ilişkilerine dair eşitsiz değişim teorimi hiçbir biçimde etkilemez"[31]

31 Emmanuel, "Echange inégal et développement inégal", s. 79.

diyen Emmanuel tarafından aceleyle bir yana atıldı. Ancak Marx'ın gözlemi, marjinal bir not biçiminde de olsa, derin bir gözlem gibi görünüyor ve incelemek durumunda olduğumuz sorunla ilgili bulunuyor.

Emek üretkenliğinin, sadece kullanılan teknolojilere değil, aynı zamanda, verili bir toplumsal sistemde, uygun sermaye teçhizatıyla donatılmış emeğin, içinde normal olarak faaliyet gösterdiği çerçeveye de bağlı olduğu doğrudur. Bu doğal kaynakların kendi başlarına bir üretkenliği yoktur, ama emeğin üretkenliği üzerinde etkilidirler. Bununla birlikte, sermayenin bu kaynaklara erişiminin toplumsal ve ekonomik koşulları farklılık gösterir ve bütün bir eşitsiz değişimler dizisi, emeğe ödenen eşitsiz ücretlerden daha başka etmenlerce karakterize olur.[32]

Açıktır ki, eğer kullanım değerleri birbirlerine asla indirgenemez olarak görülürse, "doğal" öğe belirleyici hale gelebilir. Emmanuel, gelişmekte olan ülkelerin, ihracatlarında, ithalatlarındaki dezavantajlarından çok daha yüksek bir göreli avantaja sahip olduklarını söylerken, bu gözleme yaslanır.[33] Çünkü açıktır ki, İngiltere'de kakao yetiştirmek Gana'da dokuma ürünleri üretmekten göreli olarak daha fazlaya mal olurdu. Ne var ki, bu ifade, özgül olmayan ürünler söz konusu olduğunda, anlamsızdır. Bununla birlikte, Emmanuel'in göremediği doğal kaynaklara erişimin toplumsal ve ekonomik koşulları, bizim "eşitsiz değişimin öteki biçimleri" olarak nitelediğimiz şeydeki belirleyici öğelerdir.

Değişilen ürünlerin hiçbir biçimde özgül olmadıkları fikri, kabul edilmesi zor bir fikir. İlk olarak, çünkü bu, daha önce de söylediğim gibi, marjinalist önyargıya bir saldırıdır. İkinci olarak, çünkü tahlil doğrudan doğruya şu soruyu ortaya koyuyor:

32 Amin, *Unequal Development*, s. 149 vd.

33 Emmanuel, "Echange inégal et développemenl inégal," s. 80.

Merkez bu ürünlerin üretimini niye bırakmamaktadır? Ve akıl yürütmeyi sürdürürsek, mallar ve sermaye uluslararası olduğuna göre, sermaye, istediği her şeyi daha düşük ücretlerle üretmek için neden periferiye göç etmiyor ve oradan merkezi bir ihracat seline tabi tutmuyor?[34]

Bunun olmayışını açıklayan iki neden var. İlki, tarihsel bir neden: Sermaye uluslararası olmadan önce ulusaldı, yani, uluslararası akışkanlığı bir eğilimden ibarettir (artan bir eğilim), merkezileşme ve tekellerin belirmesiyle bağlantı içinde meydana gelmiştir. Ayrıca, Emmanuel, Ricardo'nun sermayenin hareketsizliği varsayımı karşısında çok haklı olarak, "İngilizler için optimum çözüm, hem kumaş hem de şarap üretmek için sermayeleriyle birlikte Portekiz'e göç etmek olurdu"[35] gözlemini yapıyor. Eşitsiz değişim teorisiyle kapitalist sistemin gelişiminin tarihsel aşamaları arasındaki ilişkilere daha ileride göz atacağız.

Teorik nitelikte olan ikinci neden daha önemli. Gerçek ücretler ve üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki ilişkiye dair söylediğimiz şey, saf kapitalist üretim tarzı için olduğu kadar, dünya sistemi için de doğru. Eğer bütün endüstriler daha düşük bir ücret avantajına sahip olacakları Üçüncü Dünya'ya göç etselerdi, bu endüstrilerin ürünleri gelişmiş dünyada satılma imkânı bulamazdı. Bu nedenle, Minian'ın, malların ve sermayenin akışkanlığı, emeğinse hareketsizliği koşullarında teorik bir çözümün olanaksız olduğu biçimindeki tezinin hiçbir temeli yoktur. Bu tip eleştiriye karşılık olarak öne sürülen, merkezde ve periferide ödemeler dengesi zorunluluğu görüşü doğrudur: Bu düzeyde denge, emeğe ödenen ücretin düzeyiyle

34 Bu, gerçekten de, üretim yerlerini taşıyan (*runaway*) sanayilerin gelişiminden görülebileceği gibi, sistemin gerçek eğilimidir (*Unequal Development*, s. 188 vd.). Bu tartışma için, bkz. Isaac Minian, *Costes comparatives e intercambio desigual et Comercio internacional e intercambio desigual*, yayımlanmamış doktora tezi, Santiago, 1972.

35 Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. xiii.

üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki daha temel bir denge zorunluluğunun yansımasından başka bir şey değildir.

Şimdi, Emmanuel'in kendi üzerine koyduğu ikinci sınırlamayı irdelemeliyiz. Periferiden gelen ihracatın üretildiği çerçeve, kapitalist üretim tarzı değildir. Daha genel terimlerle söylersek, periferideki işçilerin tüketiminin bir bölümünü oluşturan ürünler ille de kapitalist üretimden kaynaklanmaz. Bu sadece periferinin kapitalist ihracat sektörlerindeki işçilerin tüketimi için değil; iç pazarda faaliyet gösteren yerel sanayiler için de böyledir. Bu değişik üretim tarzları birbirlerine nasıl bağlıdır? Kapitalist tarzın egemenliği tam olarak ne anlama gelir? Bu sorulara şu veya bu biçimde bakmak eşitsiz değişim tahlilini etkiler mi?

Değişime giren taraflardan birindeki üretim tarzı kapitalist bir tarz değilse, kapitalizmin temel kavramlarını (sermaye, ücret ve kâr, artık değer oranı ve kâr oranı, vb.) kullanamayız artık. O zaman, bizzat eşitsiz (veya eşit) değişim teriminin burada hâlâ bir anlamı var mıdır?

Açıktır ki, kapitalist tarzla ticari ilişkileri olan pre-kapitalist kökenli üretim tarzları çok çeşitlidir. Basitleştirmek için, bunları, basit küçük meta üretim tarzına indirgeyebiliriz. Varsayalım ki, yukarıda tanımlanan (verili teknolojilerle 60e ve 60c üreten) kapitalist toplum, Oe + l00h $\longrightarrow$ 20c formülüne uygun olarak, sermaye teçhizatı olmaksızın zanaat tekniğiyle, benzer bir kullanım değerine sahip tüketici malları üreten bir basit meta tarzıyla ticaret ilişkilerine giriyor.

Burada, bir basit meta üretim tarzı söz konusu olduğundan, gerekli emek ve artık emek arasında herhangi bir ayrım yapamayız artık. Eğer burada emeğe ödenen ücretin (aynı ürünü üreten kapitalist tarzdaki 0.50F/saat ücretine karşılık) 0.20F/saat olduğu kabul edilirse, c ürünü rekabet gücüne sahiptir. Burada daha ilk adımda, aynı miktar çalışma zamanı için emeğe ödenen üc-

retlerin (2:5 oranında) eşitsiz oluşu anlamında "eşitsiz değişim" var, ama bu fark üretkenliklerin farkıyla özdeşleştir.

Eğer devre l'den devre 2'ye üretkenlikteki iyileşme kapitalist ekonomide c'nin birim fiyatını l'den 0.50F'ye düşürürken, zanaatçı ekonomi hiçbir ilerleme kaydetmezse, zanaatçı ekonomi, rekabet gücünü korumak için, emeğin saat başına parasal ücretini 0.2F'den 0.lF'ye düşürmek zorundadır. Merkezde gerçek ücretler üretkenlikle birlikte artarken periferideki emeğe ödenen ücret durgun kalır; çünkü her iki durumda da işçilerin tüketiminin bir parçasını oluşturan tüketici malları fiyatı lF'den 0.50F'ye indirilmiş uluslararası mallardır. Bu sorunu, yani, faktör ticaret hadlerinin bozulmasını *Unequal Development*'da irdelemiştim: Uluslararası ticaret, geleneksel teorinin iyimser iddialarının aksine, üretkenlikteki eşitsiz ilerlemeden türeyen kârların paylaşılmasını sağlamaz.[36]

Açıktır ki, eğer basit meta ekonomisi özgül (spesifik) bir ürün satsaydı, bu ekonominin, emeğine ödediği parasal ücrette bir indirimi kabul etmeye zorlanması için hiçbir neden olmazdı. Bu durumda ürününün arz fiyatı aynı kalabilirdi. Böylece de kapitalist ekonominin üretkenliğindeki iyileşmeden doğan kârdan bir pay alabilirdi. Yine de, basit meta ekonomisinin, ürününün fiyatında bir düşmeyi kabul etmesi muhtemeldir: çünkü merkezde, her koşulda, bu ürünün daha ucuz ikameleri geliştirilebilir. Bu, özellikle, zanaat emeğine ödenen gerçek ücret, yerel tüketim mallarının daha ucuz ithal mallarla ikame edilmesi sonucu değişmeden kaldığı sürece geçerli olur.

Bu akıl yürütme, değişimin eşit veya eşit olmayan doğası üzerine hiçbir surette bir önkabul gerektirmez. Bize sadece, tarafların, üretkenlikteki eşit olmayan ilerlemeden hangi koşullarda yararlandıklarını veya yararlanmadıklarını ortaya koymamızı

36 Bkz. Amin, *Unequal Development*, s. 163 vd. Burada, iki faktörlü ticaret hadlerini ele alıyorum.

sağlıyor. Bununla birlikte, yukarıda tanımlanan ve tarafların kapitalist üretimin çerçevesinde örgütlendikleri durumla analoji yaparak, eşitsiz değişim kavramını, tarafların üretim tarzı ne olursa olsun, emeğe yapılan ödemedeki farkın üretkenlikler arasındaki farktan daha büyük olduğu durumlara doğru genişlettim. Bu genişletme, uluslararası kapitalist sistem içindeki bütün çağdaş ticari faaliyetlerin çok yakın entegrasyonu göz önünde tutulduğunda, tümüyle haklı görünüyor. Pek çok durumda, değişimdeki bu eşitsizliğin boyutu oldukça kolay biçimde ölçülebilir. Ürünlerin, birbirlerinin yakın ikameleri olmadığı bazı durumlarda, bunun daha zor olduğu doğrudur.[37] Bununla birlikte, kavram geçerliliğini yitirmez; çünkü sermaye sadece bireysel (parçalanmış) değil, aynı zamanda toplumsaldır (global) da.

Değişim modelinin art arda gelen aşamaları, kapitalist tarz ve basit meta tarzı arasındaki değişim ilişkilerinin, ilkinin yeniden üretim koşulları üzerinde bir etki yapabileceği, yani, artık değer oranını değiştirebileceği olgusunu açıklığa kavuşturuyor; değişimin olması halindeki gerçek dinamik denge ücreti, olmaması halindekinden farklı olurdu. Eğer basit meta üretim tarzının sunduğu ürünler kendi ürettikleriyle rekabete girerse, kapitalist tarzdaki birikimin koşullarında değişme olmaz: Kapitalist tarz, fiyatlarını dayatarak, kendi özerk dinamiğini "korur". Bu rekabeti geliştiren ekonomik önlemler ya özdeş ürünlerin veya yakın ikamelerin eşitsiz üretkenlilerle merkezdeki ve periferideki üretiminin paralel örgütlenmeleridir ya da sermayenin, egemenlik altındaki yerel ekonominin de sağladığı ürünleri, marjinal bile olsa, daha yüksek bir üretkenlikte üretmek için, periferiye doğru göçüdür. Endüstriyel ürün plantasyonları (Unilever, United Brands vb.) ile egemenlik altındaki zanaat üretimi arasındaki zıtlık bu stratejiyle il-

37 A.g.e., s. 138 vd. *Kapital*'in daha önce yayımlanmamış bölümü ile Napoleoni'nin çalışmaları bu düşünceyi destekliyor.

gilidir. Genel olarak konuşursak, bu, egemenlik altına alınmış ve varlığını koruyan zanaat üretimine karşı rekabet içindeki kapitalist üretimin örgütlenişini açıklar. Elbette, "ekonomik" araçlar, pre-kapitalist tarzları kapitalist ticaret sistemiyle bütünleşmeye zorlamak için aynı anda kullanılan "politik" araçlardan ayrı değildir. Bu tipten hiçbir model, kapitalizm-öncesinden çevresel kapitalizme geçiş halindeki toplumsal kuruluşların ve bu geçişin özgül sınıf ittifaklarının somut tahlilinin yerini tutamaz.[38]

Bununla birlikte, eğer sermaye bu rekabeti geliştirmeyi başaramazsa, pre-kapitalist toplum "direnir" ve kapitalist toplum, ötekisi tarafından sunulan temel önemdeki özgül ürünleri ticaret yoluyla elde etmek zorunda kaldığı ölçüde, kapitalizmin yeniden üretim koşulları değişmiş olur.

Periferide ve bütün sistem içinde nesnel ve öznel güçler arasındaki diyalektiğe ilişkin bu temel noktada daha net olunabilir mi? "Ekonomistler" daima "sağlam kanıtlar" dedikleri, modellerle formüle edilebilecek türden şeyler ister. Durum burada böyle değil. Saf kapitalist tarzdaki işgücünün "nesnel konumu", bütün modellerin kusuruyla (tek yanlı olmakla) malul basit bir model içinde (kanıtlanamaz ama) gösterilebilir.

Tezimiz, böyle mekanik açıklamalara başvurmak mümkün olmadığında meydana gelen görüntülere karşın, sağlam kalıyor. Derinlemesine tarihsel materyalizmin içinde ve dolayısıyla "ekonomi"nin alanı dışında olduğumuz şu anda durum budur. Dünyanın birliğinin, kapitalist tarz tarafından egemenlik altına alınmış karmaşık toplumsal kuruluşlar içinde entegre üreticilerin, emeklerinin ürününü değil, emek güçlerini satmaları olgusunda yansıdığını vurgularken, okuyucuyu, çevresel kuruluşla-

38 *Unequal Development*'ın kimi bölümlerini, bütünüyle, P.-P. Rey'in başka yerde, görgül düzeyde (*Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme* {Paris: Maspero, 1971}) ve teorik düzeyde (*Les alliances de classes* {Paris: Minuil, 1973}) ele aldığı geçişin tarihine ayırmamın nedeni buydu.

rın oluşumuna ilişkin olarak *Unequal Development*'da yaptığım analizimde bulunan kanıtlara yönlendiriyorum.[39] Orada, tarihsel materyalizm açısından, tarihi, "ulusal olgular"ı, sosyolojiyi ve toplumsal sınıfları, siyasal mücadeleleri ve ideolojileri, ekonominin evrimini ve bütün bunların insanların yabancılaşmış bilinçlerindeki yansımasını, "bilimsel teoriler"i ve değer sistemlerini kucaklayan bir tahlil sunmaktayım. Daha yapılacak epey iş var; ancak, hiçbir yere götürmeyen tek yanlı modellerin alanında değil, bu yönde.

7. Eşitsiz değişimden eşitsiz gelişmeye

Emmanuel'in kendi üzerine koyduğu iki kısıtlamayı kaldırırsak, yani, 1) değişilen ürünlerin "spesifik" (özgül) olmadıklarını ve 2) bunların kapitalist-olmayan üretim tarzları çerçevesinde de üretilebildiklerini kabul ederek, teorinin önemli bir ilerleme kaydetmiş olduğu düşüncesindeyim. İlk olarak, teori eşitsiz değişimin düzgün bir tanımını içeriyor. Dünya kapitalist sisteminde eşitsiz değişim, emeğe ödenen ücretler arasındaki fark üretkenlikler arasındaki farktan daha büyük olduğunda var olur. Bir yandan, bu tanım dünya kapitalist sistemine özgü bir olguyla ilgili; başka sistemlere, örneğin pre-kapitalist uzun mesafe ticaretine özgü olguları açıklamaz. Öte yandan, kapitalist eşitsiz değişim, dünya kapitalist sistemi içinde birbirine ticaret yoluyla entegre olmuş iki üretim tarzının bizzat kendilerinin kapitalist olmalarını gerektirmez. Öyleyse bu tanım, Emmanuelin'kinden daha incelikli, ama aynı zamanda daha geneldir.

Kendi modellerinde, artık değer değil de eşit kâr oranları varsayımını yaptığından, doğrudan doğruya üretim fiyatları temelinde tartışan Saigal da, bu sonuçlara bağımsız olarak ula-

39 Amin, *Unequal Development*, s 293 vd.

şıyor. Onun modelleri, eşitsiz değişimin, gerçek ücret farklılaşması üretkenliklerdeki farklılaşmadan daha büyük olduğunda meydana geldiğini gösteriyor. Göreli ücretleri daha düşük olan taraf hangi Kesim'de uzmanlaşırsa uzmanlaşsın, bu uzmanlaşma yüzünden kaybeder –sadece (yalıtılmışlık içinde karşıladığı) değişim oranlarında değil, aynı zamanda potansiyel büyüme anlamında da kaybeder. Saigal benim Ricardo eleştirimi ve –bir ülkenin uzun dönem çıkarının, bu seçim ticaretin aleyhine olsa bile, üretkenlikteki gelişme açısından en iyi ufuklara sahip üretim dallarını geliştirmekte yattığına[40] ilişkin– görüşümü de yineliyor.

Eşitsiz uluslararası ticaretin ortaya çıkmasının tek zorunlu şartı, gerçek ücretleri karşılaştırabilmemiz, yani, ücret mallarının uluslararası mallar olmalarıdır. Eğer böyle olmasaydı, yani, ücret malları uluslararası nitelik taşımasaydı, ulusal sistemler birbirleriyle iç içe geçmiş değil, yana yana dizilmiş olurlardı. Bu durumda, dünya sistemi de var olmazdı; çünkü, tanım gereği bu sistem, malların uluslararası, küresel bir karaktere sahip olmalarını şart koşar. Kendimi tekrarlamak pahasına da olsa, yeniden vurguluyorum ki, eşitsiz değişim zorunlu biçimde tarafların üretim tarzlarının ille de kapitalist olması gerektiği anlamına gelmez: Üretilen malların uluslararası kapitalist pazar için tasarlanmış olması yeterlidir.

Ampirik (görgül) düzeyde, gelişen ülkelerdeki ücret mallarının büyük bölümü ya ithal edilir ya da yurtiçi ithal ikame sanayiler ve/veya kapitalist tarım tarafından sunulur. Dolayısıyla, bu ürünlerin fiyatları, tıpkı merkezdeki ücretlerin gerçek karşılığını oluşturan ürünlerin fiyatları gibi, uluslararası rekabetin yasalarına tabidir. Periferideki bazı ücret malları hâlâ pre-kapitalist üretim tarzları içinde sunulduğunda bile, fiyatları, uluslararası

40 A.g.e., s. 133 vd.'de, Ricardo'nun varsayımlarını kullanarak, bu sorunu soyut düzeyde ele aldım. Saigal, taraflardan birinin, sadece ticaret yönünden değil ama potansiyel büyüme anlamında da zararlı çıktığını gösteriyor: Amin, *L'échange inégal*, içinde.

ikamelerinin fiyatlarıyla aynı çizgiye gelmek zorundadır. Bu azgelişmişliğin genel bir karakteristiğidir –üretkenliklerin dağılımı merkezde karakteristik olan dağılımdan farklıyken, uluslararası göreli fiyat yapısı haline gelen merkezdeki göreli fiyat yapısının periferiye transferi.[41]

Teori, eşitsiz değişimi düzgün bir biçimde tanımlarken, aynı zamanda bir değişim teorisinin sınırlılıklarını da tanımlıyor. Gerçekte, emeğe ödenen ücretin maliyetinin açıklanması gerekli: Emeğin uluslararası hareketsizliği, onun, içinde ifadesini bulduğu koşuldur sadece. Bu hareketsizlik eşitsiz değişimi mümkün kılar, çünkü kapitalist tarz öteki üretim tarzlarına hükmetmektedir. Dolayısıyla, bu hükmetme ilişkisinin tahlili, dünya ölçeğinde birikimin, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin incelenmesinin ana eksenini oluşturmalıdır.

Bu bakış açısı, çevresel kapitalist tarzı, onun merkezî biçimiyle karşıtlık içinde tanımlamamızı mümkün kılıyor. Çevresel biçim, esas olarak, kapitalist toplumsal örgütlenmenin çerçevesi içinde, modern teknoloji (böylece yüksek üretkenlik) ve düşük ücretlerin belirlediği ikili bir yapıya sahiptir. Bağımlılık, tarihsel arka planını verdiğim bu özgül karakteristikten türer. Dünya sistemiyle bütünleşmenin anlamı, üretici güçlerin gelişme düzeyi ile işgücünün değeri arasındaki dengenin, çevresel kuruluşlar düzeyinde değil, sadece dünya sistemi düzeyinde, çevresel kuruluşun kendisine entegre olduğu dünya sistemi düzeyinde aranması gerektiğidir. Söz konusu iki unsur arasında içsel bir uyumun yokluğu, çevresel gelişmenin kısır döngüsüyle sonuçlanır: Çevresel kuruluş, kendi varlık koşullarını yeniden üretmek için, hâlâ pre-kapitalist üretim tarzları içermek veya egemenlik altında bulunacaklarından kapitalist tarza ucuz emek sağlayacak olan, kapitalizm-dışı (kapitalist-olmayan) tarzlar üretmek zorundadır.

41 Amin, *Unequal Development*, s. 215 vd.

"Marjinallik" sorununu bu çerçeve içine yerleştirdim.[42] Bu, talihsiz bir terim; çünkü "marjinalleşmiş" kitlelerin sistemle bütünleşmemiş olduklarını ima ediyor. Oysa gerçek böyle değil. Bu kitleler kapitalist tarza doğrudan veya dolaylı biçimde ucuz emek sağlarlar. Dolayısıyla, ucuz emek şu üç tür üründe cisimleşir: 1) İşgücünün değerini egemen kapitalist tarz lehine düşürmeyi mümkün kılan ürünler; 2) Yine kapitalist tarz lehine, değişmez sermayenin çeşitli bileşenlerinin değerinde indirim sağlayan ürünler; 3) "Lüks" tüketim mallarının (artık değerin burjuvazi tarafından tüketilen kısmının) gerçek değerini yükseltme olanağı veren ürünler. Son tahlilde, bütün bu mekanizmalar kapitalist-olmayan tarzlarda üretilen artığın, egemen kapitalist tarz lehine transferi anlamını taşır.

Böylece, pre-kapitalist kökenli sektörler söz konusu olduğunda, "marjinal sektörler", katlandıkları bağımlılık, orijinal özerkliklerini yitirmelerine neden olmuş olsa bile, "kalıntı" gibi gözükebilir. Ama artık, "modern" marjinal sektörlerin sistem tarafından yeniden üretildiklerini net biçimde görebiliyoruz.

Eğer burada tanımladığımız bağımlılık, uluslararası düzeyde, bir asimetri ve ona eşlik eden değer transferi (eşitsiz değişim) tarafından ifade ediliyorsa, aynı şey, eşzamanlı olarak "içsel" düzeyde, çevresel kapitalist tarz lehine bir transferle ifadesini bulur. Dolayısıyla, bağımlılığın dışarıdan dayatılmayıp zorunlu bir şey oluşu anlaşılır bir olgudur. Siyasal düzlemde, yerel burjuvazi bağımlı bir yapıyı biçimlendiren aktördür; çünkü bu onun işine gelmektedir. Kendi üretici güçlerinin gelişme düzeyi bunun için yetersizken, "uluslararası" burjuvazinin tüketim düzeylerinden yararlanabilmesi böyle olur.

Bu tahlil, Emmanuel'in tahlilinin bizi götürmesi kaçınılmaz olan iki dizi efsaneyi reddetmemizi sağlıyor: ilki, "kalkınma"nın "bağımsız" değişkendeki, yani ücretteki "ya-

42 A.g.e., s. 351 vd. ("marjinallik" üzerine tartışma).

pay" bir artışla başarılabileceği efsanesidir. İkincisi ise, uluslararası transferin otomatik olarak merkezdeki işçi sınıfının yararına olduğu efsanesidir.

Emmanuel'in, ücretlerdeki bir artışın kalkınma koşulları üzerinde etkilerine ilişkin tahlili zayıf kalıyor.[43] Bir grevin Brezilya kahve plantasyonlarındaki ücretlerin artmasına neden olacağı varsayımına dayanarak Emmanuel, bu artışın, eğer rakipler Brezilya'nın dünya pazarındaki yerini alırlarsa mümkün olamayacağına, ama ücretlerdeki artışın plantasyonlardaki üretkenlikte bir paralel artışla karşılanması durumundaysa, olanaklı hale geleceğine inanıyor. Bununla birlikte, eğer ücretlerdeki yükselme bütün üreticileri etkiliyorsa, tüketicilerin kahve için daha çok para ödemek zorunda kalacakları sonucuna varıyor. Bunun mantıksal oluşunun tek nedeni, Emmanuel'in, periferi tarafından sağlanan ürünlerin özgül ürünler olduğu yolundaki varsayımıdır. Ancak durum böyle değil. Emmanuel, onu eleştirenlerin göremedikleri şu gerçeğe gayet doğru bir şekilde dikkat çekiyor: Periferideki üretici, merkezdeki tüketicinin ürünü için ödediği fiyatın sadece küçük bir bölümünü elde eder. Aracı kârları, reklamlar, merkezde ödenen vergiler vb. o kadar büyüktür ki, ticaret hadlerindeki bozulmaya ve bu ürünlerin dünya toptan fiyatlarındaki geniş dalgalanmalara rağmen, söz konusu ürünlerin tüketici fiyatları kararlı biçimde yükselir ve durgunluk dönemlerinde bile düştüğü asla görülmez. Böylece, toplumsal ilişkiler buna izin verse, emeğe ödenen ücretin iyileşmesi olanağını sağlayacak geniş bir esneklik alanı mevcuttur. Çevresel tarza ilişkin tahli-

43 Bkz. Emmanuel, *Unequal Exchange*, s. 126 vd., "Le Colonialisme des 'poor whites' et le mythe de l'impérialisme d'investissements," *L'Homme et la Société*, sayı 22 (1971) ve "Les salariés des pays développés sont-ils plus exploités que ceux des pays sous-développés" ve "Les effets des variations des salaires dans un système économique ouvert," iki teksir edilmiş belge, Grenoble Üniversitesi, Haziran 1969.

limizin merkezine yerleştirdiğimiz bu temel sorun eşitsiz değişim teorisinde hiç irdelenmez.

Emmanuel, pratikte, ücret ve gelişmişlik arasındaki diyalektik etkileşimi göremiyor ve onu yanlış bir doğrusal tahlille ikame ediyor. Doğrusal ekonomist mekanizmin aşılmasına, yalnızca işgücünün nesnel konumuna ilişkin bir tahlil, olanak verebilir. Bununla birlikte, Emmanuel'in, arada sırada bazı ilginç gözlemler yaptığı da doğrudur. İngiltere'ye atfen, 1870'lere kadar düşük kalan ücretlerin büyümeyi engellemediğini, çünkü "rantın artığı emdiğini ve onu yurtdışına gitmekten alıkoyduğunu" belirtir. Gözlem kuşkusuz doğru fakat iyileştirilmesi gerekiyor çünkü, tam olarak 1800 ve 1870 arasında, ticaret hadleri İngiltere için kötüleşmekteydi –bu ülkenin endüstrisi tarafından sağlanan üretkenlik artışları, gerçekte, ticaret yaptığı partnerlerinin işine yarıyordu. Bu nedenle, eşitsiz değişimi mümkün kılan tarihsel koşulları açıklığa kavuşturmak zorunlu oluyor.[44]

Emmanuel, bu tarihsel koşulları, genelde konuşursak, çevresel tarz ve merkezî tarz anlamındaki tahlille birlikte görmezden geldiği için, genç merkezle periferiyi birbirine karıştırıyor. Çünkü örneğin Rodezya'ya beyaz göçmenlerin yerleşmesi beklentisi, ardından sermayenin de akmasına yol açabilir ve böylece yüksek ücretli bir istihdam yapısı yaratabilirken, örneğin Orta Afrika Cumhuriyeti'nde ücretlerin yükseltilmesi için verilecek tek yanlı bir kararın kalkınma üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Bunun nedeni, Rodezya'nın, eskiden ABD'nin, Kanada'nın, Avustralya'nın ve Güney Afrika'nın olduğu gibi, tartışmasız biçimde kapitalist üretim ilişkilerince karakterize olan bir genç merkez oluşudur.[45] Eğer, üretim ilişkilerini yeni-

44 Eşitsiz değişimin, tekeller ve emperyalizmle bağlantılı olarak, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonunda başladığı yolundaki çıkarsamam. Bkz. *Unequal Development*, s. 163 vd.

45 Genç merkezler ile periferi arasındaki ayrım için bkz. a.g.e., s. 365 vd.

den tahlile sokarsak, yabancı sermayenin periferide aynı "kalkınma" etkisine sahip olmadığını net bir biçimde görebiliriz; çünkü, çevresel yapıya özgü pre-kapitalist tarzlar üzerindeki kapitalist egemenlik ilişkileri tahlil etmiş olduğum spesifik bozulmalara neden olur. Emmanuel, bu tip bir tahlili görmezden gelirken, "petits blancs" (yoksul beyazlar)ın koloniler kurması ile çokuluslu şirketlerin rollerine ilişkin devasa bir hata yaptı. Çokuluslu şirketlerin "kalkınma"nın aktörleri olduğunu iddia etmek, Rostow'un düşünce çizgisine teslim olmaktan başka bir şey değildir. Bu noktada, Bettelheim'ın eleştirileri haklı: Bettelheim, merkezin türdeşliğini periferinin heterojenliğinin karşısına koyuyor.[46] Ama ben burada, P.-P. Rey'in *Les alliances de classes*'ta yaptığı gibi, bu heterojenliğin zorunlu bir şey olduğunu, bunun, periferideki özgül sınıf ittifakları aracılığıyla, sistemin çevresel bir sistem olarak yeniden üretimini sağladığını göstererek daha ileri gittim.

Eşitsiz değişimin tahlili, periferideki artık değer oranının merkezdekine göre daha yüksek olduğunu gösteriyor kuşkusuz. Çevresel tarzı kesin olarak karakterize eden ve başka şeyler yanında, eşitsiz değişime neden olan şey, hem kapitalist ihracat sektöründe, hem de iç pazara yönelik sektörde, düşük ücretler ve modern teknoloji ikiliğidir. Uluslararası sermaye, tam da artık değer oranının periferide daha yüksek olması nedeniyle buraları kârlı bulur: Sermayenin periferiye göçü, kâr oranını yükseltmenin bir yoludur. Çevresel tarzın, kendini, hem onu karakterize eden bozulmaların ekonomik ilişkilerinde, hem de onu tanımlayan özgül sınıf ittifaklarının politik ilişkilerinde yeniden üretmesi de bu olguya bağlıdır. Bu açık gerçeği yadsımak bizi Rostow'a geri götürür: O zaman çevresel kapitalizm olgun kapitalizme giden yolda bir aşamaya indirgenir. Aynı şekilde, sömürü oranının merkezde daha yüksek olduğu talihsiz

46 Bettelheim, "Débat."

görüşünü ortaya atan Bettelheim, bir uluslararası değerler sisteminin varlığını yadsımak zorunda kalmıştır.[47]

Bununla birlikte, artık değer oranının periferide daha yüksek oluşu, merkezdeki proletaryanın eşitsiz değişimden doğan transferlerden otomatik olarak yararlandığı anlamına gelmez. Eşit üretkenlik varsayımı içinde, periferide emeğe ödenen ücret merkezdekinin aynısı olsaydı, emeğe ödenen ücret ile dünya düzeyinde üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki bütünsel denge, merkezin ve periferinin karşılaştırmalı büyüme oranlarının farklı bir dağılımını gerektirirdi. Eşitsiz gelişmenin kökeninde yatan, her şeyden önce, eşitsiz değişimdir. Kuşkusuz, merkezdeki işçi sınıfı, bu değişimin olanak verdiği daha yüksek bir büyüme oranından "yararlanır"; çünkü, merkezi kuruluşlar düzeyinde, gerçek ücretler ve gelişme derecesi arasında bir denge olması zorunludur. Bununla birlikte, merkezdeki "yüksek" ücretler üretici güçlerin yüksek gelişmişlik düzeyine bağlıdır, uluslararası transferlere değil. Eşit ölçüde açıktır ki, merkezdeki burjuvazi, ulusal dayanışma aldatmacasını –ne yazık ki başarılı bir biçimde– kullanır ve büyüme hızı ne kadar yüksek olursa bunu yapmak da o kadar kolaylaşır.

Bu alanda, Mauro Marini ile Cardoso'nun incelemeleri soruna daha yakın gibi görünüyor bana.[48] İlki şu gözlemi yapıyor: Periferideki emeğin aşırı sömürüsü belirli bazı geçim araçlarının fiyatını düşürerek toplam artık değeri büyütüyor; öte yandan da, değişmez sermayenin bazı bileşenlerinin fiyatını düşürerek kâr oranını yükseltiyor. Ben olsam hafif bir düzeltme yapardım: Merkezdeki artık değer oranında meydana gelen yükselme, gerçek ücretler ile üretici güçlerin gelişme düzeyi arasındaki bir dengenin nesnel gerekliliğiyle sınırlıdır.

47 Bkz. a.g.e. ve bir makale, *Le Monde*, 11 Kasım, 1969.

48 Ruy Mauro Marini, "Dialectica de la dependencia," doktora tezi, Santiago, CESO, 1972; F. H. Cardoso, "Notes sur l'état actuel des études sur la dépendance," doktora tezi, Dakar, IDEP, 1972.

Cardoso'nun gözlemlerini de doğru buluyorum. İlk olarak, periferinin bu sömürü süreci zorunlu değildir (çünkü, saf kapitalist tarzın çerçevesi içinde, çözümü olanaksız bir soğurma sorunu yoktur), ama bu süreç bağımlı kapitalizmin dünya sistemindeki işlevlerini açıklıyor. İkinci olarak, merkezin periferiden ithal ettiği ürünlerin önemi azalmaktadır (tam da eşitsiz değişimin neden olduğu eşitsiz gelişme yüzünden). Ancak, bizim tespitimiz şu: Dünya sisteminin son gelişme aşamasında (1950-1970) belirginleşen Üçüncü Dünya'nın bu "marjinalleşme"si, gelişimi kapitalizmin bütün tarihi boyunca doğrusal olmuş bir fenomen de değildir: 1880 ve 1913 arasında, dünyanın emperyalist sermayeye açılması belirleyiciydi; yarın, üretim yerlerini taşıyan sanayilerin ("runaway industries") olası bir patlamasıyla aynı şey yine olabilir.

8. Dönüşüm: ilgili bir sorun

Bazı yazarlar tarafından "değerlerin fiyatlara dönüşümü" sorununa verilen önem, bence, Marksist değer kavramının doğasının anlaşılmasında temel bir yanılgıyı yansıtıyor. Açıktır ki, kâr oranlarıyla artık değer oranı arasında bir eşitliği korurken, fiyatlar sistemini matematik olarak değerler sisteminden türetmek olanaksızdır.[49]

Bu olanaksızlık nedeniyle, Emmanuel şu çıkarsamayı yaptı: ("Değerlerden türetilemeyen") "üretim fiyatlarının indirgenemez doğası", bir sistemden öbürüne geçerken, "bunun bir biçim değişimi değil, içerik değişimi olduğu" ve sonuç olarak, maliyet fiyatının "görünen olgularla bir ilişkisi olmadığı, değer

49 "Dönüşüm" için bkz. Napoleoni'deki tam kaynakça, *Lezioni sul capitolo* veya Paul Sweezy'nin, Bortkiewicz, Natalie Moszkowska, Konrad Schmidt ve başkalarının özgün katkılarını tahlil ettiği kapsamlı çalışması, *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press, 1942). Ayrıca bkz. J. Winternits'in, *Economic Journal*, Ocak 1948'deki ve F. Seton'un, *Review of Economic Studies*, Haziran 1957'deki makaleleri.

dışında bir öze sahip olduğu" anlamına gelir.[50] Farklı üretim tarzlarında düzlemler arasındaki ilişkilerle bağlantılı olarak *Unequal Development*'ın ikinci bölümünde de gösterdiğim gibi, kâr oranının artık değer oranına eşit olması için hiçbir neden yoktur. Tersine, eğer bu iki oran birbirine eşit olsaydı, kapitalist tarzdaki ekonomik sömürü onu önceleyen üretim tarzlarındaki kadar saydam olurdu. Eğer bir aldanma varsa, eğer fenomen özü açığa vurmak yerine onu gizliyorsa, eğer "sermaye" emekten bağımsız olarak "üretken"miş gibi görünüyorsa, bu, tam da dönüşüm sayesinde, artık değer oranının ortadan kaybolur gözükmesi nedeniyledir. Bununla birlikte, son tahlilde, Sraffa'nın sisteminde R=0 seçimini yaparsak, bunun karşılığı olan değer sisteminin artık değer oranı da sıfır olacaktır.

Bu görüş, Caudio Napoleoni ile Oscar Braun'unkine benziyor. Napoleoni şöyle yazıyor: "Değer ve üretim fiyatları iki *dağılım* kalıbına (vurgu benim) ve iki değişim sistemine karşılık gelir. Biz, bunlardan birini diğerinin dönüşümü olarak göremeyiz. Çünkü yapısal varsayımlar değişiktir."[51] Braun ise, şöyle diyor: "Marksist değer teorisi fiyatların toplamının değerler toplamına eşit olmasını gerektirmez, çünkü, fiyatlar ve kâr genel üretim sürecinin tahlilinden türerken, değer ve artık değer üretim sürecinin tahlilinden türer."[52]

Açıktır ki, değer teorisinin işlevi, tam da sorunun tam kalbine yani üretim sürecine giderek, (bir yanda işgücünün satışı ve sermaye dolaşımı ve öte yanda malların değişimi dahil olmak üzere) dağılım düzeyinde saydam biçimde görünmeyen şeyi açığa vurmaktır.

---

50 Emmanuel, "La question de l'échange inégal".

51 Napoleoni, *Lezioni sul capitolo*, (benim çevirim).

52 Oscar Braun, *Comercio internacional e imperialismo*, cilt 11 (Buenos Aires: Siglo XXI, 1973), s. 89 (benim çevirim).

Sosyalizmin kapitalistleri olmayan bir kapitalizm olmadığını anlamak için, değer ve fiyat arasındaki ilişkiyi –fiyat kategorisinin evrensel değil, kapitalist tarza özgü bir kategori olduğunu– düzgün biçimde kavramanın mutlak bir önemi vardır. Bu noktaya güçlü bir vurgu yaptım. Çünkü, bizzat Sraffa'nın yeniden keşfettiği gibi, "rekabetçi optimum", "toplumsal optimum"un eşanlamlısı olmaktan uzaktır.[53] İlki, bir toplumsal ilişkiye, yani artık değer oranında yansıyan proletarya ve burjuvazi arasındaki karşıtlığa bağlıdır. Sraffa, kârın sıfır olmadığı herhangi bir dengeyi "optimum altı" olarak niteler. Marx'ın bu yeniden keşfi ne demektir? Bu şu anlama gelir; "kâr oranı" sıfır, dolayısıyla artık değer oranı da sıfır olduğunda, başka bir ifadeyle, sınıf sömürüsü ortadan kalktığında ve birikim görevi tamamlandığında, toplum gerçek bir "toplumsal optimum"u yakalayabilir. Bu tahlilden iki sonuç çıkarılabilir. İlki şu: Sosyalizme geçiş dönemi (ki, olgun sosyalizm değildir bu), kapitalizm tarihsel görevi olan birikimi tamamlamadığı ölçüde zorunludur. Dolayısıyla, tam da bu nedenle, üretim araçlarının tahsisi "zaman"ın hesaba katılmasını gerektirir, ama kapitalizmi karakterize edenden farklı bir biçimde: kendimizi, sermayenin yani kapitalistlerin kendi içindeki rekabetten kaynaklanan düzeye değil, doğrudan doğruya genel ulusal düzeye yerleştirerek. İkinci sonuç da şu: Olgun sosyalizm, Stuart Mill'in "durgun durum"u değildir. Sosyalist toplum, kendi kararlarının efendisidir, hepsi bu: Üretimi genişletme kararı, "zaman"a bir "değer" (sahte bir değer) atfetmenin karışık aşa-

53 Bu nedenledir ki, sosyalizmin "kapitalistsiz bir kapitalizm" olmadığını anlayabildim. Gerçek sosyalizmde, kapitalizminkilere benzer "ekonomik hesaplamalara" gömüleceğimizi düşünmek, ekonomist yabancılaşmanın bir sonucu olan hayal gücü yoksunluğunu gösterir. Bettelheim, Çinlilerin, pratikte, birikim kavramının kendisini, sözde "sosyalist" birikimi bile, terk ettiklerini göstererek, bu noktaya güçlü bir ışık tuttu. Bkz. Bettelheim, *Cultural Revolution and Industrial Organization in China* (New York: Monthly Review Press, 1974).

ması içinden geçmeden, arzu edilen kullanım değerlerini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek miktarlarını doğrudan doğruya hesaplamaya muktedir, açık, yabancılaşmamış bir kolektif bilinç tarafından alınır.

Bu nedenle, sistemin, hem işgücü değerinin nesnel konumuna, hem de değer anlamında eşitsiz değişime ilişkin temel yasalarını ortaya koymak, mutlak olarak gereklidir. Elbette, Oscar Braun ve Saigal'in yaptıkları gibi, aynı sonuçlar doğrudan doğruya fiyatlar kullanılarak da elde edilebilir.

9. Kâr Oranının Düşüşü Sorunu

Dünya sisteminin oluşumunun aşamaları sorununa yaklaşmadan önce, *Unequal Development*'da kâr oranının düşüşüne ilişkin olarak yazdıklarımı hatırlatmak yararlı olacak.[54] Değer cinsinden organik bileşim ve artık değer oranı, eğer üretkenlikteki iyileşmeler her iki Kesim'de de eşitse, değişmeden kalır; eğer tüketici malları (ücret malları) üretiminde daha hızlıysa her ikisi de artar; tersi durumdaysa, ikisi birden azalır.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru, Bernstein, Conrad Schmidt, Cunow, Otto Bauer, Rosa Luxemburg ve Kautsky tarafından başlatılan, kâr oranının düşmesi yasasına ilişkin tartışma,[55] 20'lerde ve 30'larda, Louis Boudin, Henryk Grossman, Hans Beiss, Kei Shibata ve Natalie Moszkowska tarafından yeniden ele alındı. Bir yanda, kâr oranının ille de "kapitalistlerin yatırım şevki"ni tehlikeye düşürecek bir düze-

54 Döngüyle (*cycle*) ilişkili olarak bu sorun için Bkz. Amin, *Unequal Development*, böl. 2, kesim 2 ve 4.

55 Düşen kâr oranına ilişkin olarak, bkz. Paul Sweezy'deki kaynakça, *The Theory of Capitalist Development*, ve David Horowitz, der., *Marx and Modern Economics* (New York: Monthly Review Press, 1968). Ben, *Unequal development* ile *Accumulation on a World Scale*'de, bu "ekonomist" noktadan ileri gidememiştim: "İktisat teorisi" anlamında bir kâr oranı yasası kurmaya çalışmıştım. Oysa sorun yanlış konmuştu. Tarihsel materyalizm açısından ele alınmalıydı.

ye inmesi gerekmediğini söyleyen ve sistemin ebediyen süreceği çıkarsamasını yapan "revizyonistler", öte yanda ise, kâr oranını giderek "bir genel bunalım"a ve sistemin "çöküş"üne (Almancada, *Zusammenbruch*) neden olacağını iddia eden bir sahte-Marksist "ortodoks" okul vardı. Her iki yorum da ekonomist mekanizmanın aynı temel hatasını işliyor. Sistemin "zorunlu devam"ı teorisini olduğu gibi, "genel bunalım" ve "kendiliğinden çöküş" teorisini de reddediyorum.

Bence gerçek sorun, sistemin nasıl tepki gösterdiğini ve kâr oranındaki olası bir düşmeye kendini nasıl uyarladığını incelemekte düğümleniyor. Ekonomik niceliklerin dinamik denge bağlamında birbirine uyum sağlaması, döngünün (veya dalgalanmaların) biçimini belirleyen zaman gecikmeleriyle olur. Bu döngüler (veya dalgalanmalar), sistemin tarihinin her bir aşamasına özgü uzun-dönem trendlerin karakterize ettiği bir çerçevede gerçekleşir.

(On dokuzuncu yüzyılda başlayan) Sanayi Devrimi'nden otuzların bunalımına kadar uzanan dönemle ilgili tarihsel olgular kâr oranının düşmesi yönünde fiili bir eğilime işaret ediyor. Sanayi Devrimi, her şeyden çok, tüketim malları üreten büyük sanayilerin sermaye teçhizatında bir devrimdi: (Sanayide kullanıldıklarında hemen hemen nihai formlarına kavuşmuş olan) otomatik dokuma tezgâhı ve buharlı motor, aynı miktar dolaysız emek zamanı için çok daha büyük hacimde hammadde kullanımını mümkün kıldı. Değer cinsinden organik bileşim yükseldi. Bunu artık değer oranının büyümesi yönündeki zorunlu eğilim izledi. Elbette, kendini, tüketim malları sanayilerine uygulanan sürekli yenileşmelere uydurabilmesi için bir miktar gecikmeyle.[56]

56 Marx'ın tezinin bu yorumu Josef Steindl tarafından sunuluyor: "Karl Marx and the Accumulation of Capital", Horowitz, der., *Marx and Modern Economics*, s. 244-69.

Azalan kâr oranına ilişkin tartışma, 40'larda ve 50'lerde, emek-tasarruf eden ve sermaye-tasarruf eden yenilikler biçimindeki mikroekonomik marjinalist tanımdan türeyen terimlerle yeniden başlatıldı. 1930'ların bunalım anıları hâlâ tazeydi ve bütün tartışmaya, "likidite tercihi" mutlak bariyeri karşısında ve bunalımın neden olduğu durgunluk yönündeki eğilimle birlikte, kâr oranında (sermayenin marjinal etkenliği) bir çöküş varsayımı üzerine kurulu Keynesgil tahlil damgasını vurmuştu.[57]

Kapitalist üretim tarzının artık değer oranını yükseltme yönündeki içsel eğilimi, onu, ekonominin tümü için emek-tasarruf eden teknikleri, yani, Kesim II'de yoğunlaşan yenilikleri benimsemeye iter. Aslında bu yenilikler yedek işsizler ordusunu yeniden üretmeyi ve böylece ücretler üzerinde basınç yaratmayı mümkün kılar. J.M. Gillman'a karşı Mark Blaug'un tezi şöyledir:

> Emek-tasarruf eden teknikler kâr marjlarını kemiren yüksek gerçek ücretler tarafından dayatılır, sermaye-tasarruf edici yenilikler ise, teknik nedenlerle ve kapitalizmin geç aşamalarında meydana gelir. Gillman'ın kitabında, sermaye-tasarruf edici yenilikler, öbür Marksistlerin çalışmalarındaki sendikal baskılarla aynı rolü oynar: Bu tür yenilikler, teoriyi gerçeklikle uzlaştıran dışsal değişkenler olarak girerler tahlile.[58]

Çağdaş teknolojik devrim sermaye-tasarruf edici nitelikte midir? Önemli yeniliklerin yoğunlaşması Kesim I'in üretimine transfer edildiği için, belki kısmen böyledir. Organik bileşimdeki izleyen düşme, özellikle eğer dinamik denge için gerekli artık değer oranının düşüşü sadece bir miktar gecikmeyle arkadan geliyorsa, kâr oranını yükseltme eğilimi içine girer.

57 Bkz. *Unequal Development*, s. 100 vd. Burada, "durgunluk" sorununun monetarist "çözüm"ü üzerinde duruyorum.

58 Mark Blaug, "Technical Change and Marxian Economics", Horowitz, der., *Marx and Modern Ecomomics*, s. 234. Blaug, J. M. Gillman'a atıf yapıyor: *The Falling Rate of Profit* (Londra: Dobsen, 1956).

Bu nedenle, hiçbir durumda, kapitalist sistemin tarihini dönemlere ayırmak için, kâr oranına ilişkin mekanik bir eğilim seçmek mümkün olamaz. Benzer biçimde, artığın fazlalığına (ya da yetersizliğine) yönelik mekanik bir eğilimin de var olmadığını göreceğiz. Kapitalizmin dönemleştirilmesine eksen olması gereken olgular, tümüyle farklı bir düzeyde bulunur.

Sistemin olası geleceğine ilişkin bir irdeleme onun içsel doğasını anlamamızı sağlar. Otomasyonun genel yayılması karşısında yaşamını sürdüren bir kapitalist sistem öngörülebilir mi? Otomasyon, Kesim I ve II'nin üretimine uygulandığında, bu bilimkurgu dünyasında, insanlık çalışmaktan kurtulurdu. Ama üretim araçlarının sahipliği bir azınlığın elinde kalacaksa, otomatların bütün ürünleri bu mucizevi makinelerin sahiplerine gidecektir. Bu durumda, proletaryasız bir burjuvaziden oluşan ilginç bir toplumumuz olurdu. Artık gereksiz hale gelen proletaryanın ortadan kaldırılması veya üretici olmayan ev-içi hizmetçi statüsüne indirgenmesi gerekirdi. Bu gidişin sonu henüz çok uzaklarda görünmesine rağmen, aynı yönde bazı trendleri şimdiden gözleyebiliriz. Bu düşsel duruma ulaşmadan önce, otomasyon, nüfusun artan bir oranını işsiz bırakma eğilimi içine girer. Dinamik denge modeli, bana, Kesim I ve II'de istihdam edilen ve sayıları giderek azalan proleterlerin gerçek ücretleri şaşılacak bir oranda yükselirken, sistemin büyüyen bir kitlesel işsizliğe yol açabileceğini ima ediyor. Eğer gerçekten de otomasyon her iki Kesim'de de aynı hızla ilerliyorsa, organik bileşim ve artık değer oranı değişmeden kalır ve gittikçe küçülen işçi sınıfının gerçek ücretleri üretkenlikle aynı oranda artar.

1930'lardaki bunalım bu eğilimi daha o zamandan göstermişti. Dünyanın gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler halinde kutuplaşması daha net bir örnektir. Bu nedenle, kapitalist sistemin, gereksiz nüfusu eleme eğilimi küçümsenmemelidir. Ama aynı

anda, kapitalist sistem, işgücünün bu "marjinalleşme"sine tepki gösterir: Bir yandan, oldukça kendiliğinden bir tarzda, göreli fiyatlarda ve talep yapısında değişmeler sonucunda bir "küçük modern kapitalizm"i, özellikle, tüketici hizmetlerini canlandırır. Bu eğilim meydandadır ve bir kez daha, yoğunlaşmayı doğrusal bir fenomen olarak görmekten alıkoyar bizi: Yoğunlaşma, bütün toplumsal fenomenler gibi, kendi diyalektik karşıtına yol açar. Kapitalist sistemin işgücünün "marjinalleşme"si karşısındaki öteki tepkisi, en azından dar ekonomik bakış açısıyla bakıldığında, "kendiliğinden olmayan" bir tarzda ortaya çıkar. Sınıf mücadelesi ve (bu çerçeveye giren) devlet müdahalesi, artığın emilmesi için başka araçların gelişmesine neden olur. Kesim I ve II'de üretilen artığın üretici olmayan bir Kesim III lehine vergi yoluyla sızdırılmasına, Kesim I ve II'deki gerçek ücretlerde daha düşük bir büyüme, Kesim III'teki istihdamdaysa bir artış eşlik ederdi. Kesim I ve II için, bu trend büyük bir olasılıkla kâr oranında bir düşmeye götürürdü, çünkü bunların ürettiği artıktan çekilip alınan parça, böyle bir sistemin "tam istihdam"ını güvencelemek için, çok hızlı bir biçimde artmak zorunda olurdu.

10. Kapitalist sistemin tarihsel dönemleştirilmesi

Kapitalist sistemin evrimindeki aşamalara ilişkin tartışma, bu sorunu kâr oranının düşmesi yasası sorununa ve artığın emilmesiyle ilgili sahte yasalara bağlama yönündeki eğilimler yüzünden büyük ölçüde karartılmıştı. Bu sapmalar, kapitalist tarzın genel eğilimi olan yayılmacılığın, kapitalizmin tarihinde özel bir aşama olan emperyalizmle karıştırılmasına neden oldu.

Ben, kapitalizmin tarihinde belli başlı iki aşama olduğunu öneriyorum.[59] İlki, on dokuzuncu yüzyılın başlangıcındaki

59 *Unequal Development*, s. 157 vd.'de kapitalizmin bir dönemleştirmesini önermiş ve gelecekle ilgili olası beklentileri vurgulamıştım.

Sanayi Devrimi ile belirlenir. Merkantilist dönemi kapsayan önceki üç yüzyıl boyunca, kapitalist üretim tarzı henüz olgunlaşmamıştı. Başlıca bileşenleri, yani, bir uçta para-servetin birikimi, öteki uçtaysa proleterleşme, yavaş yavaş belirmeye başlamıştı. Oliver Cox'un dikkatle vurguladığı[60] döneme özgü yayılmacılık, sonraki emperyalizm aşamasıyla karıştırılmamalı. Gelişme aşamaları içinde sistemin başından beri uluslararası ve eşitsiz bir niteliği olduğu ve o zamanki periferinin işlevinin para-servetin birikimi için temel önemde olduğu doğrudur. Ama bu işlev, periferinin daha sonraki işlevinden bütünüyle farklıdır.

İkinci aşama, Lenin'in emperyalizm olarak tanımladığı aşamadır. Tarihin bu özel kesiti bazı yazarlar tarafından sorgulandı, buna karşı çıkıldı; özellikle sermaye ihracının on dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıktığını reddeden Emmanuel tarafından.[61] Onun tezi şuydu: Büyük Britanya'nın yurtdışındaki servetleri, 1870'teki bir milyar sterlinden 1914'te dört milyara yükseldi; ama bu birikim, kârların bir kısmının ülke içinde yatırılmasının verebileceği kazançtan pek de fazla değildi. Çünkü, sadece yüzde 5'lik bir getiri haddiyle, 1870'te yatırılan bir milyar 1914'e kadar dört milyardan daha büyük bir rakama ulaşırdı ve bu nedenle, Britanya'ya geri dönen kârlar ihraç edilen İngiliz sermayesinden daha büyüktü. Dahası, Emmanuel, 1970'te Amerika'nın yurtdışı yatırımlarının hacminin, göreli olarak, 1914'teki İngiliz servetlerinin hacminden en az kırk defa daha büyük olduğu gözlemini yaptı.

Sözü edilen olgular doğrudur; burada sorun yaratan, bunların yorumlanması. Yeniden yatırılan kârlar yeni sermaye ihracına eşdeğerde olduğu için, Suzanne de Brunhoff'un işaret ettiği

60 Oliver Cox, *Capitalism as a System* (New York: Monthly Review Press, 1964).

61 Emmanuel, "Le Colonialisme des 'poor whites'".

gibi, yatırım, geliri sermayeye dönüştürür.[62] Ben, aynı zamanda, sermaye akımları ve kârların ülkeye geri dönüşü arasında yapılacak bir ayrımın uluslararası sermaye akımları sorunu açısından çok önemli olduğunu düşünüyor ve bu ikisinin dengesini dolaysız biçimde göz önüne almayı reddediyorum.

Daha önce de gösterdiğim gibi, sermaye ihracı, merkezî kapitalist kuruluşlarda artığı kullanmanın önündeki bir teorik olanaksızlığın sonucu olarak meydana gelmez. Sermaye ihracı, tam da, modern bir teknolojiyle düşük ücretlerin bir arada bulunuşunun mümkün kıldığı daha yüksek kârlar peşindeki arayış tarafından ateşlenir. Bu arayış kâr oranındaki trendle ilgili değildir: ister düşsün, ister artsın. Ayrıca, kârların geri dönüşü, sermaye ihracının sahte bir emilme sorununu çözmediğini gösterir. Onun için Lenin, sermaye ihracını hiçbir zaman içsel emme güçlüklerine bağlı görmedi; ona göre bu sadece, daha yüksek bir kâr oranı peşindeki arayışın sonucuydu. Yurtdışındaki yatırımlarının getirileriyle geçinen küçük yatırımcılardan oluşmuş bir Avrupa tablosunun, dönemin bu tipik trendinin, aynı yatırımcıların daha sonra iflas etmeleriyle parçalanıp yok olduğu doğrudur. Artığın yurtiçinde emilmesi, bundan böyle bu küçük yatırımcıların tüketimiyle değil, tekelci rekabet yapısına bağlı (satış maliyetleri gibi) başka araçlarla ve (kamu harcamalarında görüldüğü gibi) devlet tekelci kapitalizminin gelişimiyle oldu.

Eğer sermaye ihracı, daha önce değil de, on dokuzuncu yüzyılın sonunda başladıysa, bunun nedeni, kapitalizmin bu tarihten önce "yayılmacı" olmaması değildir. Yayılmacılık, farklı biçimlerde olmak üzere, başka işlevler yerine getiriyordu. Sermaye ihracı, ancak ve ancak, sermayenin yoğunlaşması,

62 Suzanne de Brunhoff, "Note critique sur l'utilisation des statistiques et l'interprétation de l'impérialisme de Emmanuel," *L'Homme et la Société*, sayı 22 (1975).

o zamana kadar birleşik olan iki işlevin, (bundan böyle ücretli görevliler tarafından gerçekleştirilebilecek olan) "girişimci"nin işleviyle sermayedarın işlevinin birbirinden ayrışmasına neden olduğunda, mümkün hale geldi. Dolayısıyla, Lenin, tekellerin ortaya çıkışıyla sermaye ihracı arasındaki bağlantıyı kurarken haklıydı. Sermaye, tekellerin doğuşundan önce, bizzat kapitalistin kendisi de bunun yanında gitmeden, dışarıya göç edemezdi, çünkü, zamanın aile işletmeleri sisteminde, girişimcilik ve sermayedarlık işlevleri örtüşüyordu.

Emperyalizmi sömürgecilikle karıştırmaktan da sakınmalıyız. İkincisi, uzun bir zaman farkıyla birincinin önünde gelir ve tarih içinde, anlamlı ve türdeş bir kategori oluşturamayacak kadar değişik işlevler yerine getirmiştir. Bizzat emperyalist dönem içinde, sömürgeci fetihler, özellikle Afrika'da, ulusal emperyalist ülkeler arasındaki rekabetten kaynaklandı. Ama, Latin Amerika, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun devam eden bağımsızlıklarının da gösterdiği gibi, bu hiç de zorunlu değildi.

Emperyalizmin, yani, tekelci sermayenin uluslararası göçünün sonucu, daha önce gördüğümüz gibi, şartlarından biri sermayenin uluslararası akışkanlığı olan eşitsiz değişimdi. O zamana kadar, 1800-1880 dönemi boyunca, mallar gittikçe daha serbest bir biçimde dolaşmak eğilimindeydi ve bunlar giderek uluslararası karakterlerini kazandılar; ancak sermaye hareketi, sermayenin bölünmüşlüğü yüzünden, ciddi engellerle karşı karşıyaydı. Henüz bugünkü haliyle tamamlanmış olmayan dünya kapitalist sisteminin ilk sınırlılığına, Avrupa'daki düşük ücretler eşlik ediyordu. O halde burada, vurguladığımız biçimde bir eşitsiz değişimden pek söz edemeyiz. Bununla birlikte, periferi mevcuttu ve belirli işlevler yerine getirmekteydi: Britanya'nın endüstriyel temelini genişletmek veya 1) işgücünün değerini düşürerek (toprak rantı ödemeyen Amerika'dan

tahıl ithali) ya da 2) değişmeyen sermayenin bileşenlerinin değerini düşürerek (periferi ülkelerinin uzmanlaştıkları hammaddelerin ithali), kâr oranını yükseltmek. Uluslararası ticaret hiçbir zaman artığı emme sorununda belirleyici bir rol oynamadı; çünkü bu ticaret büyük sermaye hareketleri olmaksızın dengeleniyordu. Başka işlevler gerçekleştirmiş olan merkantilist yayılmacılıktan söz edebildiğimiz gibi, on dokuzuncu yüzyıl Britanya'sının yayılmacılığından da söz edebiliriz (ama emperyalizminden değil).

Kapitalist yayılmacılığın emperyalizmle karıştırılmasına eşlik eden hataların bir örneği, Britanya'nın ihracatı üzerine Palloix'nın bir notunda gözüküyor. Ona göre, rekabet sistemi kâr oranında bir düşmeye neden olduğu için, dış ticaretin görevi bu oranı yükseltmekti. Palloix, böylece, "Britanya'nın sanayileşme modelini, içsel kısıtlamanın giderilmesi, on sekizinci yüzyıl boyunca, ihracatın egemenlik altındaki bölgelere yeniden yönlendirilmesiyle sağlandığı ölçüde, emperyalist" olarak niteliyor.[63] Bir kere, *emperyalist* terimi yerine *yayılmacı* terimi konmalı. Ayrıca, kâr oranının izlediği trend, üretim sisteminin rekabetçi veya tekelci oluşundan bağımsızdır. Böylece, tekelci tarzda, düşen kâr oranı sorunu olmadığı için, Üçüncü Dünya'nın sadece kârlı-olmayan faaliyetlerin yöneltildiği bir güvenlik supabı rolünü oynadığı ve artığın emilmesi içsel olarak (merkezde) örgütlendiğinden, Üçüncü Dünya'nın işlevini yitirdiği ve "marjinalleşme"ye yüz tuttuğu biçimindeki Palloix tezinde pek çok belirsizlik buluyoruz. Palloix'dan önce, yayılmacılığı emperyalizmle karıştıran Oliver Cox da, bir çırpıda şu çıkarsamayı yapmıştı: Sermaye, ta başlangıçtan beri, yani merkantilist dönem boyunca da, uluslararası bir karaktere sahip olmuştur.[64] Bana göreyse, sermaye ancak, tekeller sayesinde, o

63 Palloix, "Impérialisme et l'échange inégal."

64 Cox, *Capitalism as a System.*

zamana kadar bilinmeyen bir akışkanlık kazandığı andan itibaren gerçekten uluslararasılaştı.

Hâlâ devam eden emperyalist dönem, düşen kâr oranı veya artığın emilmesi sorununa ilişkin mekanik teoriler üzerine kurulu genellemelerden kaçınabilmemiz için, elbette alt-dönemlere ayrılmalıdır. Emperyalizmin "klasik" denebilecek ilk aşaması, 1880'den Birinci Dünya Savaşı'na ve belki de 1930'lara kadar uzandı. Bu aşama merkezdeki yapısal bir krizle, tekellerin ortaya çıkışı ve sermaye ihracı sayesinde üstesinden gelinen bir krizle açıldı. Aynı anda, merkezdeki gerçek ücretlerin göreli durgunluk dönemi sona erdi ve göreli olarak yüksek ücretler dönemi başladı.

Periferiye sermaye ihracı hammadde ihracat sektörlerinin gelişmesine neden oldu. Dünya kapitalizmine, o zamana kadar, meta mübadelesi yoluyla entegre olmuş olan, var olan sermayenin ana gövdesinin yabancı olduğu ve ihracat sektörleriyle sınırlı bulduğu periferi, pre-kapitalist kökenli örgütlenme tarzlarının başatlığı karakteristiğini koruyordu. Eşitsiz değişim başlamıştı ve bu, sermayenin ortalama kâr oranını yükseltmeye yardım etti. Periferide, hammadde ihracatı büyümenin hemen hemen tek kaynağını oluşturuyordu, ithalat ise, mamul tüketim mallarını kapsamaktaydı. Sanayileşmenin reddine, yerel burjuvazinin, geleceği yabancı egemenliğiyle bağlantılı işbirlikçi (komprador) bir kanat ve emperyalizmle çatışmaya giren bir ulusal kanat biçiminde ikiye ayrışması eşlik etti. Emperyalizmin bu ilk aşaması, hem merkezdeki ürünün, hem de dünya ticaretinin çok yüksek büyüme oranları tarafından karakterize edildi.

İlk aşama, Birinci Dünya Savaşı'ndan İkinci Savaş'a kadar, 1930'ların bunalımının ve kapitalizmin durgunluğunun damgasını vurduğu, bir yapısal krizler döneminden geçti. 30'larda, periferide, özellikle bazı Latin Amerika ülkelerinde, ithal

ikamesi yoluyla sanayileşme süreci başladı. Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, son yirmi beş yılda hızlandı ve başka bölgelere de yayıldı.

Emperyalist sistemin bu ikinci aşamasına, merkezde, daha önce tahlil ettiğimiz artığın emilmesinin yeni biçimleri ve geniş ölçekli devlet müdahaleleri damgasını vurdu. Periferideyse, büyümenin ana kaynağı ihracattan ithal ikamesi sanayilere kaydı ve böylece çevresel kapitalist tarz tamamlanmış oldu. Sınıf egemenliği koşullarının yeniden üretimi, burada, merkez burjuvazisinin izlediğinden farklı bir siyaseti gerekli kılıyordu: Bundan böyle, ithal edilen ileri teknolojiye rağmen "düşük" ücretleri korumak için, proleterleşmenin yavaşlaması ve prekapitalist üretim tarzlarının işletilmesi gerekiyordu. Dışarıda devam eden eşitsiz değişime, aynı nitelikte bir içsel eşitsiz değişim eşlik etti. Siyasal düzlemdeyse, merkez kapitalizminin gelişimi burjuva demokrasisinin ilerlemesiyle birlikle olurken, periferide tersine, bu gelişme çizgisi baştan itibaren dışlanmıştı. Aynı anda, periferinin dış ticaret yapısı da değişiyordu: İhracat aynı tipte kalmıştı (esas olarak, ilk ürün ihracatı), ama mamul tüketim malları yerine, artık, (modern teknoloji alımına bağlı olarak) sermaye teçhizatı ve besin maddeleri ithal ediliyordu (besin maddeleri ithali, sistemin düşük ücretlerle yeniden üretimi için gerekli kaynak tahsisinde, özellikle tarımın aleyhine olarak ortaya çıkan, çevresel tarza özgü bozulmalara bağlıydı). Bağımlılık biçimlerinin kendilerinin de değişmekte olduğu görülmekteydi: Özellikle dönemin ikinci kısmında yabancı sermayenin doğrudan egemenliğinin (gelişmiş ülkelerin tüketim kalıplarının benimsenmesi ve teknolojik bağımlılık sayesinde) dolaylı bir egemenlikle yer değiştirmesi yönünde bir eğilim belirdi. Böylelikle, Emmanuel'in, periferideki merkez sermayesinin göreli hacmindeki azalmaya ilişkin haklı gözlemi anlaşılıyor. Bu gözlemi, Cardoso'nun, Üçüncü Dünya'nın

"marjinalleşme"si üzerine görüşü ve benim, gelişmedeki artan eşitsizlik üzerine kendi tespitim eşlik ediyor.

Bu aşamada artığı emme teorik problemi, bir önceki aşamaya göre daha büyük değildir. Fakat, merkezde artığı emmenin yeni biçimleri, gelişmedeki eşitsizliği artırıyor. Aynı anda, çevresel tarza özgü bozulmalar da bir emme sorunu yaratıyor; bu sorun, merkeze sermaye ihracıyla ve artık değerin lüks mallara harcanan bölümünü artırarak çözülüyor. Teknoloji ithali ve küçük yerel ithal-ikameci tekeller lehine uygulanan korumacı siyasetler, bu tarz bir artık değer tüketimini mümkün kılıyor. Bu ise, "Avrupai" tüketim kalıplarının benimsenmesini teşvik ediyor ve sistemin, bağımsız bir sistem olarak, yeniden üretimini sağlıyor. Burjuvazi, bir bütün olarak, ulusal değil artık: Bu sınıf, tarihsel görevi olan ilkel birikimi, yani, pre-kapitalist tarzları yıkma, artık değeri "biriktirme" ve başka görevlerini yerine getirme gücünden yoksun. Gerici olmak (onlara hükmetmek için pre-kapitalist tarzları "korumak"), savurgan olmak (artık değeri tüketmek) ve bağımlı olmak zorunda. Böylece, "bağımlılık"ın, "dayatılmış" bir şey değil, ama artığı yaratmak için zorunlu bir şey olduğunu anlayabiliyoruz.

Bu çerçeve içinde, bir iç pazarın, merkezdekinden farklı bir iç pazarın biçimlendiğini görebiliriz. Bu, esas olarak, hem sanayiden, hem de bağımlı pre-kapitalist tarımdan gelen ürünler için bir pazardır; ama gerçekte, ne bir işgücü piyasasıdır (çünkü proleterleşme sınırlıdır), ne de bir sermaye piyasası. Sermaye piyasası, esas olarak, hâlâ yabancı kökenlidir (çokuluslu şirketler) ve devlet denetimindedir (çünkü çok küçük parçalara bölünmüş olan yurtiçi özel sermaye, modern teknolojiye ulaşamaz). Çevresel tarzın spesifik kalışı ve Frank'ın "azgelişmişliğin gelişmesi"nden söz ederkenki sezgisinin doğruluğu bu anlamdadır.

Bizim önerdiğimiz dönemleştirme Braun'unkinden çok farklı.[65] Braun, 1880-1930 dönemi boyunca sermaye ihracını merkezdeki düşük ücretlere bağlıyor (oysa, merkezdeki ücretler tam da 1880'den itibaren yükselmeye başlamıştı). Böylece Braun, eşitsiz değişim aşamasının ancak 1930'dan sonra başladığı düşüncesinde; bense, bunu, 1880'e kadar götürüyorum.

Acaba, emperyalizmin üçüncü bir yeni aşamasına girmek üzere olmamız mümkün mü? Eğer öyleyse, bu yeni aşamanın muhtemel karakteristikleri nasıl olacak? 70'lerle birlikle başlayan kriz, parasal yönü sadece bir belirti (*symptom*) olan yapısal bir krizdir. Benim, sistem için olası alternatif çözümlere ilişkin tahlilim merkezdeki içsel dönüşümleri vurguluyor (ulusal tekellerin çokuluslu şirketlere evrimi, kartellerin ortaya çıkışı, otomasyon, elektronik, atom enerjisi ve uzay araştırmaları tarafından belirlenen teknolojik devrim). Buradan hareketle de, bu üçüncü aşamanın bir özelliği olabilecek olan yeni uluslararası eşitsiz işbölümü biçimine varıyorum. Üretim yerlerini taşıyan sanayilerin Uzak Asya ve Meksika'ya yerleşmesiyle başlamış olan bu evrimin hızlanması, bizzat periferi burjuvazisinin umutlarına denk düşüyor; çünkü periferi sermayesi, bu bağlamda, merkeze mamul ürünler ihraç etmek için düşük ücretler avantajından yararlanabilir. Bu tip bir uzmanlaşma, kuşkusuz, çevresel tarza özgü bozulmaları, ücretlerdeki farklılığın devamının bir şartı olan bu bozulmaları ve aynı anda, eşitsiz gelişimi yeniden üretir. Görünüşte paradoksal bir dünya ticaret yapısı gelişir: Azgelişmiş ülkeler sınai ürün ihracatçısı ve besin maddeleri ithalatçısı olurlar.[66] Giovanni Arrighi ve Andre Gunder Frank da bu olası alternatifleri betimlemeye çalışmışlardır. Frank,

65 Braun, "L'Echange inégal."

66 Giovanni Arrighi, *Rossegna Communista*, sayı 1-4 (1972); Andre Gunder Frank, "Limitation de l'étendue du marché interne par la division internationale du travail et par les relations de production," Dakar, IDEP, 1972; ayrıca bkz. Marini, "Dialectica de la dependencia."

bununla bağlantılı olarak, periferi-içi eşitsiz gelişme fenomenlerini vurguladı. Bunun teorisi ilk olarak Mauro Marini tarafından ortaya atılmıştı. Brezilya'da, Meksika'da, Hindistan'da ve belki birkaç ülkede daha, "alt-emperyalizmler"in gelişimi bu kategoriye giriyor. Dünya sistemine daha sıkı bir entegrasyon gözeterek SSCB'nin bu yeni işbölümünde oynayabileceği rol, yarı-gelişkin teknolojiyle yapılmış ürünleri periferiye satarken merkezden ileri teknoloji ithal eden o alt-emperyalizmlerin rolüne benzerdi bir ölçüde.

11. Sonuçlar

Bayağı ve dogmatik Marksizm, toplumsal diyalektiği, doğa bilimlerinin eski tek-yanlı nedenselliğine indirgedi. Toplumsal bilimin, toplumsal "insan"ı hem nesne, hem de özne kılan özgül niteliği yok oldu ve onunla birlikte toplumsal diyalektik de. Bu bakımdan bayağı Marksizm, tek-yanlı nedenselliğin ötesine asla geçemeyen burjuva düşüncesinin bütününe çok yakındır.

Diyalektiği terk etmek, meta yabancılaşmasının içsel anlamını gözden kaçırmak anlamına gelir; böylece insan bilinci bir yanlış bilinç olur, "toplumun yasaları" toplumun kendisine dışsalmış gibi, kendilerini ona dayatıyorlarmış gibi gözükür. *Kapital*'in ilk bölümlerinin anlamını kavramamışa benziyoruz: Meta ve değer, Marx'ın keşfinin doruğunu ve dolayısıyla, tahlilinin başlangıç noktasını da oluşturan bu en soyut kavramlar, sıradanlığın düzeyine indirildi. Sonuçta, değerlerin fiyatlara "dönüşümü" sahte problemi, "ekonomi teorisi"nin terimleriyle ortaya kondu; öte yandan, bu sorunun, toplumsal yabancılaşmanın global düzeyinde yatan gerçek önemini anlamaya yönelik hiçbir girişimde bulunulmadı. Bu nedenle, tartışmayı kapanmış sayıyorum. Değer sorununun "ekonomist" yorumu, uluslararası ticaret tartışmasında da ortaya çıktı; bu, malların özgüllüğüne yönelik güçlü önyargıda beliriyor. Bu

"ekonomist" yaklaşım, dünya sisteminin birliğinin nasıl ve neden bir gerçeklik olduğunu, yani bu birliğin meta yabancılaşmasının evrensel düzleminde kurulu olduğunu ve işgücünün bir meta konumuna indirgenişinin evrenselliğinde ortaya çıktığını kavramamızı engelliyor.

Üniversitenin iflah olmaz bölünmüşlüğünden ve her "disiplin" için bir sahte bilim yaratılmasından, tek-yanlı nedensellik üzerine kurulu bu dünya görüşü sorumludur. Bayağı Marksizm aynı şeyi yaptı. Oysa Marx, *Kapital*'in, bir ekonomi politik eleştirisi olduğuna işaret etmişti. O bununla, "ekonomi"nin, bu sahte, ayrı bir kutuya konmuş bilimin putlarını kırmayı ve bütün toplumsal yapının üzerinde durduğu ortak temelin gün ışığına çıkarılmasını kastediyordu. Bu eleştiri, bir ekonomi teorisinin, "üniversite ekonomisi" yoluyla eleştirisi olarak kabul edildi. Ekonomi politiğin eleştirisi tarihsel materyalizmde doruğuna ulaşmışken, insanlar ekonomist iktisadı uygulamaya ve tarihsel materyalizmi sahte bir tarih bilimine indirgemeye devam ettiler.

Ekonomist Marksist ekonomi, sistemin trendlerini mekanik, tek-yanlı biçimde ele almaya neden oldu. Bu, işgücü değerinin konumu üzerine, kâr oranı yasası ve artığın eğilimi üzerine olan tartışmalarda gözüküyor. Bunlar, doğru bağlamlarına yerleştirildikleri, ekonomi değil, tarihsel materyalizm tarafından tanımlandıkları zaman sona eren sahte tartışmalardır.

Öte yandan, budanmış tarihsel materyalizm de bir "tarih bilimi" haline geldi; zorunlu biçimde mekanik ve doğrusal olan bir "tarih bilimi". Üretici güçlerle üretim ilişkileri, temelle üstyapı, üretim tarzlarıyla toplumsal kuruluşlar ve kapitalist toplumsal kuruluşlarla kapitalist kuruluşlar sistemi arasındaki ilişkilerin diyalektiği yerine, üretici güçlerin üretim ilişkilerini, üretim ilişkilerinin de üstyapıyı belirlediği doğrusal nedensellik sistemleri kondu.

Doğrusal nedenselliğe bu dönüşün teorik ve pratik sorunları gerçekten çok ciddi. Sosyalizm, üretici güçlerin düzeyi, üretim ilişkilerinin dönüşümü gerçekleşmeden aşılamayacak doruklara ulaştığında, doğrusal biçimde, en gelişkin kapitalist ülkelerde ortaya çıkacaktı. "Genel bunalım" "felsefe"si bu çarpıtmalar kümesinden türer. Bu, hem dünya sisteminin diyalektik birliğini anlayamamak ve (Rostow'un yaptığı gibi) gelişme eşitsizliklerini "zaman gecikmeleri"yle özdeşleştirmek, hem de sosyalizmi kapitalistsiz bir kapitalizme indirgemek anlamına gelir. Çünkü, bu doğrusal perspektifte, üretici güçlerin gelişimi en önde gelir ve özerktir; bilim ve teknik tarafsızdır. Böylece, bunların kendilerinin, toplumun bir ürünü olduğunu unuturuz.

Sosyalizmin kapitalistleri olmayan bir kapitalizmden ibaret olduğunu söylemek, onun, aynı malları, aynı "ihtiyaçları" doyurmak için, aynı biçimde üretmeyi gerekli kıldığı anlamına gelir. Üretici güçlerin yüksek düzeyine uyarlanmış yeni üretim ilişkileri hukuki biçimlerine –üretim güçlerinin özel mülkiyetinin ilgasına– indirgenir. Bu yeni ilişkiler, kapitalizmin geliştirdiği çizgide "ilerleme"yi hızlandırdıkları ölçüde, üretici güçleri "özgürleştirirler". Bir kez daha söyleyelim, bu görüş doğrusaldır. Öte yandan, eski üretim ilişkileri değişmiş biçimler altında varlıklarını sürdürürler (karar alma ve uygulama işi, kır ve kent arasındaki ikilik vb.).

Çin Kültür Devrimi'nden beri, bu oldukça netleşti. Bettelheim, *The Cultural Revolution and Industrial Organization in China*'da, ikna edici bir tarzda, sosyalizmin eşzamanlı olarak her şeyi sorgulamak zorunda olduğunu gösterdi: ne üretileceğini ve nasıl üretileceğini. Bu artık, "yakalamak" ve daha sonra "geçmek" sorunu değildir; artık, sosyalist birikimden söz edemeyiz. Bu anlamsızdır, çünkü birikim zorunlu olarak kapitalist yabancılaşmaya yol açar. Üretici güçlerin gelişimine yetişmek için, tümüyle farklı bir şey yapmak zorundayız. Ne Stalinistler,

ne de Troçkistler bunu göremediler: "Sosyalist birikim"in biçimlerini (taktiklerini) tartışmaya saplanıp kaldılar.

O halde bugün, sorun bir yol ayrımına geldi. Bu nedenle Chou En-Lay, Çin Komünist Partisi'nin Ağustos 1973'teki Onuncu Kongresi'nde şöyle diyebildi: "Baş çelişki, ileri sosyalist sistemle geri toplumsal üretim güçleri arasında değil, proletaryayla burjuvaziyi karşı karşıya getiren çelişkidir." Çünkü burjuvazi bir defada ve tümüyle yok edilemez. Yeni üretim ilişkileri tam olarak kurulmadıkça ve kafa ve kol emeği arasındaki karşıtlık giderilmedikçe, yeniden ve yeniden ortaya çıkar.

Aynı sorunun bir başka yüzü, uluslararası ticaretin açıklanmasında ortaya çıktığı gibi, dünya sisteminin birliğini anlamanın olanaksızlığıydı. Bazen inandırıcı ve haklı olan tartışmalı tezleri karşılıklı olarak ileri sürmek ve uluslararası eşitsizlikleri unutmaya eğilimli olanlara Marx'ın şu sözlerini hatırlatmak mümkün oldu: "Eğer Serbest Ticaretçiler bir ulusun başka bir ulus aleyhine nasıl zenginleşebileceğini anlayamıyorlarsa şaşırmamız gerekmez, çünkü bu beyler aynı ülkede bir sınıfın başka bir sınıfın aleyhine kendisini nasıl zenginleştirebileceğini de anlamayı reddediyorlar."[67].

Buna rağmen, "uluslararası ekonomik ilişkiler"in dar çerçevesi içinde kaldık. Rossana Rossanda ve Charles Bettelheim için daha önce söylediğimiz gibi, Mao, Marx'ı yeniden kılavuz kıldı.

67 Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* (Chicago: Charles Kerr, 1920), s. 226.

Samir Amin'in 40 küsur yıl önce yayımladığı *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, yıllar içerisinde çağdaş Marksizmin klasik eserleri arasına katılmış, çokça tartışılmış, konu hakkında başka kitap ve makalelere esin kaynağı olmuştur.

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, yazarın sözleriyle "Ekonomizme ve Batı-merkezli bakış açısına karşı olan ilk çalışmanın düşünce çizgisini izlemekte; antiemperyalist mücadelelerin radikalleşmesinin bir sonucu olan Marksizmin yeniden doğuşu genel perspektifi içinde yer almaktadır."

Dönemin Stalinizm, Troçkizm ve Çin Devrimi kutuplaşmaları içerisinde siyasi tavrını da belirterek yola çıkan Amin, bu önemli çalışmasına mikroekonominin eleştirisi ile başlamakta ve ardından tarım ve toprak rantı sorununa eğilerek, kapitalist üretim tarzının tarım üzerinde kurduğu egemenliği anlatmakta ve azgelişmişlik sorununa uzanmaktadır.

Azgelişmişlik olgusunu, emperyalizmin farklı evreleri ve bunalımları bağlamında değerlendiren Amin, bir dönem önemli tartışmalar uyandıran merkez-çevre ülkeleri ayrımına ve uluslararası ticaretin rolüne de değinerek geçiş sorunları ve sosyalizmin inşası konularını ele almaktadır.

Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*'de teknoloji transferi, eğitimin işlevi, ücretin belirlenmesi, eşitsiz değişim ve eşitsiz gelişme gibi temel konularını kapsamlı bir şekilde tartışırken, son bölümde "değerlerin fiyatlara dönüşümü" ve "kâr oranlarının düşüşü" gibi Marx'ın *Kapital*'inden hareketle sıkça tartışılan sorun alanlarına da girmektedir.

Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme, Bağımlılık Okulu'nun kurucularından ve çağdaş Marksizmin en önemli yazarlarından Samir Amin'in muhakkak okunması gereken klasik bir yapıtıdır...

THG 0387036 LCD

18 TL. KDV DAHİL
ISBN 978-605-172-253-5
9 786051 722535
Yordam Kitap
YordamKitap YordamKitap